

Rebels en beminnelijk

**Brieven van Belle van Zuylen-madame de Charrière
(1740-1805) aan Constant d'Hermenches, James Boswell,
Benjamin Constant en anderen 1760-1805**

Belle van Zuylen

editie Simone Dubois

bron

Belle van Zuylen, *Rebels en beminnelijk. Brieven van Belle van Zuylen-madame de Charrière (1740-1805) aan Constant d'Hermenches, James Boswell, Benjamin Constant en anderen 1760-1805* (ed. Simone Dubois) . De Arbeiderspers, Amsterdam 1978 (3de druk).

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/zuyl002rebe01_01/colofon.htm

© 2008 dbnl / erven Simone Dubois

dělní

Zoals uit naam der vrijheid
men ons nu tiranniseert,
zo, in naam van een goede god,
verbrandde de moederkerk ons
eertijds en hing ons op. Liefde
was onder vromen niet zo geliefd.
Veranderen kan de tijd
wel woorden, maar niet de mens.
Wij blijven bedrogenen, dwaas,
leugenachtig en wreed.

Mme DE CHARRIÈRE

24 maart 1798

Inleiding

Het is zeker uitzonderlijk dat het werk van iemand die als Nederlandse in Nederland werd geboren en er tot haar 31ste woonde, vertaald moet worden om het voor de Nederlandse lezer van vandaag toegankelijk te maken. Levend in de 18de eeuw beschouwde Belle van Zuylen het Frans als de taal die zich steeds meer over de hele wereld zou verspreiden, omdat het volgens haar de taal was waarin men zich het helderst en het eenvoudigst kon uitdrukken.

Na een verblijf van een jaar in Genève en een reis door Frankrijk toen ze 10 jaar oud was, had ze zich die taal en cultuur zó eigen gemaakt, dat ze daarna weer Nederlands moest leren. Ze is er niet meer in geslaagd het Frans los te laten, ook al doordat er in die tijd in Nederland veel Frans werd gesproken. De salons van Utrecht en Den Haag hadden in de 18de eeuw trouwens een meer internationaal karakter dan tegenwoordig. Belle van Zuylen was echter niet méér gesteld op Frankrijk dan op andere landen, haar kritische geest heeft daar herhaaldelijk blijk van gegeven. In een brief o.a. aan Benjamin Constant, over een Franse émigré die haar in Colombier opzocht zegt ze: 'Ik ben geen Française, in zijn ogen is dat soms een gebrek van mij. En hij is een Fransman, wat soms (tussen ons gezegd) ook in mijn ogen een gebrek is van hem. Jij en ik waren van geen enkel land als we samen waren.'

Een van haar jeugdromen was 'te zijn van het land van iedereen', want wat haar het meest hinderde waren grenzen, zowel tussen landen als tussen standen en religies. In haar hou-

ding, haar brieven en haar werk heeft ze hieraan haar leven lang uiting gegeven.

Als het de moeite waard is in onze bewogen 20ste eeuw brieven van deze achttiende-eeuwse Nederlandse te vertalen, is dat niet in de eerste plaats, omdat ze een waardig vertegenwoordigster is van deze niet minder bewogen 18de eeuw, maar omdat zowel haar denken als haar stijl haar tijd vooruit waren en de lezer van nu beter in staat is haar te begrijpen dan haar tijdgenoten dit deden.

Het was in de 18de eeuw mode romans in briefvorm te componeren, men ontsnapte op die manier enigszins aan strakkere zinsconstructies, men kon er zich *natuurlijker* in uitdrukken. Voor haar romans en pamfletten koos ook Belle van Zuylen de briefvorm; hoe leesbaar deze voor belangstellenden nog zijn, het zijn vooral haar niet-fictieve, échte brieven die het meest boeiend zijn gebleven.

Het is uiteraard bijzonder moeilijk een keuze te maken uit meer dan duizend vaak zeer lange epistels als men over een beperkte ruimte beschikt. De eerste brieven van deze keuze, gericht aan Constant d'Hermenches, zijn vooral bedoeld als 'entrée en matière', omdat Belle er een zo openhartig mogelijk beeld van zichzelf in tracht te geven. Uit de eerste periode na haar huwelijk zijn maar weinig brieven bekend, pas vanaf ongeveer 1790 beschikken we weer over veel meer materiaal. Van sommige brieven zijn slechts korte fragmenten opgenomen - soms door gebrek aan meer - ze vormen echter een soort schakel in het geheel dat een beeld bedoeld te geven van haar leven 'in haar eigen woorden'. Weglatingen worden aangegeven door vierkante haken [...].

In mijn boek *Belle van Zuylen - Leven op afstand* lag het accent op haar gevoelsleven; déze uitgave, uitsluitend bestaande uit brieven en brieffragmenten met hier en daar een toelichting, toont haar voortdurende belangstelling voor de veranderende maatschappij, zoekend naar evenwicht 'tussen adel en revolutie'.

Zij volgde met grote aandacht de politieke gebeurtenissen in

Nederland, Frankrijk en Zwitserland, maar het gebeurde wederom ‘op afstand’. Het is een van de belangrijkste oorzaken geweest van de breuk met Benjamin Constant die met een rol van toeschouwer alleen geen genoeg meer nam en zich in de politieke strijd wierp.

Na de verschijning van mijn vorige boek werden er door de radio fragmenten van haar brieven uit voorgelezen. Een luisteraar reageerde hierop als volgt: ‘Ik zette op een willekeurig moment mijn autoradio aan. Ik viel midden in enkele fragmenten proza, die zó spattend origineel waren en zó afweken van wat gewoonlijk aan clichés door de luidspreker geperst wordt, dat zij mij onmiddellijk boeiden. [...] Fragmenten van meer dan anderhalve eeuw oud doch springlevend...’

Dit is zeker het mooiste compliment dat men een schrijver maken kan die noch de auto, noch de radio, noch onze snelwegen heeft gekend.

Haar correspondenten

Er zijn vele brieven van Belle van Zuylen bewaard gebleven, in de eerste plaats aan Constant d'Hermenches, die een soort epistolaire liefde vormen; aan James Boswell, met wie zij in Utrecht een jaar lang vriendschappelijk omging, en aan haar broer Ditie, die om gezondheidsredenen het Nederlandse klimaat ontvluchten moest. Na haar huwelijk in 1771 met de heer de Charrière, die zich met zijn vrouw in Colombier bij Neuchâtel vestigde, werd de band met Nederland vooral onderhouden door een briefwisseling met haar jongste broer Vincent. Bij een bezoek aan Parijs in 1786 ontmoette Mme de Charrière Benjamin Constant, toen 18 jaar oud en neef van Constant d'Hermenches. Ook uit deze ontmoeting groeide een jarenlange correspondentie. Verder is er de grote collectie aan haar jonge vriendin Henriette l'Hardy en de brieven die ze zond aan haar neef, Willem-René van Tuyll van Serooskerken, zoon van Vincent. Dit zijn, voor zover bekend, haar belangrijkste correspondenties. Er zijn voorts nog talrijke brieven van haar aan an-

deren. Maar naast het vele dat bewaard is gebleven missen we drie belangrijke reeksen: brieven uit haar meisjesjaren, vooral die aan haar Zwitserse gouvernante; de brieven aan haar man, de heer de Charrière, welke ons o.m. misschien enige opheldering zouden kunnen geven over de moeilijkheden die tussen hen waren gerezen omstreeks 1781-1785, toen Mme de Charrière zich een tijd lang terugtrok in Chexbres en Payerne; die aan de heer P.A. DuPeyroux ten slotte, een Nederlander van Franse afkomst die in Neuchâtel woonde en met wie er vanaf haar verblijf in Colombier tot de dood van DuPeyroux in 1794 bijna dagelijks brieven werden gewisseld.

Wie waren deze correspondenten, die haar soms zó bezighielden dat de brieven die zij tot hen richtte meer dan eens de lengte van een kleine brochure aannamen, en haar vaak van een groot deel van haar nachtrust beroofden?

Constant d'Hermenches (voor wie zij nooit Belle, maar altijd Agnès was), kolonel in dienst van de Staten-Generaal, leerde Belle kennen op een bal bij de Hertog van Brunswijk in Den Haag. Hij was getrouwd, zijn vrouw leefde in Zwitserland en hij had in Den Haag de reputatie een Don Juan te zijn. Belle en Constant d'Hermenches die zeventien jaar scheelden - hij werd geboren in 1723 te Lausanne - hebben elkaar zelden ontmoet, hij verliet Den Haag enkele jaren na hun kennismaking om in Franse dienst te treden. Hun correspondentie duurde ongeveer vijftien jaar. De meeste brieven werden gewisseld in 1764, toen Belle haar hoop had gesteld op een huwelijk met de markies De Bellegarde. Hij was de beste vriend van Constant d'Hermenches en een huwelijk met hem was de enige oplossing die zij toen zag om los te komen van het ouderlijk gezag. In het begin vooral was ze vaak bang dat haar geheime correspondentie met d'Hermenches zou worden ontdekt en zij smeekte hem steeds haar brieven te verbranden of terug te sturen. Hij heeft nimmer aan deze wens willen voldoen, hij vond ze terecht te bewonderenswaardig om ze aan het nageslacht te onthouden.

Toen de correspondentie met Constant d'Hermenches op gang begon te komen, publiceerde zij haar eerste novelle *Le*

Noble over de voorrechten en het standsbewustzijn van de adel. In diezelfde tijd maakte zij kennis met James Boswell, die, van dezelfde leeftijd als zij, een jaar in Utrecht rechten studeerde. Voor hem was zij *Zélide*, naar de titel van een ‘zelfportret’ van Belle. Er ontstond een amoureuus spelletje tussen hen, en Boswell, die haar in een later stadium nog ten huwelijk heeft gevraagd, zou het stellig als een overwinning hebben beschouwd, als hij de vrije, onbevangen natuur van de vierentwintigjarige Belle had kunnen temmen. Maar zoals zij hem schreef, had ze nooit de onderdanige vrouw kunnen worden die hij wenste. Het is een toevallige bijzonderheid dat d’Hermenches in 1768 met zijn regiment naar Corsica werd gestuurd om het eiland voor Frankrijk te veroveren en dat Boswell in een brochure als vurige verdediger optrad van de Corsicaanse volksleider en opstandeling Paoli.

Ditie was Belle's meest geliefde broer die zij, als hij ver van huis was, altijd met goede raad probeerde bij te staan. Na zijn dood in Italië in 1773 rest dan vooral de briefwisseling met haar jongste broer Vincent.

Vanaf 1786 zou Benjamin Constant een belangrijke rol in haar leven gaan spelen. Het was ongetwijfeld vooral haar geest, waarop hij verliefd werd en die grote indruk op hem maakte. Zes jaar na de dood van Mme de Charrière noteerde hij in zijn *Cahier rouge* over hun kennismaking: ‘Ik herinner mij nog met ontroering de dagen en nachten die we samen doorbrachten, thee drinkend en pratend over alles en nog wat met een onuitputtelijke energie... Alle meningen van Mme de Charrière berustten op haar minachting van fatsoen en gevestigde gebruiken. Wij dreven om het hardst de spot met iedereen; we bedwelmden ons aan onze geestigheden en onze minachting voor het menselijk geslacht... Zij was de enige met wie ik vrijuit kon praten, want ze was de enige die mij niet verveelde met raadgevingen en opmerkingen over mijn gedrag. Van de andere vrouwen in de kring waarin ik leefde, stelden sommigen belang in mij uit vriendschap en staken een preek af zodra zij er de kans toe kregen; de anderen zouden er, denk ik, wel zin in gehad

hebben zich te belasten met de opvoeding van een jongeman die zo hartstochtelijk leek en gaven mij dat op een nogal duidelijke manier te verstaan.... Maar ik zag, hoorde, beminde alleen de geest van Mme de Charrière ...’

Benjamin Constant bewonderde haar *Caliste*, dat zij toen juist in Parijs liet drukken en was ook bijzonder gesteld op de pamfletten die zij enkele jaren na hun kennismaking begon te schrijven.

Deze vriendschap die zo gepassioneerd begon, kende hoogten en laagten. De brieven van Mme de Charrière uit de eerste periode van hun vriendschap zijn niet bewaard gebleven. De latere zijn, op een enkele uitzondering na, nog niet toegankelijk. Philippe Godet, de Zwitserse biograaf van Mme de Charrière, heeft ze destijds echter wel kunnen raadplegen en de brieven die hier in vertaling zijn opgenomen, werden ontleend aan zijn *Mme de Charrière et ses amis*.

Van de correspondentie met haar jongere vriendin Henriette l'Hardy, uit Auvernier bij Colombier, een leeftijdgenote van Benjamin Constant die Mme de Charrière ook graag met haar in het huwelijk had zien treden, zijn 161 brieven bewaard. Door bemiddeling van Mme de Charrière werd Henriette l'Hardy gezelschapsdame van gravin von Dönhoff, de minnares van Frederik Willem II van Pruisen. Deze brieven geven een beeld van de gemoedstoestand en de activiteiten van Mme de Charrière in haar laatste levensjaren. Aan Henriette l'Hardy liet Belle haar literaire erfenis na. Zij trad na de dood van Mme de Charrière in het huwelijk en het was haar zoon, prof. E.H. Gaullieur, die het eerst een aantal van haar brieven in de *Revue Suisse* heeft gepubliceerd, helaas vaak op ergerlijke wijze verminkt.

De laatste belangrijke correspondent van Mme de Charrière ten slotte was haar neef Willem-René, zoon van haar broer Vincent, over wie zij zich ontfermde na de dood van zijn vader in de oorlog van Frankrijk tegen Nederland in 1793. Zij trachtte hem duidelijk te maken hoe in een revolutionaire tijd een jongeman van adellijke afkomst, wiens toekomst tot dan toe als

vanzelfsprekend uitgestippeld lag, nog zijn plaats in een veranderende maatschappij waard kon zijn. Van de brief die ze hem omstreeks 1799 schreef vond ik een kopie als bijlage van het manuscript over Belle van Zuylen dat zich in de handschriftenverzameling van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bevindt, geschreven door Jvr.M. van Tuyll van Serooskerken die in 1959 overleed. Van deze brief en vele andere aan haar familie waren de originelen, evenals een getypte kopie die ervan bestond vooralsnog ondanks veelvuldige onderzoekingen niet te achterhalen.

Voor de noodzakelijke toelichtingen, ook met betrekking tot andere correspondenten van wie een enkele brief of brieffragment werd opgenomen, wordt bij de brieven zelf, waar nodig, naar een aantekening achter in het boek verwezen.

Een enigszins gedetailleerde chronologie van de belangrijkste bijzonderheden uit het leven van Belle van Zuylen en van de historische gebeurtenissen die haar beïnvloedden, is achterin opgenomen, tot beter begrip van dit boek.

SIMONE DUBOIS

Geraadpleegd werden:

Godet, Philippe: *Madame de Charrière et ses amis*, 1906

Lettres de Belle van Zuylen à Constant d'Hermenches, 1907.

Pottle, Frederick A., *Boswell in Holland*, 1952.

Tuyll van Serooskerken, M. van, *Manuscript*, handschriftenafdeling Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Fonds Belle van Zuylen, Bibliothèque Publique de Neuchâtel.

Fonds Belle van Zuylen, Bibliothèque Publique et Universitaire, Genève.

Brieven

Aan Constant d'Hermpjes, 23 juli 1762¹

Waarom zou ik mijzelf eigenlijk geweld aandoen en je iets weigeren dat in de grond van de zaak onschuldig is, iets wat je vurig schijnt te wensen en dat daarom alleen al voor mij een genoegen is je toe te staan? Je hebt mij gezworen dat ik geen risico loop, dat het niet méér gevaar meebrengt te schrijven dan te denken: nu, ik wil je best geloven, hoewel je woord mij op dit punt geen volstreekte garantie lijkt; ik aanvaard de kijk die je mij op jezelf hebt voorgehouden; je mag om mijn goedgelovigheid lachen, maar er mij niet voor straffen, zij doet je te veel eer aan, en denk aan de vriendschap die je mij zo plechtig hebt toegezegd!

Toen ik zo volstrekt weigerde je te schrijven, wist ik niet dat een verschrikkelijke benauwdheid je aan de rand van het graf zou brengen en mij beletten zou je terug te zien; trouwens, ik wist niet hoe ik het moest aanpakken om volkomen veilig te zijn: door mijn vader en moeder word ik zeer nauwlettend bewaakt, want ze houden veel van mij, en omdat ik ook veel van hen houd, voel ik me wanhopig als ik ze reden geef tot verdriet of ongerustheid. De weg die ik gekozen heb om je deze brief te bezorgen, laat me wat dat betreft zonder vrees, en wat de welvoegelijkheid aangaat, die is toch alleen maar gebaseerd op de publieke opinie en ik zie er dus geen groot kwaad in haar geweld aan te doen, zolang het de deugd niet schaadt en de goede orde niet verstoort.

Langzamerhand is het soort verdediging dat ik dacht nodig

te hebben zowel tegenover mijzelf als tegenover jou, wel uitgebreid geworden, toch geloof ik dat het niet met minder kon - ik zou zelfs meer willen - om mijn toegevendheid te verantwoorden; en wie weet verzend ik deze brief wel?

Hier dan eindelijk het relaas van het geval waarover ik je sprak en waar je al zo vaak naar hebt gevraagd. Je zult je misschien herinneren dat ook ik na onze eerste kennismaking Den Haag verliet zonder afscheid van je te nemen, ik was erdoor verveeld: ijdelheid, vriendschap, allebei misschien, in elk geval had ik de zekerheid willen meenemen dat je mij waardeerde en aan mij zou denken. Om mijn schade in te halen en je te dwingen je met mij bezig te houden, begon ik de nacht vóór mijn vertrek een brief aan je; verschillende bedenkingen verhinderden mij hem af te maken, ik legde de brief in mijn notitieboekje en vergat dat hij daar inzat. Een paar dagen nadat ik in Utrecht terug was, wilde ik er op een bal dat we hadden iets uithalen onder het souper, en ik verloor al mijn brieven zonder dat ik het merkte. Ik was al naar de balzaal teruggekeerd, toen een jongeman ze opraapte, mijn moeder vroeg ze hem meteen en kreeg ze. Men kwam het mij vertellen. Ik bedacht dat er iets bij kon zijn dat ik vervelend zou vinden en ik kwam binnen met een onuitsprekelijke angst, die ik zo goed mogelijk verborg; met een grapje vroeg ik mijn brieven terug, onder het aandringen probeerde ik te lachen en rustig te blijven: het lukte allemaal niet. Mijn moeder, omdat ze iets vermoedde, of omdat zij gewoon nieuwsgierig was, wilde ze me niet teruggeven. Weer thuis onderzocht ik met een kamermeisje, dat erg op mij gesteld is, elke mogelijkheid die er was om ze weer terug te krijgen: we vonden er niet een die niet meer risico's meebracht dan ik wilde voorkomen. Ik stond die nacht doodsangsten uit en de volgende dag gebeurde alles wat ik had gevreesd.

Ik zal je niet alle bijzonderheden van ons gesprek vertellen, al ben ik er nog niets van vergeten: er zijn taferelen die onuitwisbaar zijn. Om je dat voor te kunnen stellen, hoef je je maar een vader en een moeder voor de geest te halen van wie de moraal en de denkbeelden over welvoegelijkheid heel stijf zijn, aan wie

hun dochter en haar reputatie geweldig dierbaar zijn en die in deze uiting van onbezonnenheid duizend motieven zouden zien tot angst voor nu en in de toekomst. En aan de andere kant ging het om het gevoeligste meisje ter wereld, dat een beetje schuldig was, zelfs meer dan men wel dacht, want ik vertelde niet dat ik een andere brief werkelijk had verstuurd; men nam op mijn woord aan dat het plan om te schrijven slechts de fantasie van een ogenblik was geweest die niet meer was teruggekomen.

Oprecht en erg gevoelig als ik ben op het punt van de eerlijkheid was toch niet de noodzaak mijn ouders te misleiden wat mij het meeste pijn deed, het lukte zonder al te veel moeite, maar ik was bijna boos over het succes: voor een gevoelig hart is het nog pijnlijker mensen te bedriegen die van ons houden. Maar in dit geval zou de waarheid zonder ergens goed aan te doen zoveel kwaad hebben gesticht, dat ik de verleiding weerstond haar te zeggen. Ze vroegen mij voor wie de brief bestemd was: ik weigerde beslist te antwoorden, en zij drongen niet verder aan, maar viel het moeilijk te raden? Ik had veel over je gesproken, bijna over niemand anders![...]

Eindnoten:

1. Fragment van de tweede brief van Belle aan d'Hermenches. De eerste was van ruim twee jaar eerder, 22 maart 1760. Ze hadden elkaar intussen nog slechts een enkele maal terloops ontmoet. Blijkbaar heeft d'Hermenches bij die gelegenheid op een hervatting van de correspondentie aangedrongen.

Aan Constant d'Hermenches, 9 september 1762

[...] Behalve de redenen die ik al opgaf, zijn er nog verschillende andere die mij beletten te schrijven. Ik hoor onophoudelijk vertellen, zelfs door degenen die je bewonderen, dat je een bijzonder gevaarlijk man bent en dat men voor jou niet genoeg op zijn hoede kan zijn; afgezien van het feit dat het overmoedig zou zijn mijn mening te stellen boven het oordeel van iedereen, garandeert dat oordeel mij het verlies van mijn reputatie als door een toeval of een onvoorzichtigheid onze briefwisseling aan het licht zou komen. Maar zelfs zonder publieke opinie, zie ik goed genoeg aan je brief dat een dergelijke briefwisseling mij niet zou liggen. De twee brieven waarvoor je mij bedankt waren al te veel, maar de aanleiding om ze te schrijven was onschuldig, ik wilde je alleen genoeg doen en mijzelf rechtvaardigen, je achting was mij lief en ik wilde dat je niet langer dacht dat ik een ijdel en behaagzuchtig iemand was, onwaardig en

niet in staat tot vriendschap, maar ik koesterde helemaal niet de wens dat de mogelijkheid om mij terug te zien je Engeland zou doen verlaten!... Een vriend zoals ik die wens te hebben, dringt niet zo aan en drukt zich niet zo uit als jij. Ik zou ook niet alles wat je zegt als een gewone vorm van beleefdheid kunnen beschouwen: het lijkt mij dat je meer dan een vriend bent of doet alsof en ik zou geen dwaasheid in stand willen houden, of de dupe willen zijn van iets vals, behalve dat dit beschamend zou zijn, zou het me ook heel weinig zekerheid geven. Je bent veel te knap en je hebt te veel talenten, en je maakt een veel te handig gebruik van de geest die je voorgeeft te minachten. Als het waar is dat je zo om me bekommerd was omdat ik je verwaarloosde, zelfs in Engeland, dat mijn brieven je zoveel plezier deden en dat zij je terugkomst zo hebben verhaast, hoe wil je dan dat ik je beschouw als een man die mij alleen maar goede raad kan geven, als een band die volkomen ongevaarlijk zou zijn? En als het enkel mooie praatjes zijn, alleen maar bedoeld voor het plezier ze te zeggen, hoe is het dan gesteld met die oprechtheid, die eenvoud, al die gevoelens waar ik zo goed op moet kunnen steunen?

Je ziet dat ik wel erg blind zou moeten zijn of erg behaagziek om toe te stemmen in dit plan van een geregelde briefwisseling en een intieme omgang. Het spijt me, moet ik bekennen, dat ik af moet zien van de mooiste brieven die er bestaan en van het plezier openhartig te schrijven aan een man die mij zo goed begrijpt, bij wie niets verloren zou gaan. Jammer genoeg zijn er maar weinig dingen waarin ik genoeg schep, brieven als de jouwe zouden mij plezier doen, mij vleien, mij wat leren; de opoffering valt mij dus des te moeilijker, ze is zo groot dat ik er niet helemaal van overtuigd durf te zijn dat ik ertoe in staat ben; toch zal ik er mijn best voor doen, en om te beginnen geef ik je maar geen adres op waar je mij kunt antwoorden. [...]

Het doet mij genoeg dat je ingenomen bent met mijn stijl en mijn verzen, er zal wel iets waars zitten in je loftuitingen. Wat je zegt over de pretentie om geestig te zijn is heel juist, ik zal het zoveel mogelijk ter harte nemen. Eigenlijk is het geen be-

wuste pretentie: als ik mij amuseer zeg ik zomaar wat door mijn hoofd gaat, dat is niet altijd op zijn plaats. Als ik mij verveel ben ik helaas zo oprecht te geeuwen en in te slapen, dat kwetst en irriteert. Er wordt gezegd dat ik niet om een gewoon gesprek geef en dat ik mijn geest boven alles verheven acht. Men vindt het ook niet goed dat ik meer wil weten dan de meeste vrouwen; maar men weet niet dat ik, omdat ik veel last heb van een sombere melancholie, mij niet gezond voel, zelfs bijna niet leven kan, als ik niet voortdurend geestelijk bezig ben. Ik geloof beslist niet dat veel weten een vrouw achtenswaardiger maakt: maar ik kan het leren niet laten; het is een noodzaak waartoe mijn opvoeding en mijn levenswijze mij gebracht hebben. Trouwens waarom zou ik tegen zo'n onschuldige neiging ingaan?

Als ik er mij niet op verhef, als ik mijn plichten niet verwaarloos, wat valt mij dan te verwijten? Misschien als iemand mij bewijzen kan dat de wetenschap niet te verzoenen is met onze verplichtingen, in dat geval vraag ik om verontschuldiging... Maar men doet mij te veel eer of te veel onrecht aan door te denken dat ik zeer ontwikkeld ben, hoogstens heb ik een paar stappen ondernomen om het te worden. [...]

Aan Constant d'Hermenches, 9 oktober 1762

[...] In Den Haag denken ze dat ik met de hele wereld correspondeer, ze hebben gezien dat ik bij je in de smaak val, en ze houden niet van mij: dat is genoeg om, met wat de heer Bentinck schijnt te hebben gezegd, al die roddelpraatjes te doen ontstaan. Die onvoorzichtigheid van mijn neef zou mij niettemin verbazen. Wat de verzen betreft, was het heel normaal die te laten zien, zelfs leken ze eerder geëigend een goede dan een slechte uitwerking te hebben, omdat ik ze volkomen open verstuurde, zonder er een geheim van te maken, en Van Obdam niet zou nalaten ze te tonen. Nogmaals ik verdenk je niet en ik beschuldig je niet; laten we geen moeite doen te ontdekken wie mij zwart heeft willen maken, ressentiment is kwetsend voor een goedhartig iemand. Ik minacht mijn vijanden en bloc en ik

stel er geen belang in ze te kennen, dan hoef ik ook geen hekel aan ze te hebben of ze te minachten.

Wat je over mijn ouders zegt klinkt wel redelijk; ik zou ze, denk ik, ten dele wel kunnen rechtvaardigen, maar dat zou te lang duren. Het is wel genoeg als ik je zeg dat ze veel van mij houden, om je aan te sporen ze in je oordeel te eerbiedigen. Het zou mij onmogelijk zijn hun denkbeelden te wijzigen, en ze zullen nooit hun houding veranderen, zolang hun principes dat niet doen. Hun bedoelingen zijn oprecht en ze zijn vastberaden, zoals het behoort, om te doen wat hun goed dunkt. Ook al gaat het soms wat ver, ik moet mij toch aan hun wil onderwerpen, althans voor zover dat voor hun rust en hun voldoening nodig is. Ik zou het mezelf niet vergeven hun verdriet aan te doen voor de korte tijd dat ik misschien nog afhankelijk van hen ben.

Veronderstel dat ik niet bang hoef te zijn een voordelig en eervol huwelijk mis te lopen, dan moet ik toch oppassen niet door onvoorzichtigheden de rust van mijn toekomst in gevaar te brengen: een jaloerse echtgenoot is stellig de ergste bewaker van allemaal. Het is waar dat ik niet kinderlijk genoeg ben om onschuldige dingen tragisch te nemen, en het is óók waar dat ik mijn geluk niet meen te moeten laten afhangen van de opinie van de dwazen waaruit driekwart van de mensheid bestaat, maar ik ben, en moet dat ook zijn, erg oplettend wat mijn plicht en de rust van mijn leven aangaat; ik wil noch mijn ouders, noch een echtgenoot reden geven tot ongerustheid en ook geen aanleiding voor ze zijn het mij moeilijk te maken.

Als iemand anders dan jij mijn brieven zou lezen, of wanneer je ze zelf zonder enige vooringenomenheid zou lezen, zou ik wel heel onzeker en onlogisch lijken: ik geef voortdurend de beste motieven om niet te schrijven en ik schrijf steeds. Een buitenstaander zou ze vol ongeduld verscheuren en zou vinden dat je maar weinig oordeel en smaak hebt om een correspondentie te willen die niets om het lijf heeft, brieven die tot nu toe alleen maar over de brieven zelf gaan. Dat komt omdat je welsprekend genoeg bent om mij van mijn voornemen te doen afzien, maar niet genoeg om het mij te laten veranderen. Het ple-

zier je te schrijven, de tegenzin je teleur te stellen, verleiden mij, ik voer een strijd om te zwijgen, maar ik kan het niet volhouden. [...]

Aan Constant d'Hermpjes, 23 oktober 1762

[...] Je bent niet de eerste die het jammer vindt dat ik geen man ben, ik heb dat zelf ook dikwijls gevonden. Niet dat het zo zeker zou zijn dat ik zo'n bewonderenswaardige man zou wezen, maar ik zou op het oog een minder misplaatst schepsel zijn dan ik nu lijk. Mijn situatie zou mijn aanleg meer vrijheid toestaan, een sterker lichaam zou een actieve geest beter dienen... Men moet aannemen dat de natuur verstandig is, en proberen de rol die ons is toebedeeld, welke dan ook, goed te vervullen, dat is onze enige keuze. Iemand schreef mij onlangs: 'Ik smeed je, word geen beminnenswaardig man.' Maar ik geloof dat ik dat zou mogen als het me niet belette een achtenswaardige vrouw te zijn. [...]

Aan Constant d'Hermpjes, 10 januari 1764

[...] Is het werkelijk waar dat je aarzelt tussen in dienst blijven of eruit gaan?² Vraag je echt om mijn raad? Het zou aan de ene kant een bewijs van groot vertrouwen zijn en aan de andere kant mij tot weinig oordeel in staat achten. Mijn hemel, zonder jou, Den Haag of Lausanne goed te kennen, zou ik moeten beslissen of Den Haag of Lausanne geschikt voor je is! Of je militair en man van de wereld, dan wel filosoof en landbouwer moet zijn. Als het om het fortuin en het geluk van mijn vrienden gaat, geef ik niet zo lichtzinnig raad. Alles wat ik zeggen kan, is dat voor wie een ziel bezit die er de waarde van beseft, het leven dat het minst afhankelijk is van anderen het aangenaamste is. Een man die minder zijn vermaak zoekt dan ontsnappen wil aan moeite, doet er verstandig aan de wereld te ontvluchten, men heeft gelijk zich te verwijderen van degenen van wie men niet houdt, als men ze kan missen. Maar wie behoefte heeft aan het plezier, het verdriet en de opwinding die de omgang met mensen geeft, doet er veel verstandiger aan met hen op goede voet

te staan. Als je er geen vrienden hebt, zal Den Haag wel een afschuwelijk oord voor je zijn, in dat geval heb je ongelijk als je de schuld voor een deel van je onbehagen niet voor je eigen rekening neemt. Geen vijanden te hebben is een bewijs tegen je verdiensten, maar geen vrienden te hebben is een bewijs tegen je karakter. Geef toe, geef eerlijk toe, dat het een beetje je eigen schuld is. Of ik ben totaal niet in staat om iemands gezicht te lezen, of je bezit een hooghartigheid en blijft zo vast op je rechten staan dat het de aanspraken van anderen kwetst.

Ik weet wel dat het moeilijk is in de smaak te vallen als men intelligent is, maar met intelligentie moet je die moeilijkheid ook kunnen overwinnen. Waartoe zou het dienen geest te bezitten als dat een onoverkomelijke hinderpaal was voor ons geluk en dat van anderen? Het zou het slechtste geschenk van de hemel zijn en men zou God moeten smeken mensen met geest nog zeldzamer te maken. Ik kom net uit Den Haag, waar ik meer dan veertien dagen ben geweest, maar ik heb over je plannen niets vernomen. Nogmaals, ik ben te onwetend om je een verstandige en gefundeerde raad te geven en te delicaat voor een overmoedige.

De jouwe: er een vaste gedragslijn op na te houden die mij naar het geluk en een gevestigd bestaan moet leiden, mijn lot te kiezen, eigenlijk dus om te trouwen, lijkt mij des te voorzichtiger omdat er bijna niets van overblijft door de raad die erop volgt: alleen een intelligent rijk man, die ik liefheb, mag er mij ooit toe doen besluiten. Denk je dat het gemakkelijk is zo iemand te vinden? Is het zeker, is het wel waarschijnlijk dat ik hem vind? Misschien moet ik niet zo kieskeurig zijn, misschien kan een rijke man die ik althans zou kunnen waarderen, mij doen besluiten, misschien ook niet. Eerlijk gezegd weet ik het niet. Ik houd er geen gedragslijnen op na: volgens mij brengen die je regelmatig op een dwaalspoor. Ik laat mijn neiging beslissen al naar de omstandigheden, die is nogal constant en gelijkaardig genoeg om er mij aan toe te kunnen vertrouwen. Het is waar dat ik bijna uitsluitend voor het moment zelf leef, maar is dat zo onverstandig? Alleen het ogenblik behoort tons toe, dat moment

alleen is zeker. Wij weten niet wat de toekomst brengt, we weten niet eens of er wel een toekomst voor ons is, ik bedoel een toekomst voor onze plannen; God verhoede dat ik ooit zou vrezen dat er geen toekomst voor mijn bestaan zou zijn!

Maar om tot het begin van mijn betoog terug te keren, ik heb zelfs geen moment gearzeld over de partijen die zich tot nu toe hebben aangediend. Voor het ogenblik heb ik twee trouwlustigen³ in voorraad, ergens diep in Duitsland, misschien kan ik een van die twee nemen, we zullen wel zien. Misschien dient er zich nog een andere aan die mij beter ligt; ik zal maar kalm afwachten zolang de huidige toestand prettig is. Ik ben nogal tevreden met mijn situatie, de dagen gaan snel voorbij en niet onnuttig. Als ik getrouwd was zou ik niet zoveel tijd kunnen geven aan het klavecimbel en aan de wiskunde, en dat zou mij hinderen; want ik wil met alle geweld Newton begrijpen en ongeveer net zo goed op het klavecimbel kunnen begeleiden als jij. Ik schrijf, ik werk, mijn ouders houden van mij, ze raken eraan gewoon mij de verslaving aan de gewoonte een beetje te zien afschudden, ze stemmen erin toe dat ik niet langer mijn tijd verdoe met mensen aan wie ik niets te melden heb en die alleen maar dingen zeggen die ik al lang weet. Je ziet, dat zijn al heel wat voordelen! La Sarraz zei een tijdje geleden tegen me: ‘Als ze mij ooit vertellen dat u gaat trouwen, zal ik erg verbaasd zijn; en als u alleen trouwt naar uw smaak, overeenkomstig uw eigen ideeën, zonder ertoe te zijn gekomen door de omstandigheden en de voordelen van een gevestigd bestaan, dan moet uw man een zo curieus mens zijn dat ik er graag vijftig mijl voor wil afleggen om hem te zien.’ Ik heb hem geantwoord dat hij gelijk had en dat die man de moeite waard zou zijn. [...]

Ik zei al dat ik net uit Den Haag kwam, ik moet je zeggen dat ik er mij best heb geamuseerd. Mevrouw Van Rechteren heeft ruzie met me gezocht, waardoor ze vreselijk belachelijk werd en waarmee ik mij alleen maar heb vermaakt, maar mevrouw Van Degenfeldt en andere allerliefste vrouwen hebben mij bijzonder aardig ontvangen. Wat de mannen aangaat, je weet dat ik niet slecht met ze kan opschieten. Er werd mij her-

haaldelijk gevraagd of ik *Le Noble* had geschreven: tegen de een zei ik nee en tegen de ander weer ja, maar, onder ons, ik wil dat het altijd een vermoeden blijft bij het publiek, en geen zekerheid wordt. Je hebt het zeker al wel gelezen, anders moet je het doen. La Sarraz zei tegen mij: 'Ik wou dat ik het geschreven had.' Dat is mogelijk, maar voor de auteur die het geschreven heeft, is de toon toch te vrij.

Adieu, ik geloof dat ik alles gezegd heb. Je de raad geven die je me vraagt over een zaak van die aard, is mij niet mogelijk. Wat er met mij gaat gebeuren, of ik naar Duitsland ga, of in Nederland blijf, of welke dame ik worden zal, kan ik je evenmin zeggen, want daar weet ik zelf nog niets van. Bewaar de belangstelling die de vriendschap erin stelt en wees ervan overtuigd dat eenzelfde gevoel mij vurig jouw geluk laat wensen.

Eindnoten:

2. D'Hermenches met verlof in Lausanne aarzelt of hij Den Haag definitief zal verlaten.
3. De twee kandidaat-echtgenoten zijn Graaf von Anhalt en Baron von Holstein.

Aan Constant d'Hermenches, 8 juni 1764

[...] Zoek mijn werk niet in 'L'Année Littéraire' of in de 'Mercure Français': het was poëtisch proza; de reputatie van de dochter van een Franse koning werd er heftig in aangevallen: vandaar dat het niet in de 'Mercure' kan worden opgenomen, tenzij ik de titel zou veranderen. En aangezien het publiek er heel goed buiten kan en ik niet veel zin heb namen, plaatsen en omstandigheden te veranderen, zal er, denk ik, wel geen sprake meer van zijn.

Ik amuseer me nu met het schrijven van een blijspel. Als ik het afmaak en laat opvoeren, zal ik je zeggen hoe het heet, maar vraag me niet om het van te voren te lezen. Een werk aan een vriend laten lezen, betekent om kritiek vragen, om advies vragen, en dat vraag ik niet graag, omdat ik er niet graag rekening mee houd. Mijn werk moet mijn werk zijn; ik zeg met Rousseau: 'Het eerste succes ervan is dat het mij bevalt.' Ik besef wel dat dit hoogmoedig klinkt, en dat spijt me, maar is het ook niet hoogmoedig, en een weinig edele hoogmoed, een werk als van jezelf te doen doorgaan als een ander de gebreken heeft gecorrigeerd en het mooie ervan heeft opgesierd?

Ik geloof zelfs niet dat het hoogmoed is, mijn eigen goedkeu-

ring boven alles te plaatsen, het is doodgewoon een gevoel. Wat mij niet bevalt, bevalt me nog steeds niet, ook al zou het iedereen bevallen, en ik vind het vervelend iets te hebben gemaakt dat ik niet goed vind. Een daad met een misdadig motief, dat alleen de dader kent, zal hem nooit goed lijken, hij zal er nooit trots op zijn, ook al juicht heel de wereld hem toe. Ik geloof dat het ongeveer hetzelfde is. De schrijver voelt dat hij beter had kunnen doen, hij is ontevreden het niet beter te hebben gedaan; de goedkeuring die je jezelf geeft, troost je in ieder geval over het feit dat je ze niet van anderen krijgt, maar de goedkeuring van anderen kan het eigen oordeel nooit vervangen, dat is nooit zo gevoelig. Ik druk het allemaal slecht uit: dat komt omdat mijn hoofd vandaag niet in orde is: als je niet wat toegevend en erg geduldig was, geloof ik dat ik mijn brief in de haard zou gooien. [...]

Ik wacht met ongeduld op Boswell om te weten wat jullie alle twee gezegd hebben. Hij zei onlangs tegen me dat, hoewel ik *a charming creature* ben, hij toch mijn echtgenoot niet zou worden, al kreeg ik de zeven verenigde provinciën tot bruidsschat; en ik vond dat uitstekend.

Aan Constant d'Hermenches, zonder datum

Je bent dus veel goedhartiger dan ik, want ik geloof niet dat ik verzen zou voltooien die niet met mijn eigen smaak overeenstemden, zelfs al zou ik er de herziening van al mijn tijdgenoten van kunnen verhoppen. D'Hermenches, ik smeeek je, vergeef mijn verstoktheid. Als iemand mij een dienst heeft willen bewijzen en het is niet gelukt, waardeer ik de bedoeling, maar als iemand mij verzen laat lezen - nooit: ik onderzoek niet of ze goed zijn wat de moraal betreft, maar of het goede poëzie is.

Jij danst; ik wandel en ik word nat van de regen; we waren, mevrouw Geelvinck⁴ en ik, gedwongen een schuilplaats te vragen, vanmiddag na tafel, na lang de rivier te hebben gevolgd zonder te merken dat de lucht donkerder werd. Die wandelingen zijn heerlijk, maar overal zijn spelbrekers: ik beef als ik hoor blaffen of een grote hond zie. Sinds er in onze provincie zoveel

dolle honden zijn geweest, heb ik een afkeer van die dieren gekregen.

Jij speelt met Madame de Boufflers, met mooie vrouwen; ik speel met mijn moeder die kiespijn heeft, we hadden er zoveel plezier in vanavond, na het souper, dat het heel laat is geworden. Adieu.

Eindnoten:

4. Mme Geelwinck is een jonge weduwe, ook wel ‘de weduwe’ genoemd in de brieven. Zij was een goede en betrouwbare kennis van Belle en van d’Hermenches.

Aan James Boswell, 18 juni 1764⁵

Des te beter, goede vriend, des te beter, als ik mij heb vergist. Ik ben niet in het minst geërgerd, omdat ik drie dagen in een verkeerde veronderstelling heb geleefd. En het kwelt me helemaal niet dat ik gedurende drie dagen minder heb gedacht aan de man van wie ik houd. Jouw vriendschap te bezitten is meer waard dan liefde. Je stijgt nog meer in mijn achting doordat je in staat bent te voelen zoals je schrijft, ik voor mij voel mij meer gevleid dat je op die manier voor mij kunt voelen. Wat jouw en mijn gemoedstoestand aangaat (als ik de zaak goed begrijp): die is nooit in gevaar geweest. Wat ik donderdagavond schreef was volkomen juist op het moment waarop ik het schreef: op vrijdag leek het me iets minder waar. Ik had goed geslapen; het was niet duidelijk of ik geloofde dat jij op mij verliefd was of dat ik mijzelf had wijsgemaakt een beetje geneigd te zijn op jou verliefd te worden; het leek mij allemaal een beetje een droom. Op zondag kwam het me min of meer als een onwaarheid voor; ik had wat gewetensbezwaren je mijn brief te geven: ik had er de eerste pagina af willen scheuren. Maar op die manier had ik hem helemaal vernietigd. Ik dacht: ‘De datum is mijn rechtvaardiging; wat ik donderdagavond schreef is wat ik donderdagavond dacht. Met de heer Boswell hoef ik niet op mijn hoede te zijn. Geef hem de brief, het is een daad van oprechtheid, het is het dagboek van het hart van een levendige en gevoelige vrouw.’ Ik vertelde je dat een afwezigheid van twee of drie dagen ons het verschil zou laten vergeten dat de natuur scheidt tussen twee vrienden van verschillend geslacht. *Jij* hoefde het niet te vergeten, want je hebt er nooit aan gedacht. In mijn geval ben ik het volkomen vergeten, maar ik zal nooit de uitmunten-

de raad uit mijn gedachten verliezen, waartoe je zuivere en belangeloze genegenheid mij aanspoorde.

Mijn vriendschap is voor altijd de jouwe: reken erop, hoe wispelturig je me ook mag vinden. Ik bouw op de stabiliteit van jouw gevoelens als op die van de rotsen die God op het aardoppervlak zette, toen hij de wereld schiep. Ik zal, wat mij betreft, de ene dag wat hartelijker zijn dan de andere, maar je zult mij iedere dag dierbaar zijn en elke dag zal ik aan je denken zoals ik je gisteren zei: 'Ik amuseer me, maar als Boswell hier was zou het nog prettiger zijn.' Donderdag was ik erg onder de indruk van je vertrek. Toen je weg was, bleef ik een tijd alleen in diep gemijmer, daarna ging ik een eindje rijden en ik praatte met mijn broer over niets anders dan over jou. Gisteren was er geen sprake van gedroom: ik speelde komeet en vertelde verhaaltjes aan mijn vader. Toch was ik niet minder op je gesteld dan donderdag, ik was niet minder geneigd een deel van mijn geluk voor het jouwe op te offeren; mijn hart had niet minder spijt over jouw vertrek.

Waar begint dan het verschil? Ik smeed je mijn hart niet te beschuldigen: het is, denk ik, een kwestie van temperament; het hangt af van de wind of van de zon, en misschien wel van de maag. Waarom veroverde Caesar jullie eilanden niet? 'Misschien,' zegt Pope, 'had hij niet gedineerd.' Maar of ik gedineerd heb of niet, ik beloof je dat ik in de grond van mijn hart tegenover jou altijd dezelfde zal blijven. Ik hoop dat je daar je hele leven blij om zult zijn en het nooit een raadsel voor je zal wezen. Ik deel je mening niet dat het zou afhangen van het verkeerde inzicht van de heer Reynst. Ik ben erg blij dat ik je alles heb verteld en ik zal altijd even oprecht tegenover je zijn.

En nu moet ik naar bed. Ik hoop even rustig te slapen als de vorige nacht. Het zou een heel plezierig ding zijn eens aan niemand te denken, al was het tenminste maar een paar dagen. Maar die arme man van wie ik houd, zal mij een lange tijd geen rust meer laten. Hij zal gauw alle rechten opeisen. Wat ik je gisteren vertelde is geen verbeelding. Ieder woord ervan is waar, alleen vertelde ik je dat je hem niet kent, en *dat* is helemaal niet

zeker. In feite is het heel duidelijk dat je hem ontmoet hebt; maar vrezend dat zijn voorkomen je niet zou bevallen, wilde ik je liever geen beschrijving van hem geven of je zijn naam noemen. Hij is rooms-katholiek⁶ en mijn ouders zijn calvinisten. Ik ben al sinds twee jaar op hem gesteld, en ik mag hem graag. Hij heeft minder verbeelding dan ik: hij heeft niet dezelfde vlucht van de hartstocht, maar hij heeft een verfijnde smaak, een gecultiveerd, subtiel en goed verstand, een gevoelig hart, een kalme indolente ijdelheid. Met hoeveel plezier schrijf ik verzen bij de gedachte dat hij ze lezen zal! Als hij ze leest voelt liij zich erg gelukkig dat ik van hem houd. Maar ik ben gek dat ik niet naar bed ga. Tot ziens.

Eindnoten:

5. James Boswell die een jaar in Utrecht heeft doorgebracht, heeft afscheid genomen van Belle alvorens een rondreis door Europa te beginnen.
6. Het is niet duidelijk over welke rooms-katholieke man Belle het in deze brief heeft, een maand later pas wordt voor het eerst de naam van Markies de Bellegarde genoemd, maar misschien had zij al een plan beraamd vóór d'Hermenches haar de markies, zijn beste vriend, als mogelijke huwelijkskandidaat voorstelde.

19 juni

Gisteren vergat ik je te bedanken voor je brief, hoewel deze dank mij allereerste woord had moeten zijn. Je brief, zoals je nu ziet, was eigenlijk niet nodig geweest, maar het motief ertoe is jou waardig, dat wil zeggen, het werd ingegeven door de meest volmaakte en edele oprechtheid. Om je niet te kort te doen, wil ik je niet langer laten wachten op dit antwoord, dat je gemoed volkomen gerust moet stellen. Ik zal het naar Bentinck sturen, zodat je het spoedig ontvangt. Ik zal je gedurende enige tijd niet meer schrijven, clandestiene brieven houden me te lang wakker. Ik kijk uit naar je richtlijnen om mij te genezen van deze libertijnse gewoonte. Maar jij moet me overdag alles schrijven wat in je hoofd opkomt; gedachten geboren in Engeland en geboren in Frankrijk zal ik allemaal begrijpen, want het zijn allemaal medeburgers van de mijne, die van ieder land zijn.

Sluit wat je schrijft eerst in een envelop met mijn adres erop en doe die dan in een andere omslag waar mijn naam niet op mag staan, gericht *Aan de heer Spruyt, Boekverkoper in de Koorstraat, Utrecht*. Veroorloof je geen onvoorzichtigheden, in die zin is mijn gemoedsrust in jouw handen. Vergeet niet vanuit Berlijn naar mijn vader te schrijven. Hij is op je gesteld en zal die attentie waarderen. Nogmaals, schrijf lange brieven maar niet te vaak. Schrijf mij je mening over al het interessants dat je tegenkomt. Ik durf te zeggen dat je beschouwingen aan nie-

mand beter gericht kunnen worden, en ook je confidenties nergens beter kunnen worden toevertrouwd: op het gebied van de eerlijkheid heeft mijn grillig hoofd nooit een moment gewankeld. Tot ziens. Zolang ik een hoofd en een hart heb, blijf ik je toegenegen vriendin.

P.S. Stuur een dankwoordje aan d'Hermenches⁷. Hij beklagt er zich over dat hij geen teken van leven meer van je heeft ontvangen. Maar laat niet merken dat ik het je gevraagd heb.

Je hebt groot gelijk dat ik niets waard zou zijn als je vrouw. Daar zijn we het helemaal over eens. Ik heb geen talent voor ondergeschikte.

P.P.S. Waarom zei je eergisteren, dat je je rol als mentor betreurde? In mijn ogen was dat een grote verdienste van je. In een oogwenk ontdekte ik je begrip, je goedheid en de waarde van je vriendschap voor mij, en dat heeft mij een gevoel van grote vriendschap bezorgd voor jou. Misschien heb je het gevoel dat je moeite tevergeefs is, maar ze is niet helemaal verloren. Juist als een argument er niet in slaagt het hart te raken of het verstand te overtuigen, leeft het ten slotte in de herinnering. Het kan iemand er op een dag in de toekomst nog eens toe brengen anders te gaan denken. Op een keer, als je aarzelt over een besluit, kan het argument in de weegschaal worden gegooid en die naar de betere kant doen doorslaan. [...]

Eindnoten:

7. D'Hermenches had Boswell een introductiebrief voor Voltaire meegegeven, vandaar dat Belle hem de wenk geeft hem te bedanken.

Aan Constant d'Hermenches, juli 1764

Waarom ben je geen charlatan of beroepsacteur. Je hebt er talent genoeg voor en misschien was je dan hier. Soms hindert het me erg dat ik nooit bij mijn vrienden ben...

Maandagavond juli 1764

Dat was een begin dat al vier dagen op een vervolg wacht: ik zou het verscheurd hebben, nu het al zo oud is, als het geen goed bewijs vormde dat ik, wel verre van je te vergeten, naar je verlang, dat ik je in de menigte zoek en dat ik erover klaag je daar niet in te vinden. Ik zweer je dat ik er aan gedacht heb je te vragen om te komen; dat ik het niet deed, was zuiver uit fijngevoeligheid tegenover mijn ouders; nu kom je zonder dat ik erom

vraag, dat is mijn schuld niet en ik ben erg blij dat je komt, maar volg goed mijn instructies op. Ik heb de weduwe gevraagd je te ontvangen, ik heb er haar om gesmeekt en ze zal het doen. Donderdagochtend. Je zult van haar misschien horen of ik in de stad ben of niet. Je gaat maar eens op de kermis kijken en als je me daar aantreft met mijn moeder, des te beter; als we 's avonds naar de opera gaan, nog beter. We zullen hardop praten, zonder de minste geheimzinnigheid, en men zal er aan gewoon raken je te zien.

Als wij die dag niet in de stad mochten zijn, zend dan je kaartje naar mijn vader die zeker thuis zal zijn, zeg dat jij en de heer de Bellegarde ons pas na het middageten in Zuylen zullen komen bezoeken en kom dan inderdaad, voel een beetje de toon van het huis aan, en probeer je die eigen te maken; ik zal zitten werken, ik zal wat over mijn werk praten, en jij ook, heel eenvoudig en verder vertel je wat nieuwtjes aan mijn lieve moeder, je redeneert een beetje met mijn lieve vader, en verder alles wat je maar wilt. Je zegt maar dat je je vriend bent komen vergezellen, dat je naar de kermis gaat en dat je ons wilde bezoeken en je vraagt wat we de volgende dag doen, alsof het vanzelfsprekend was dat je ons iedere dag een bezoek kwam brengen.

Vaarwel, de bel gaat voor het avondeten, ik kom gauw terug. Je moet weten dat de weduwe mij pas vandaag je brief heeft kunnen overhandigen.

Weet je dat het buitenverblijf van mijn oom in dit dorp ligt? Je doet maar alsof je een oude vertrouwde vriend bent, je vraagt hem voor vrijdag bij voorbeeld te eten. Helaas kan ik je niet beloven dat wij, jij en ik, ons op ons gemak zullen voelen, dat we wat alleen kunnen gaan wandelen, wat zachtjes zullen kunnen praten; integendeel, ik eis zelfs dat je het niet probeert. Als je me iets te vertellen hebt, schrijf me dan en geef je briefje aan mevrouw Geelwinck; ik zal langs dezelfde weg antwoorden. Op die manier kan ik je laten weten of je je verblijf zonder moeilijkheden voor mij kunt verlengen, dan wel of je me een dienst bewijst door na een paar dagen maar weer weg te gaan. [...]

Deze instructies worden even lang als die van een gevolmachtigd minister, maar wat doet het ertoe...

Het is 6 uur en ik heb niet geslapen, ik ben net opgestaan om je te schrijven. Je hoeft niet meer te zeggen dat ik een kille en wispelturige vriendin ben, je hoeft niet meer, om iets goeds over mijn hart te zeggen, te vertellen dat het nog niet helemaal barbaars is en praat niet meer over vergeten of over tegenzin. [...]

En voor de rest, het is inderdaad waar dat mijn blijspel geschreven is met het doel anderen te bevallen. Het is een geluk, als het toevallig nog niet verbrand is. Als het alleen geschreven was om mijzelf plezier te doen, bestond het al lang niet meer, want het valt mij dikwijls tegen. Soms zou ik willen dat het in verzen was geschreven, maar het is proza, soms zou ik willen dat het gezongen moest worden, maar het moet worden voorgedragen, dat het zou laten lachen, maar misschien zal het wel aan het huilen brengen; de personages zijn meer waard dan ikzelf! Soms lijkt me dat vernederend en soms schijnheilig. [...]

Ik geloof dat de heer de Bellegarde niet geschikt is voor het huwelijk; jammer, want hij is heel aardig: hij zou mij anders terloops tot zijn vrouw kunnen nemen. Mijn afhankelijkheid hindert me dikwijls, als ik vrij was, zou ik heel wat meer waard zijn.

***Aan Constant d'Hermenches, de nacht tussen zaterdag en zondag, 21
- 22 juli 1764***

Ben ik niet erg ongelukkig? Ik had een geweldige behoefte aan slapen en ik dacht dat ik inderdaad slaap had; ik klaag, ik laat het avondeten snel beëindigen, maar op mijn kamer vind ik zeventien Engelse bladzijden van Boswell, ik lees ze, ik ga naar bed: en de zeventienduizend gedachten van mijn vriend Boswell, een vage herinnering aan de heer d'Hermenches, de betogen van de markies en van de Engelsen, dat alles tolt door mijn hoofd met zo'n heftigheid, dat ik niet langer dan een kwartier in bed heb kunnen blijven. Hier zit ik weer met de pen in mijn hand, ze zal weer over het papier lopen, die pen, naar de gril van mijn dwaze hoofd. Verwacht niets verstandigs, denk niet dat ik schrijf om je plezier te doen, ik schrijf omdat ik niet anders kan.

Nee, heus, ik denk er echt niet aan je plezier te doen, je verdient geen bijzondere attenties, ik ben ontevreden.⁸ Had je mijn brief niet begrepen, of heb je nagelaten hem te lezen? Jij die zulke mooie brieven schrijft, zulke lieve dingen, die het geluk mij te zien zozeer op prijs stelt, jij bent als het erop aankomt nogal onverschillig, terwijl ik, met mijn bijna barbaarse hart, werkelijk een vriendin ben, gevoelig voor het genoeg bij je te zijn en teleurgesteld je op twee pas van me af te weten en er niets aan te hebben.

Je bent veel slimmer dan ik; maar toch ben ik niet zo stom dat ik dit allemaal niet zou begrijpen. Je verveelt je niet zó erg in Den Haag als je wel zegt: de ene verveling of de andere, was dan nog maar een paar dagen in Utrecht gebleven en had je de avonden in Zuylen doorgebracht. Stijlbloemen spelen wel een beetje een rol bij je geklaag en je gesmeek; ik zal er niet zo gemakkelijk meer inlopen en als mijn bezigheden of mijn genoegens mij beletten je een week of vijf, zes te schrijven, zal ik niet denken dat je daarvan doodgaat. Des te beter, gelukkig maar dat Utrecht, waar je toch maar een paar dagen kunt blijven minder aantrekkelijk is en Den Haag minder afschuwelijk dan je zegt. Maar wees in het vervolg eerlijk, praat mij niet meer over dat zo doelloze, trieste leven dat je leidt, ver van mij, en de behoefte die je hebt aan de bevrijding die mijn brieven je geven. Kom, geef maar liever eerlijk toe, dat dit alles maar half waar is!

Ik dank je dat je mij kennis hebt laten maken met de heer de Bellegarde, het was werkelijk erg prettig. Ik ben van hem gecharmeerd, vertel mij wat hij over mij zegt. Het ziet er niet naar uit dat hij zin heeft met mij te trouwen, en ik weet niet wat mijn ouders daarvan zouden zeggen. Maar ik voor mij zou het heel aangenaam vinden de vrouw te zijn van een eerlijk man, een man met geest, man van de wereld, die reist, die van goed gezelschap houdt, van goede afkomst is en bezittingen heeft. Ik heb me voorgenomen een oprecht echtgenote te zijn, maar er zijn honderdduizend mannen met wie mij dat zo moeilijk zou vallen, dat ik nergens voor zou durven instaan. God beware me voor een dwaas! God beware me voor een jaloerse echtgenoot.

behalve als ik stapelgek op hem was! Het is eigenaardig dat als jaloezie helemaal ongerechtvaardigd is, ze je niet in verlegenheid brengt en niet kwetst. Op dit moment zou ik van harte met de markies trouwen, ik zou hem weten te behagen, ik zou hem kunnen amuseren, ik zou best zoveel waard zijn als een minnares en ik zou hem niet meer last bezorgen. Hij is heel wat ouder dan ik, maar we zouden laat kunnen opblijven en trio's spelen...

Je ziet dat ik een beetje gek ben, geef maar geen antwoord op zo'n gekke toon, morgen ben ik wel weer ernstig. Trouwens, dit is allemaal heel verstandig en mijn hart is, als ik dit schrijf volmaakt onschuldig; maar tussen verstandig en kuis bestaat een groot verschil. Adieu, ik hoop dat wij elkaar over twee of drie jaar een kwartiertje zullen zien. Adieu.

Ik heb van twee tot ongeveer vijf uur geslapen, het is nu zes uur en ik moet je nog wat schrijven. Arm hoofd, drie uur rust tegen vijfenveertig uur beweging! Wat zou het me goed doen als ik je vandaag kon spreken. Wanneer ik goed slaap ben ik verstandig, als ik niet slaap ben ik gevoelig, mijn lenige en vlugge hersens brengen mijn ziel dan twintig keer meer ideeën en gevoelens aan dan gewoonlijk. Ik weet niet of dit metafysisch wel goed is uitgedrukt, maar ik kan niet beter uitdrukken wat ik voel, en je begrijpt mij wel. [...]

Ik heb herlezen wat ik je vannacht schreef: het grapje laat op te blijven en te musiceren is des te meer misplaatst omdat de markies nog jong is, net zo jong als nodig is. Ik vraag er hem en de kuisheid excuus voor.

Heus, het is een heel moeilijk probleem een goede echtgenoot te vinden, en een slecht huwelijk sluiten zou iets verschrikkelijks zijn. Wat voor een leven zou ik leiden met een man van wie ik niet houd, met een grof en onwetend heerschap.

Ik heb een grote afkeer gevoeld van de huwelijken die mij tot nu toe zijn voorgesteld. Verleden jaar vroeg ik een jongeman die met mij wilde trouwen: 'Heb je Cinna gelezen?' - Ja, in het Latijn!' Op het ogenblik is er weer een ander die nu op reis is,

men zei tegen me: ‘Wacht nu even met meteen helemaal nee te zeggen, wacht tot hij terug is: als je nog niet getrouwd bent zal hij zich misschien wel aanpassen.’

Drie dagen geleden hoorde ik dat het een heel slecht sujet is en dat degene die hem ons had voorgesteld en aanbevolen, zich als een schoft had gedragen, en ik was zo slecht, dat ik er bijzonder mee was ingenomen, zoveel plezier deed het me dat ik nee kon zeggen zonder er op terug te moeten komen, en met de instemming van iedereen. Graaf Anhalt wacht heel lang om te komen: volgens de een is het zijn schuld niet, anderen denken dat hij er niet toe kan besluiten met mij te trouwen. Ik geloof dat hij gelijk heeft: voor een verstandig en middelmatig man is dat niet iets om te wensen. Trouwens ik twijfel of ikzelf de moed zou hebben met hem te trouwen. De onderdanen van zijn meester zijn slaven en wat ik het liefst wens is vrij te zijn. [...]

Eindnoten:

8. Al haar instructies ten spijt beperkte de ontmoeting met d'Hermenches en de Bellegarde zich tot het wisselen van een paar woorden op de trappen van de opera. Belle veronderstelde dat d'Hermenches geen moeite had gedaan haar te zien, maar het was haar niet bekend dat, toen hij zijn kaartje ‘pousseerde’ bij de heer van Zuylen te Utrecht, men ‘niet thuis’ had gegeven.

Aan Constant d'Hermenches, 22 juli 1764

Ik heb net je vreemde brief gelezen. Er zijn geen lange overwegingen nodig om te weten wat het hart voelt en wat de geest denkt als je jezelf goed kent; er is geen enkele voorbereiding nodig om op de man af de waarheid te zeggen zoals ik het heel mijn leven van plan ben te doen; ik heb dus mijn antwoord klaar.

Als de kans bestond dat ik, met mijn karakter, mijn geestesgesteldheid, in de omstandigheden waarin ik ben geboren, met een man zou trouwen voor wie de vurigheid van mijn hart die van ieder ander te boven zou gaan, zou ik niet naar je voorstel luisteren. Als ik in mijn vaderland een man kende van mijn religie die in alle opzichten op je vriend zou lijken en als die man met mij zou willen trouwen, zou ik aan hem de voorkeur geven. Maar omdat dit niet het geval is, aanvaard ik het aanzoek van de markies, aangenomen dat mijn fortuin voor hem genoeg is, dat mijn ouders ermee instemmen en dat zijn en mijn denkbeelden omtrent een klein aantal punten die ik je met de openhartigheid, jou en mijzelf waardig, zal mededelen, met elkaar overeenstemmen.

Mijn zuster ontvangt drieduizend gulden per jaar, wat de opbrengst is van honderdduizend, men zal mij evenveel geven. Mijn moeder is bijna even jong als ik, ik weet niet wat zij bezit. Maar ik veronderstel dat mijn kinderen bij haar dood bij de bruidsschat van honderdduizend nog tachtig- à honderdduizend gulden zullen krijgen. Ik denk niet dat ik je vandaag meer kan zeggen, ik ben al een keer onderbroken geworden, ik heb mijn knappe nicht⁹ oude liedjes laten zingen en oude wijsjes laten spelen en ik moet weer naar haar terug; ik denk aan jou en aan de markies, ik waardeer je en dank je. Ik stuur je mijn dwaze geschrijft van deze nacht, alsof er sindsdien van niets ernstigers meer sprake was geweest; en om je te amuseren, nadat je je met mij hebt beziggehouden, voeg ik er een gedeelte bij van de brief van Boswell; stuur me dat morgen meteen weer terug; ik zal je morgen direct schrijven. Ik ben voor altijd je vriendin.

Je zegt me dat de markies er wel zal komen; maar wáár komen? Bestaat er niet een wet die onze katholieke officieren verplicht uit de dienst te gaan als ze met een protestantse vrouw trouwen? Maar dat zal jij beter weten dan ik, dat is mijn zaak dus niet. Wat het geld aangaat, waarvan ik niet veel verstand heb, ik laat dat in vertrouwen aan jouw beslissingen over, het is mij voldoende dat je het in je adviezen niet vergeet; ik ben niet romantisch genoeg om erop neer te kijken.

Wanneer de markies ouder was en niet zo aardig, zou ik bang zijn dat zijn huwelijk een retraite voor hem betekende, ik heb een hekel aan die oude trouwlustigen, die een vrouw nemen om hun behulpzaam te zijn de winter door te komen, die haar uitnodigen zich te warmen aan een kwalijk vuurtje nadat ze de lente en de zomer hebben doorgebracht met het plukken van bloemen en vruchten zonder haar. En nauwelijks zijn ze gevestigd, of ze onderwerpen alles aan een strenge regel die ze vroeger nooit hebben gekend. Ik zeg dit alles om me te amuseren, want het is duidelijk dat dit hier helemaal niet het geval is; je vriend is jonger dan ik dacht en hij ziet er niet naar uit dat hij meer aan een retraite toe is dan ik. Ik zal mij gevleid voelen zijn vrouw te worden.

Eindnoten:

9. De nicht van wie hier sprake is, is Belles beste vriendin. Zij was ook een Van Tuyll en trouwde met Graaf van Athlone, van Reede Agrim, Heer van Amerongen.

Aan Constant d'Hermenches, 25 juli 1764

Een paar dagen geleden dacht ik er alleen maar aan je zonder uitstel te antwoorden, zonder een ogenblik te aarzelen liet ik je mijn volledig vertrouwen blijken; ik sprak je niet over mijn erkentelijkheid, maar ik hoop dat je hebt kunnen raden dat die zo groot is als ze is. Maar laat mij er vandaag toch maar over praten, sta mij toe te zeggen dat ik bewondering heb voor je gevoeligheid, je handelwijze. Als wat je doet een inspanning is, mag je dat met reden een bijzonder sublieme inspanning noemen. Het is dus toch echt waar dat ik je heb, dat je zonder aan jezelf te denken, mijn geluk wenst! Wat het succes ook worden zal, mijn erkentelijkheid blijft altijd.

Ik heb mij nog nooit van mijn leven zo geveleid gevoeld. De markies ziet mij een ogenblik en ik beval hem; jij die hem kent, die zijn vriend bent, wenst dat ik zijn vrouw word. Ik zeg dat je me kent. Maar is dat wel waar, is het wel zeker? Ik heb mij in mijn brieven nooit opgesierd met deugden die ik niet bezit, maar ik heb je alleen het beste gezegd van wat ik dacht; misschien heb je gemerkt dat ik juist kon redeneren, maar je weet niet of ik ook juist handel. Zelfs wanneer je goed op de hoogte was van mijn gedrag, zou het nog mogelijk zijn dat je mij niet goed kende: ik ben niet vrij te handelen zoals ik wil; om de mensen goed te beoordelen, om te weten hoe ze zijn, hoe ze altijd zullen zijn, zou men in het diepst van hun ziel moeten kunnen kijken, onafhankelijk van de omstandigheden die kunnen veranderen. Je zou mijn ziel zo hebben gezien als ik het gewild had, want ik ken haar goed; maar behalve dat dit schouwspel niets interessants voor je had, had ik redenen om er een deel van te verbergen. Sinds ik je ken, hebben ze mij wel duizend maal opnieuw gezegd dat je een vreselijk libertijns en handig man bent en dat een vrouw die vriendschap met je sluit zich schuldig maakt aan de grootst mogelijke onvoorzichtigheid. Die beschuldiging van libertinage werd met oude en nieuwe geschiedenissen gestaafd. Ik had zelf al wel gemerkt dat je listig was, dat je altijd brieven van me wist te krijgen en dat je mij vanaf het eerste moment van onze ontmoeting zo nauw aan je verbonden

hebt als je dat wenste. Maar dat was allemaal voor mij geen voldoende reden een omgang op te geven die mij beviel en waarin ik mij niets te verwijten had, maar wel genoeg om al te openhartige ontboezemingen voor mij te houden; de omstandigheden gaven daar trouwens weinig aanleiding toe. Tussen jou en mij heb ik meer reserve in acht genomen dan ik gewend ben.

Behalve de voorzichtigheid had ik nog een sterkere reden: ik dacht dat wij er allebei beter van zouden worden als wij de taal gebruikten van de eerbaarheid en geen andere en het gaf mij voldoening te denken dat onze correspondentie, die door het vooroordeel als een misdaad werd beschouwd, in plaats van mij te doen afglijden naar de wanorde, jou misschien zou verzoenen met je plicht. Vind je mij trots of aanstellerig? Nee, je ziet dat ik echt ben en tot de beste bedoelingen in staat. Maar het gaat er nu niet om, mijzelf hier lof toe te zwaaien; we moeten verder.

Je hebt dus gemerkt hoezeer ik de eerbaarheid en het gezond verstand eerbiedig; maar je hebt nog niet kunnen zien in welke mate ik ze ook zou kunnen vergeten. Misschien vermoed je het; mijn gelaatsuitdrukking spreekt voor zichzelf en jouw ervaring scherpt je inzicht. Maar dat is nu niet meer genoeg, ik wil er zeker van zijn dat je mij kent. Ik ben jou en je vriend deze openhartigheid, deze onvoorwaardelijke eerlijkheid schuldig; mijn taal is misschien niet fatsoenlijk, maar wat is fatsoen vergeleken bij eerlijkheid?

Welnu dan, als ik iemand lief had, als ik vrij was, zou het me moeilijk vallen verstandig te zijn. Mijn zinnen zijn net als mijn hart en mijn geest begerig naar genot, gretig naar de felste en de verfijndste indrukken. Niet een van de dingen die ik zie, geen klank, gaat voorbij zonder mij een gevoel van geluk of leed te verschaffen, de lichtste geur doet mij aangenaam aan of maakt mij misselijk; de lucht die ik inadem, wat zachter, wat fijner, beïnvloedt mij met alle variaties die zij zelf inhoudt. Oordeel nu over de rest, over mijn verlangens en over mijn afkeer. Als ik geen vader of moeder had, zou ik misschien Ninon¹⁰ zijn, alleen subtieler en standvastiger; ik zou niet zoveel minnaars hebben: als de eerste aardig was geweest, geloof ik niet dat ik

zou zijn veranderd en in dat geval weet ik niet of ik zo erg-schuldig was geweest; ik zou tenminste door mijn deugdzaamheid het kwaad hebben kunnen herstellen dat ik de maatschappij had aangedaan door het juk af te werpen van een wijselijk ingestelde regel. Maar ik heb een vader en een moeder, ik wil ze niet in het graf helpen of hun leven vergallen, ik zal geen Ninon worden; ik zou de vrouw willen zijn van een eerlijk man, een trouwe en deugdzaam vrouw, maar daarvoor is het nodig dat ik liefheb en dat ik bemind word.

Als ik mij afvraag of ik, wanneer ik niet echt van mijn man hield, niet van een ander zou gaan houden en of alleen de gedachte aan mijn plicht, de herinnering aan mijn beloften, mij tegen de liefde zouden beschermen, als de kans zich voor zou doen op een zomeravond... dan schaam ik mij over mijn antwoord. Maar als we van elkaar houden, als mijn man het niet beneden zijn waardigheid acht mij te behagen, als hij hoge waarde hecht aan mijn genegenheid, als hij mij zegt: 'Ik zal je niet vermoorden als je mij ontrouw bent, maar het zal mij des te ongelukkiger maken je niet meer te kunnen hoogachten, naarmate ik misschien nog van je houd,' in dat geval zeg ik, denk ik, hoop ik, geloof ik zeker, dat ik alles ontvluchten zou wat mij in verleiding zou kunnen brengen, en nooit aan de voorschriften van de deugd te kort doen.

Is dit genoeg opdat je me zonder gewetensbezwaar aan je beste vriend kunt geven? Is het meer, is het minder dan wat hij van een andere vrouw zou kunnen verwachten? Ik zal zonder twijfel zeer aan hem gehecht zijn; als hij wil, zal ik zijn vriendin worden, zijn minnares, ik zal nooit de zorg verwaarlozen om hem te behagen en te amuseren; hij zal zeker ook van mij houden. Maar zal hij iets doen om dit geluk niet te laten uitdoven? Veronderstel dat hij mij tot een zwakheid in staat acht, zou hij mij dan alleen nog maar met wantrouwen en misprijzen behandelen, of zou hij mij aan zich binden, zou hij mij voor zich weten te behouden door blijken van tederheid en vertrouwen? Veronderstel dat mijn hart, mijn hart alleen, een ogenblik schuldig was geweest, zou een bekentenis, een oprechte inkeer vergiffenis verkrijgen?

Open mij je hart in al zijn schuilhoeken, zeg je mij. Ach! Je zult wel tevreden zijn! Hoe vind je dit hart, nu het zich zo heeft prijsgegeven? Zeg mij in alle oprechtheid of je het minacht, of je mij na deze brief ver onder het niveau vindt van wat je eerst dacht. Overigens verlang ik niet dat je instaat voor de markies in verband met wat ik net zei: wat je mij gezegd hebt, wat ik zelf gezien heb, geeft mij de overtuiging dat ik met hem gelukkiger zal zijn dan met een ander. Ik ben niet bang voor mezelf, maar jou en hem wil ik niet misleiden.

Het punt van het humeur is al bijna even belangrijk als de deugd... nee, meer nog: een galante vrouw is gemakkelijker te verdragen dan een nijdige, en ik zou veel liever een ontrouwe echtgenoot hebben dan een mopperende en bitse. Ik ben zeker niet boosaardig, noch brommerig, moeilijk of wispelturig, maar ik ben niet altijd hetzelfde: mijn delicate organen, mijn opbruisend bloed, mijn felle sensaties, maken mijn geest vatbaar voor veranderingen, die ik nooit zo groot, zo snel, zo vreemd in wie dan ook heb waargenomen. Als je mij niet herkende aan mijn hart en mijn gezicht, zou je mij van het ene ogenblik op het andere voor twee verschillende wezens kunnen houden, soms wel voor zes in de loop van één dag. Alles kan mij treffen, geen ogenblik in het leven is mij onverschillig, al mijn momenten zijn gelukkig of ongelukkig, ze zijn allemaal iets. Als ik nooit onrechtvaardig ben, nooit zuur, nooit driftig, zal hij het mij dan vergeven als ik hem soms met woorden overstroom, als ik soms uren lang niet praat, als ik mij soms zo maar voor niets overgeef aan onbeheerste vrolijkheid, als ik soms huil zonder te weten waarom.? De benauwdheden die ik krijg van het nietsdoen, de benauwdheden die ik heb van uitputting, als ik al te druk bezig ben geweest, maken die mij niet onuitstaanbaar en belachelijk? Ik kan mij wel geweld aandoen, mijn vreugde het zwijgen opleggen en lachen als ik verdriet heb, maar je houdt je eerder met vreemden dan met de man van wie je houdt zo in bedwang. Trouwens, als ik hem zo het hoofd op hol zou brengen, moet hij mij maar het zwijgen opleggen: als ik hem zou vermoeien met een wijsje, een boek, een toon, een nietigheid, moet hij mij

maar uitlachen en mij in mijn eentje plezier laten hebben om mijn gekheid. Dat ik mij nu eens aan muziek wijd, dan aan meetkunde, nu eens zogenaamd dichteres ben, dan weer een frivole vrouw, nu eens een hartstochtelijk wezen en dan weer een koel en vreedzaam filosofe, misschien zou die afwisseling hem wel bevallen. Ik ben er in elk geval zeker van dat ik hem niet zou vervelen, dat hij niet genoeg van mij zou krijgen; en wat de grond van mijn hart betreft, die zou iedere dag dezelfde zijn: ik ben zelden ongeduldig en nooit voor lang; woede ken ik vrijwel niet; ik ben zacht en geduldig als ik lijd; als ik huil mopper ik niet.

Zo, ik ben klaar, ik geloof dat ik alles gezegd heb; je kunt over mij even gemakkelijk oordelen als over mijn fortuin. Als ik niet genoeg waard ben, als ik niet rijk genoeg ben, zeg het eerlijk zonder mij te sparen, zonder omwegen. Doe met mijn biecht wat je wilt, laat hem geheel of gedeeltelijk zien: ik vertrouw me toe aan je onderscheidingsvermogen en je vriendschap. Ik moet je nog de punten uiteenzetten, waarvan ik zou willen weten of de ideeën van de markies en de mijne met elkaar overeenstemmen; dat is voor na het middagmaal, als ik kan; anders stuur ik je dit alvast en schrijf ik morgen weer.

Eindnoten:

10. Ninon de Lenclos.

Aan Constant d'Herminches, woensdagavond, 25 juli 1764 te middernacht

[...] Mijn moeder is aardig als ze wil; ze is geestig, verstandig en kan zelfs erg aardig voor de dag komen. Toch ben ik op het ogenblik boos op haar: onder het eten heeft ze mijn lachbuien onderbroken die haar hinderden; de eerste die mij sinds vele dagen weer ontsnapte: ik heb haar verzekerd dat ze haar niet zoveel kwaad deden als mij goed, maar de draad van mijn vrolijkheid was ik toch kwijt. Me dunkt dat ik die, met jou, weer terugvind.

Laten we nog even ernstig over dat huwelijk praten: ten eerste moet je meer te weten komen over die wet waarover ik het had en die mij steeds door het hoofd speelt, en voorzichtig uitvissen of, aangenomen dat zij bestaat, er niet onderuit te komen

is of een ontheffing te verkrijgen. Je noemt mij wel heel mooie namen,¹¹ wat mij het meest ontroert zijn de markies en zijn zuster, over wie ik wel duizend maal heb horen spreken zoals jij. Men zou zeker niet het minste bezwaar maken om mij die honderdduizend gulden te geven. We moeten niet een jaar lang op zijn landgoed blijven, want we moeten ons niet vervelen, maar een beetje Chambéry of een reisje zal wel kunnen volstaan. Omdat ik uit duistere oorden, met reuzen en monsters, word weggehaald, zal ik een goed gezelschap wel nergens missen, en aan hoofdsteden heb ik geen behoefte.

Ik vind het een beetje vervelend dat mijn spelling beter is dan die van de markies, maar dat komt omdat hij zo'n grand seigneur is.

Nog iets, weet hij wel dat ik geen zestien kwartieren heb?

Ik heb Chambéry gezien, toen ik nog geen tien was, maar ik herinner mij nog alles van de goede ontvangst die wij er genoten, de talloze aardigheden waarmee ik verwend werd tijdens een wandeling met allemaal deftige lieden en daarna bij verschillende vooraanstaande mensen die we bezochten. Ik herinner mij een grot van groen, een natuurlijke waterval, die ik geweldig vond. Tweemaal bezocht ik de baden in Aix: de armoede van de bewoners van Savoye trof mij, ik huilde als ik hoorde praten over de belastingen en ik verwenste de koning, maar ik hield van zijn onderdanen die mij de beste, de beleefdste, de meest hulpvaardige mensen ter wereld leken. De ligging van heel die streek is aantrekkelijk. Lausanne is niet ver weg, wij zullen elkaar dan ongehinderd en zonder blaam kunnen ontmoeten. Ik denk net als jij dat ik in het paradijs zou zijn. Maar het zou wel vast moeten staan dat mij mijn kinderen niet worden afgenomen om ze aan dwaze en bijgelovige priesters toe te vertrouwen. Ik zeg *mijn kinderen* zonder omhaal, misschien is dat niet netjes.

Eindnoten:

11. De mooie namen van de markies, die overigens twintig jaar ouder was dan Belle, zijn: François Eugène Robert, Graaf de Bellegarde, Markies des Marches et de Cursinge, commandant van een leger van de Staten-Generaal en generaal bij de eerstkomende promotie. De Prince de Rohan-Rochefort is zijn directe neef; de gouverneurs van Dresden, Alexandrië en Nice zijn zijn ooms; generaal Ogelthorp is een Engelse oom van wie hij hoopt te erven, en de Markiezin van Merode Westerloo is een Nederlandse nicht.

Donderdag, 26, na het middageten

[...] Zelfs al zouden onze plannen volkomen mislukken, zal ik nooit spijt hebben van de vreemde brief die ik je gisteren zond, ik zal altijd blij zijn dat ik mij getoond heb zoals ik ben

aan een man die mij zo oprecht genegen is; je hebt er recht op mij te kennen. Beantwoord mijn vertrouwen door mij precies verslag uit te brengen over de indruk die deze brief op jou heeft gemaakt. Hij is op het ogenblik in jouw handen; heb je hem meer dan één keer gelezen? Ben je verbaasd? Kijk je op me neer? Houd je meer van mij dan tevoren? Vind je mij nog waardig de vrouw van je vriend te worden, de zuster van zijn zuster? Ik zal een moment veronderstellen dat je mij daar nog waardig voor acht en dat je mij volkomen bevredigende zekerheid kunt geven op de punten die mij terecht zo ter harte gaan: laten we het dan eens hebben over de middelen om te slagen.

Mijn vader ertoe brengen mij aan de markies te geven zonder hem te kennen, is een onmogelijkheid. Hij zou alleen het bezwaar van de godsdienst zien en niets van wat hem over dat bezwaar zou kunnen doen heenstappen. Ziehier wat ik als de beste oplossing heb bedacht. Ik zal een brief opstellen die jij aan mijn vader schrijft en waarin je hem vraagt of een hoogst gedistingeerd man, iemand wiens geest en eerlijkheid men bewondert, die een nobele en edelmoedige inborst heeft, die een geschikte leeftijd bezit en tamelijk rijk is, in alle opzichten zo geschikt kortom, dat hij hem als echtgenoot zou willen kiezen voor een geliefde dochter, maar die rooms-katholiek is, haar zou kunnen krijgen. Je zou alle motieven moeten aanvoeren die hem kunnen overtuigen en die ken ik heel goed. Je moet hem vragen mij zijn brief te laten zien om te weten hoe ik erover denk. Je moet de markies niet noemen, maar we zijn heel scherpzinnig en we zullen hem wel raden. Als ik word geraadpleegd, zal ik zeggen wat er gezegd moet worden. Veronderstel dat mijn vader de zaak niet van de hand wijst, dan zal de markies mij van tijd tot tijd moeten ontmoeten; wij zullen het geheim voor hem onschendbaar bewaren, zowel uit achting als om het geroddel te voorkomen van een familie waar nauwelijks hersens aanwezig zijn die over mijn lot kunnen beslissen.

De zakelijke kant zal geen enkel beletsel vormen: mijn vader is de meest rechtschapen en onbaatzuchtige man die denkbaar is, en het huwelijk zal zeker gesloten worden. Wanneer de eer-

ste toezegging eenmaal is gedaan, durf ik in te staan voor de rest: maar die toezegging is het meest twijfelachtig. Het zal zeker niet naar de zin zijn van mijn moeder: het enige wat van haar te hopen valt is dat zij weigert een beslissing te nemen, zoals ze dikwijls doet, en ik zal mijn scrupules niet zo ver doordrijven dat ik mij onderwerpen zou aan een tegenzin die zij niet zou uitspreken.

Er is voortaan niets dat ik niet van jou denk te mogen vergen. Als het eenmaal tussen ons vaststaat dat de zaak voor allebei voordelen heeft, zou ik je misschien verzoeken in deze brief tegen mijn vader te zeggen dat je op die dag en op dat uur in Utrecht zult zijn om een mondeling antwoord van hem te krijgen, je welsprekendheid zou dan het verstand kunnen doen blijken.

Laat mij weten wat je van dit alles denkt. Maar ben je niet te overmoedig als je voor de gevoelens van de markies instaat? Is het wel waar dat die zuster die zo verdient dat er naar haar wordt geluisterd, en aan wie haar edelmoedigheid zoveel recht geeft, mij wel een geschikte partij voor haar broer vindt? Dat het verschil in godsdienst haar niet in verzet zal doen komen? Wie weet of de markies mij al bijna niet vergeten is?

Ik verwacht enorme antwoorden van je. Verwaarloos echter jezelf niet, blijf niet zo laat op als ik, schrijf op je gemak.

Ik ben vandaag weer met kina begonnen, ik mag degenen die er mij aan laten denken wel dankbaar zijn; want ik vergeet mijzelf altijd. Ik luister goed naar je adviezen, ik ben erg blij dat ik van zoveel betekenis voor je ben.

We zijn elkaar wel wat verschuldigd, ik door mijn gevoelens, jij door je gevoelens en je daden. Adieu; als mij nog iets nieuws invalt, schrijf ik je binnen een paar dagen.

Aan Constant d'Hermenches, vrijdagavond, 27juli

Vanmorgen gaf ik de brief die ik je gisteravond schreef aan de weduwe, die mij de jouwe ter hand stelde, waar ik buitengewoon tevreden mee ben. Als we bij elkaar waren, zou ik je attent maken op een paar schijnbare tegenstrijdigheden. Maar ik

weet niet of ik de tijd heb erover uit te weiden. Het belangrijkste is dat je tevreden over me bent en als je verbaasd staat, komt dat omdat ik je echter en beter voorkom dan je dacht. Als je heus vindt dat je erbij gewonnen hebt mij te kennen, dan wil ik dat je er mij dankbaar voor bent dat ik de eerste stappen heb gedaan. Herinner je je nog, bij de Hertog, vier jaar geleden? Je merkte mij niet op, maar ik zag je. Ik sprak je het eerst aan: ‘*Danst u niet, meneer?*’ om het gesprek op gang te brengen. Ik heb mij nooit aan beleefdheidsvormen gestoord, en als ik wat je een fysionomie noemt, tegen het lijf loop, heb ik altijd de aandrift gehad die aan het praten te krijgen. Bewonder deze fraaie uitweiding maar!

De manier die je voorstelt om de zaak bij mijn ouders in te leiden is volkomen onmogelijk. Zij zijn veel te subtiel om met list bij ze te slagen. Mijn vader bezit al het doorzicht van een wijze geest, gepaard aan een volmaakt onvermurwbare koelbloedigheid. Hij zou om te beginnen de waarheid doorzien, als ik over dat idee sprak, als over iets ook maar enigszins waarschijnlijk en gefundeerd, anders zou hij denken dat ik gek ben: en dat zou wel het laatste zijn wat in hem opkomt; het eerste zou zijn de gedachte aan een briefwisseling met jou. Nee, daar kan ik niet aan beginnen, ik zou alles verknoeien, ze zouden al van de aanvang af zich afkerig tonen tegen onze plannen. Als ik praat, moet ik meer zeggen, met kracht spreken en niet op een handige manier gedurfd praten en dan midden in de discussie een brief te voorschijn halen die ik rechtstreeks van jou over de post zou hebben ontvangen, met een aanschrift zonder enig mysterie.

Er zijn gelegenheden waarbij je moet verwonderen, overbluffen, tegenwerpingen voorkomen, de geesten dwingen zich over te geven; er zijn zoveel dingen die onverschillig en om het even laten, er zijn er zoveel die belangrijk schijnen, zoals bij voorbeeld mijn trouwlustigen, en die ik nooit anders dan met een grapje heb afgedaan, dat als ik mij dan plotseling ernstig, vastberaden en wilskrachtig toon, dat niet kan nalaten een diepe indruk te maken.

Het enige risico van deze methode is, dat als het die indruk niet maakt, de zaak helemaal zal worden afgebroken; het zal dan in elk geval moeilijk worden een draad te vinden om weer op te nemen; misschien zullen ze mij uitdrukkelijk verbieden nog enig contact met je te onderhouden. Maar wat geeft dat, als het moet kan ik best iets wagen, ik verlies nooit het hoofd en in de chaos zelf van zulke heftige discussies, ontstaan soms onweerlegbare argumenten, die ineens beslissend zijn voor de zaak of tenminste sterke indruk maken.

Een andere zachtere manier, die minder gedurfd is, zou zijn bij de brief voor mij een brief te doen van mij aan mijn vader en hem die op een avond te geven als ik naar mijn kamer ga; ik zou hem vragen die te lezen en erover na te denken; mijn brief zou verstandig geschreven zijn, met energie en zachte overtuigingskracht. Zeg nu maar of je aan mij wilt schrijven of aan mijn vader, of de methode die ik gisteren opgaf of die van vandaag je het meest doeltreffend lijkt. Als je mening vaststaat, stuur me dan een klad van je brief, maar je moet het goedvinden dat ik erin verander, er dingen aan toe voeg of schrap naar verkiezing. Ongelogen, er is geen betere op aarde dan ik als het erom gaat de geesten te manipuleren die ik goed ken, als ik wil, maar ik wil het zelden, omdat ik niet de minste ambitie heb de baas te spelen. [...]

Ik vind het volkomen terecht dat de markies mij niet zou kunnen uitstaan als een soort wonder. Er is niets verfoeilijkers op de wereld. Zijn afschuw van intellectuele pretenties en van metafysica maakt mij helemaal niet bang. Sinds lang houd ik mij hoogstens tien minuten per maand bezig met de dingen die ik niet begrijp. Toen ik veertien was wilde ik alles begrijpen, maar dat heb ik sindsdien opgegeven. Boswell heeft ongelijk als hij zegt dat ik mij te buiten ga aan speculatieve beschouwingen. Een soort eenvoudig en nogal kalm scepticisme, daar ben ik bij gebleven; als ik een beter inzicht zal hebben verworven en een betere gezondheid, ontdek ik misschien wel zekerheden: op het ogenblik zie ik op zijn best mogelijkheden en voel ik alleen maar twijfel. Maar ook als ik op zou gaan in de metafysica, zou

niemand er last van hebben. Van alle mannen die ik ken, praat ik er alleen maar graag over met meneer Castillon, professor in Berlijn.

Intellectuele pretenties, dat stamt nog uit een jeugd die ik nu wel te boven denk te zijn. Het komt nu helemaal niet meer in mij op iets te bewijzen wat zich vanzelf bewijst als het bestaat en dat altijd de helft van zijn aantrekkelijkheid verliest door met nadruk, opzet en aandrang aan de toehoorders te worden voorgehouden. Soms ziet men mij druk en geanimeerd praten met een ontwikkeld man en ze denken dat ik brand van verlangen om in zijn ogen iets geweldigs te lijken, terwijl ik met niets anders bezig ben dan mij te amuseren en alleen het interessante van het gesprek, de vrolijkheid of de discussie, mijn gebaar en mijn tint verlevendigen. Waardoor ik een grote vriendschap voel voor mijn geest, is dat hij zo voortreffelijk is voor het gewone gebruik, dat hij mij de ziel maakt van dit huis, dat hij zich over het geringste amuseert en er de anderen mee vermaakt, dat hij geliefd is bij mijn broers, mijn zuster, mijn zwager, in één woord bij iedereen met wie hij omgaat; dat pleit zeker voor hem. Ik vraag je of je je herinneren kunt dat ik ooit in mijn brieven iets moois heb gezegd dat niet met het onderwerp te maken had, gedachten voor de schittering, expres ingevoegd om je te laten zien hoe spiritueel ik wel ben. Toen ik nog een klein meisje was, kwam dat vaak voor: ik plaatste vlug, waar ik maar kon, een mooie gedachte, doodsbenuwd dat de kans daartoe niet meer zou terug komen.

Tegenwoordig is mijn ijdelheid veel subtieler en rustiger. Wat dat betreft zal de markies niets te klagen hebben; en daarbij lachen ze mij iedere dag uit zonder dat ik boos word of er mij iets van aantrek. Als men mij maar mijn gang laat gaan, wat lessen, lectuur en schrijven betreft, zoals ik het hier doe, een beetje vrijer nog, dan ben ik tevreden, en de markies zal er zeker niet over denken mij daarin dwars te zitten: mijn geest noch mijn eruditie zullen hem hinderen: wat kan de rest hem schelen? Voor geen troon zou ik afstand willen doen van wat mij in mijn kamer bezighoudt. Als ik niets meer zou leren, zou ik van verveling sterven te midden van genoe-

gens en grootse deftigheid. Vergeet niet dat mijn geaardheid het zo heeft volgehouden tegen vooroordelen, tegen het feit dat men mij duizendmaal belachelijk heeft willen maken, tegen het voorbeeld van luiheid en domheid dat de overgrote meerderheid van mijn landgenoten mij geeft, tegen de drukkende lucht van dit land, en je zult moeten toegeven dat zij echt bij mij hoort. Als de markies ervan houdt voor te lezen, zal ik naar het verhaal luisteren terwijl ik vesten voor hem borduur. Ik kan niet de hele dag praten, het een hele dag in gezelschap uithouden; dat is vermoeiend voor mijn hoofd, 's avonds geeuw ik, voel ik mij beroerd, leef ik niet meer.

Wat gelukkig voor je dat je je niet met mij verveelt! Elke dag een pak van acht of tien volgeschreven bladzijden! O ja, er zit een afschuwelijke passage, die helemaal verkeerd klinkt, in deze brief. *Misschien zullen ze mij alle omgang met je verbieden, maar wat doet dat er toe ...* Op het eerste gezicht zal dat je kwetsen, zoals het mij kwetst, hoewel ik precies begrijp wat ik bedoel. Natuurlijk is het voor mij heel belangrijk dat alle omgang met jou niet wordt afgebroken, maar dat zal ook nooit gebeuren; het zou tot niets dienen dat te verbieden; ze zouden het moeilijk kunnen maken, een tijd lang onderbreken, maar het zal altijd weer boven komen. Ik hoop dat er nooit, zelfs geen enkele onderbreking zal zijn in de gevoelens van vriendschap en dank die mijn hart je toedraagt.

Aan Constant d'Hermenches, maandagochtend, 30 juli 1764

Ik ontving gisteren je brief toen ik naar bed ging; ik kon er bijna niet van slapen. Ik bewonder je werkelijk, ik bewonder je zeer. Wat je doet lijkt mij mooi, groot en moeilijk. Iemand die niet weet wat liefhebben is zou zeggen: 'Ze kan niet aan jou toebehoren, dus is het geen opoffering haar aan je beste vriend te geven;' - ik oordeel daar helemaal anders over. Ik voel te goed dat eigenhandig nieuwe scheidingen aan bestaande toe te voegen, een eeuwige en onoverwinnelijke barrière optrekken voor wat men liefheeft, een dappere en verheven edelmoedigheid vereist. Het is heel wat anders zijn minnares ten huwelijk te ge-

ven aan zijn beste vriend dan haar te laten trouwen met de eerste de beste: men legt zichzelf voor altijd de strengste wetten op, niet alleen voor zijn daden, maar voor zijn blikken, zijn begeerten, de meest geheime hartsbewegingen. Je vraagt me je gerust te stellen: het zou mij gemakkelijk vallen je alle gemeenplaatsen van de bescheidenheid op te sommen; te zeggen dat je door mij meer te zien, wel zou ophouden mij lief te hebben; maar het zou niet waar zijn: ik geloof integendeel dat, als je nu nog maar een beetje van me houdt, je daarna veel meer van mij zou gaan houden; de vrijheid van onze omgang, de bewijzen van vriendschap en vertrouwen die geen enkele overweging mij zou kunnen verplichten te weigeren, zouden dat effect hebben.

Laat mij de trots, d'Hermenches, te geloven dat nooit een andere vrouw in jouw hart precies dezelfde plaats kan innemen die ik er innemen kan. Maar de liefde, alles wat daarvan nodig is om rustig bij me te blijven, die zou je misschien bij de eerste de beste gelegenheid bij een mooiere vrouw zoeken; je zult er duizend mooiere vinden, wier charmes, bij een klein beetje hersens, je tegenover mij precies zo zullen doen zijn als je zou willen. Sinds we elkaar kennen zijn je waardering en je gevoel voor mij altijd gebleven; maar ben je niet heel wat keren verliefd geweest? Heeft je hart je voor één ogenblik ontroering dat mijn beeld je misschien heeft gegeven, je in duizend andere ogenblikken niet met rust gelaten? Zou het bovendien niet mogelijk zijn eraan te wennen de vrouw van zijn vriend te zien als iets dat helemaal buiten ons bereik ligt, waarvan het absurd zou zijn het te begeren, onmogelijk het te bezitten, zodat er niet eens meer aan gedacht wordt? Als je vrees gegrond was, zou ik geneigd zijn te zeggen: 'Verbreek alles, ik wil niet dat je ongelukkig wordt, ik wil niet dat je een vriend als de Bellegarde moet ontvluchten en ik wil niet dat hij een vriend als jij verliest; het is uiterst twijfelachtig dat ik er hem schadeloos voor stel: in tegendeel, ik geloof eerlijk dat hij bij die ruil zou verliezen en dat je in plaats van een goede dienst die je hem ten koste van je eigen geluk zou willen bewijzen, er hem een slechte bewijzen zou; zoek een andere vrouw voor hem en blij vrienden.'

Maar, zeg je, de hemel beloont de deugd: het is al een beloning van je bedoelingen dat je die woorden kunt uitspreken; ik geloof dat ze vergezeld gaan van een heel zuiver gevoel; ik zou het willen kennen. Tot nu toe, moet ik eerlijk zeggen, heb ik weinig recht gehad op hemelse beloningen, ze zijn noch mijn troost, noch mijn hoop geweest.

Wie zou ooit de onderwerpen en de stijl van onze brieven kunnen vermoeden? Ik sta er zelf verbaasd van en ik ben blij je vriendin te hebben willen zijn tegen alle raadgevingen en alle praatjes in.

Als je mijn vader schrijft, stuur dan tegelijk een brief voor mij aan Mme Geelwinck om gewaarschuwd te zijn. Als mijn vader te lang wacht om met mij te praten, kan ik hem een paar dagen later vragen of hij geen brief heeft ontvangen: ik zal hem vertellen van ons gesprek in de Opera en er bij zeggen dat ik die zaak prettig vond en dat ik wenste dat men hem erover schrijven zou, omdat het dan de moeite waard zou zijn er goed over na te denken. Er zijn ogenblikken dat welslagen mij onmogelijk lijkt en andere waarop het mij heel vanzelfsprekend voorkomt. Adieu, ik blijf je schrijven en van je houden.

Aan Constant d'Hermenches, augustus 1764

Zeg tegen je vriend (als het niet te mooi is) dat hij niet moet wensen anders te zijn dan hij is; ik geloof dat ik er niets om zou geven de vrouw te zijn van een god of een koning, terwijl ik heel blij zou zijn de zijne te worden. Ja, zeg het hem, wat er ook gebeurt, ik wil dat hij weet dat ik gevleid ben door zijn keuze, dankbaar voor zijn gevoelens, gecharmeerd door zijn geest en dat ik je geloof wat zijn gevoel aangaat. Zijn brief heeft mij veel genoeg gedaan, ik heb hem drie- tot viermaal herlezen, telkens zoekend naar uitingen van tederheid erin, en die zag ik met meer plezier dan die van bewondering; dat lijkt mij een teken dat ik veel van hem houden zal als ik zijn vrouw word, want ik heb de gedachte aan een echtgenoot die hartstochtelijk van mij zou houden en van wie ik niet houden zou altijd onuitstaanbaar gevonden.

Ongetwijfeld is het prettig heel rijk te zijn, maar het is een van de genoegens waar ik het best buiten kan. Wat je van die fantasie geneest, is te zien welke mensen rijk zijn, te zien hoe meestal de gierigheid naast de schatten ligt, de slechte smaak naast het verguldsel en hoe de lelijkste jodinnen zijn opgesierd met de mooiste diamanten. Al heel gauw zou dan alles wat je gemeen hebt met de Croesussen ophouden onze ijdelheid waard te zijn; wij verwerven ons iets van een heel andere aard. De markies en ik zouden, dunkt me, aardig genoeg zijn om niet de behoefte te hebben schatrijk te zijn. Dwazen doen er goed aan harddravers te bezitten, zes keurig uitgedoste paarden en een gouden koets, het is grappig ze door de lanen te zien rijden, je vergeet dan hoe vervelend ze in huis zijn; als ze alleen te voet kwamen ging de deur niet eens voor hen open. Kijk eens wat een verschil, als je vriend en ik een bezoek zouden afleggen! Hoe goed kunnen we niet praten in gezelschap, wij hoeven niet op te scheppen. Hoe goed weten we niet wat elegantie is, wij hebben geen overdaad nodig.

Mijn geweten veroorlooft mij niet mij aan te dienen als *de verstandigste en nuttigste vrouw*. Soms zal ik wel eens buitensporigheden verhinderen, zoals je zegt dat ik moet doen, maar ik zal ze soms ook wel voorstellen. Een reisje naar Parijs, verstandig of niet, zal ik bij voorbeeld niet weigeren. Daar heb ik al lang zin in. Wat deze zin misschien een beetje zou verminderen, als ik de vrouw van de markies was, is dat hij te veel een grand seigneur is en dat zijn familie te mooie namen heeft; we zouden ons misschien naar hun mooie manieren moeten richten en ik houd niet van de groten, niet van hun mooie manieren, en ik heb er een hekel aan mij ergens naar te moeten richten. Het liefste zou ik Parijs te voet en per huurkoets bekijken, de kunstwerken bezichtigen, kunstenaars en kunstnijveraars opzoeken, het gewone volk horen praten en La Clairon horen voordragen. Door louter toeval zou ik wat mensen leren kennen die mij zouden laten lachen; ik zou veel geld over hebben voor lessen van Rameau; en acht dagen vóór mijn vertrek, om alles te zien, zou ik met de kapster kennis maken en met de deftige kringen. Als

ik ooit zo'n reis zou maken, zou je dan van de partij willen zijn? Maar neen, de voorname dames zouden je herkennen.

Laten we nog even terug komen op ons huwelijk en op mijn zuinigheid: men heeft mij altijd gezegd dat ik niet zuinig kon zijn, dat mijn man erg te beklagen zou wezen en dat ik de slechtste huisvrouw ben die je je maar voor kunt stellen; alleen het oude kamermeisje van mijn moeder, iemand met een gezond verstand, heeft mij soms gerustgesteld. Ze zei tegen me: 'Het is waar dat u twee of drie weken lang buitensporig veel zou uitgeven; maar daarna zou u drie maanden lang niets meer kopen, u zou u niet bijzonder kleden, niet denken aan eten of drinken en uw vrienden zullen zo verstandig zijn dat ze dat soort zaken ook gaan vergeten; en na een jaar is het of u ordelijk en zuinig was geweest.' Ik geloof dat dat meisje gelijk heeft, als ik moet leiden zullen er hoogten en laagten zijn, net als bij alles wat ik doe; maar zolang ik geen leiding kan geven, moeten anderen het maar doen, ik zal gedwee en met genoeg de orde volgen die ik vinden zal. Ik geloof heus dat dit allemaal heel gemakkelijk geregeld zou kunnen worden, en dat wij net zo rijk zouden zijn als nodig is om heel gelukkig te wezen. Als de markies schatten bezat, weet ik zeker dat ik niet zou doen wat ik nu allemaal doen zal om met hem te trouwen, mijn motieven zouden dubbelzinnig lijken, en misschien zou men mijn aandrang niet waarderen.

Ik zal jouw brief aan mijn vader wel schrijven. Ik hoop dat ik niet lang een rol zal moeten veinzen. Je kunt niet geloven wat het me kost zulke omwegen te moeten maken, en hoe belangrijker de zaak is waarover het gaat, des te gevoeliger ben ik voor de middelen: om mij een genoeg te verschaffen, om een van je brieven bij voorbeeld, zou ik iets onwaars zeggen, wat ik zeker niet doen zou als het mij een miljoen zou opbrengen. Ik moet dit huwelijk dus zien als een genoeg, en niet als een miljoen, om mijzelf niet verwerpelijk te vinden. Ik heb dikwijls wroeging: stel je voor, een briefschrijven waarvan ik over twee dagen doen moet alsof ik door de lectuur ervan verrast ben!

‘L'art le plus innocent tient de la perfidie.’

Ja, dat is waar! Als ooit de geringste, de vluchtigste indruk van verwerpelijkheid bij je opkwam, als je ooit een moment mocht denken dat mijn vaardigheid mij omlaag haalt, verbrand dan alles en laten we er nooit meer over praten, want ik wil er niet door bezoedeld worden.

Hij is geschreven, de brief, zie je het niet aan de wanordelijkheid van deze bladzijde die ik daarna geschreven heb? Ik kan er mijn hoofd niet meer bijhouden. Te middernacht heb ik koffie gedronken, de dag is opgegaan en ik heb mijn pen niet losgelaten. Ten slotte, toen ik met dit lange ontwerp bezig was, wist ik niet meer waarom eigenlijk. Het lijkt me allemaal een droom zonder waarschijnlijkheid. Als je niets verbrandt, schrijf mij dan een woordje zaterdag, en verstuur zondag de brief aan mijn vader. Ik kies zondag, omdat maandag de laatste dag is dat mijn nicht Van Tuyll hier logeert. Ik ben erg op haar gesteld; met haar praten leidt mij af van mijn dodelijke ongerustheid. Maar we moeten niet doodgaan, dat zou alle plannen nog zekerder de grond in boren dan het schisma van Calvijn en de onfeilbaarheid van de Paus.

Adieu. Op het ogenblik heb je alleen maar een gek als vriendin. Ik heb je nog honderd dingen te zeggen; maar ik bewaar ze tot ik mijn hoofd weer terug heb.

Aan de Markies de Bellegarde, zonder datum, alleen een fragment van het klad is teruggevonden

Aangezien de dienstbode die ons opendeed onze namen niet tegen haar meester had kunnen zeggen, kwam ze terug om die te vragen. - ‘Zegt u hem dat twee dames hem willen spreken...’ ‘Maar hij wil weten hoe u heet.’ ‘Zeg hem maar dat we netjes gekleed zijn en er betrouwbaar uitzien.’ ‘Maar kunt u dan uw naam niet zeggen?’ ‘U ziet toch wel dat we dat niet graag willen.’ We stonden tijdens dit onderhoud nog steeds bij de deur, in een donkere hal. Ten slotte riep ze brommend haar collega aan wie ze gevraagd had een lamp te gaan halen. Ze deed een

paar stappen om te kijken waar ze bleef en vond haar toen aan de deur staan luisteren. Er ontstond meteen een geschreeuw en geruzie waar ik veel pret om had. Ze offerde haar eigen nieuwsgierigheid op voor het plezier tegen die van een ander op te spelen; ze deed het alsof ze zelf verstandig en discreet was en ging ten slotte naar boven. De prelaat kwam eindelijk naar beneden. Hij nam al evenmin genoegen met ons incognito als zijn dienstboden, en het eerste wat hij zei toen hij de kamer inkwam waar wij zaten, had, hoewel beleefd gesteld, hetzelfde doel als bij de vorigen. Ik gaf er evenmin antwoord op en ging meteen tot de zaak over. Ik kledde de vraag zo in alsof het mij niet persoonlijk betrof en zodanig dat hij kon denken dat ik zowel katholiek als protestant was. Hij is een verstandig man; hij gaf ons een goed antwoord en na een paar uitweidingen over het schisma dat hem van Rome scheidt, zei hij ons dat zijn autoriteit als bisschop, hoe wettig ook, niet door de Paus erkend werd en dat hij ons dus in geen enkel opzicht van dienst kon zijn; dat de pastoors in dit land de bevoegdheid hadden mensen van verschillende godsdiensten in de echt te verbinden; dat als het mensen waren van een zekere stand, een dispensatie werd aangevraagd aan de nuntius in Brussel, en dat deze, opdat het de aanvrager meer zou kosten, erover aan de Paus schreef; naarmate men rijker en van hogere afkomst was, moest er meer worden betaald. Ik vroeg hem of die macht tot het geven van dispensatie, toegekend aan de nuntius, verder strekte dan zijn provincies. Hij zei mij van niet. Schrijft u hem dus niet meer; hij zou zich tot Rome wenden en wij kunnen ook zelf naar Rome schrijven. Terloops had hij het over het vertrouwen dat de jezuïeten genieten door hun nauwe band tussen hun generaal en de secretaris van de Paus, die een gunsteling van hem is, die alle macht heeft en alles regelt. Ik heb de naam van die secretaris gevraagd; hij is een lijst gaan halen van de kardinalen, hij heet *Torregiani*. Onze bisschop heeft het plan hem rechtstreeks te schrijven zeer gewaardeerd. Om hem genoegen te doen en hem voor zijn beleefdheid te belonen, heb ik hem toen gezegd wie we waren, maar niet dat ik wilde trouwen en we hebben afscheid van el-

kaar genomen met aan de ene kant veel bedankjes en aan de andere kant zeer vrome en christelijke wensen. Toen we thuiskwamen, dacht iedereen dat we een wandeling hadden gemaakt en we hebben veel over deze onderneming gelachen.

Mijn beste markies, volgt u mijn raad; ik ken de rechtlijnigheid van mijn vader, hij zal een dispensatie verlangen. Vanmorgen toen ik deze brief begon, zei ik dat ik hem de uwe zou laten zien, maar eigenlijk kan ik er niet toe besluiten mij bloot te stellen aan een onvermijdelijke weigering. Na iets te hebben toegezegd onder bepaalde voorwaarden, vindt men het niet leuk als er over deze voorwaarden weer wordt gediscussieerd. Schrijft u, geloof me, naar kardinaal Torregiani, de secretaris van Zijne Heiligheid. Stuur die brief dan aan mij en ik zal proberen mijn vader ertoe te bewegen hem naar onze zaakgelastigde de heer Born te zenden, om die dispensatie zo voordelig mogelijk te kopen. Terloops zou ik iets kunnen zeggen over de geringe behoefte die u eraan denkt te hebben en we zullen zien wat hij zal zeggen. Ik ben even nauwgezet op het stuk van de oprechtheid als de Quakers; u zegt in uw brief dat het bijna onmogelijk is een dispensatie te krijgen; laten wij dat niet zeggen, want in werkelijkheid is het helemaal niet onmogelijk en mijn vader zou kunnen antwoorden: 'In dat geval kun je onmogelijk trouwen; laten we er dus niet meer over praten.'

Aan James Boswell, 16 februari 1768

Wat zal ik je zeggen, vriend? Moet ik je feliciteren of je beklagen? Alles wat je me zegt is zo onzeker dat ik niet weet aan welke indruk ik me moet vasthouden. *You think seriously of marriage, a fine girl, an heiress, an admirable wife for you, but she does not like you, but she likes nobody else, but you hear a report, but you hope it is not true*, ik voor mij wens je alles toe wat je zelf wenst maar het zou overmoedig zijn een conclusie te trekken uit alles wat je me zegt, je houdt trouwens niet van conclusies, je houdt van problemen die onoplosbaar zijn. Dat wat je al zolang voorstelt aangaande onze toekomst, als we getrouwd zouden zijn, is een bewijs van die neiging: ik geef het je ter over-

peinzing, beste Boswell; behalve dat ik ook niet knap genoeg ben om een beslissing te nemen, beleef ik er weinig plezier aan over een zo ijdele aangelegenheid te discussiëren. Ik ken jouw Schotland niet, op de kaart lijkt het me een beetje buiten de wereld te liggen. Je noemt het *a sober country*, ik heb er nogal despotische echtgenoten uit zien komen en onderdanige huisvrouwen die bloosden en hun mannen aankeken eer zij hun mond opendeden, dat is alles wat ik ervan weet en daar kun je geen besluit op nemen. Maar waarom zou ik dat doen? Dat probleem moet blijven wat het is, en ik laat het je bij wijze van vermaak.

Sta mij toe op te merken dat jij voor alles je tijd nodig hebt. Je hebt gewacht om van mij te houden tot je op het eiland Corsica zat, en om het mij te zeggen heb je weer gewacht tot je van een ander hield en haar over een huwelijk had gesproken: daar opnieuw heb je je tijd voor genomen. Wat de vraag betreft *how we would do together* die is al in Zuylen geboren, ze heeft je op je reizen vergezeld en doet zich bij tijd en wijle voor. Een verstandig mens die onze brieven zou lezen, zou jou misschien niet al te redelijk vinden, maar ik voor mij wil mijn vriend niet dwars zitten, alles wat zijn eigenaardigheid mij te zeggen heeft zal welwillend ontvangen worden: de verbeelding is zo zonderling dat wie zich veroorlooft alles te zeggen wat zij dicteert, wel gekheden moet zeggen en wat schuilt daar voor kwaad in? Ik zie dat niet. Ik heb met plezier en met een glimlach je wat late tedere ontboezemingen gelezen. Zo, zo, je hield dus van me! Dan wens ik je des te meer succes en geluk toe met de keuze die je hart op het ogenblik doet. Ik geloof dat je mij daardoor iets meer interesseert en toebehoort dan wanneer je altijd mijn koele en filosofische vriend was gebleven.

Laten we het over je werk hebben: het zou mij genoeg doen je geschiedenis te vertalen¹², maar dan moet je mij die sturen. Wil je er *L'Essence de l'affaire des Douglas* aan toevoegen? Ik heb er nog niets over gelezen. Ze moeten mij uit Londen een geschrift van je sturen dat naar men mij zegt *Appel à toute la nation* heet... Ik zou graag mijn eigen oordeel vormen over een zo befaamde en interessante zaak.

Je bepleit nogal goed die van het huwelijk, maar ik zou al je argumenten om kunnen keren ten gunste van het celibaat. Ik heb genoeg geld om dat van een man niet nodig te hebben. Ik heb een nogal gelukkig humeur en genoeg geestelijke reserves om mij zonder een man, een gezin en wat men een gevestigd bestaan noemt, te kunnen redden. Ik doe dus geen wens en neem geen besluit, ik laat de dagen komen en gaan, altijd kiezend voor het beste dat het lot mij aanbiedt en waaruit het mij de keuze laat: ik zou willen dat de voorbij vlietende tijd duizend kleine tekortkomingen van humeur en karakter meenam, die ik erken en betreur. Op dat punt beantwoordt mijn vooruitgang vaak niet aan mijn goede bedoelingen.

Je vraagt hoe ik leef. Om je daar antwoord op te geven kijk ik om me heen. Mijn kamer is leuk, men komt er graag binnen. Mijn broer zit hier naast mij te praten met de heer Baird, een jonge Schot, die bij de heer Brown inwoont; ik heb goede boeken en ik lees weinig, maar als ik lees, is het het beste in ieder genre, en met een plezier dat mij soms de zorg voor mijn toilet en dan weer mijn verplichtingen laat vergeten. Ik vergeet steeds hoe laat het is ik schrijf naar mijn vrienden. Vanmorgen heb ik een preek gelezen van Clarke met de heer Cudgil of Van Hoorn, een uitgeweken Engelsman die streng naar me luistert en van tijd tot tijd de uitspraak van een woord of een lettergreep verbetert. Viermaal per week ga ik na het middagmaal met mijn broers naar de heer Hahn die ons vertelt en laat zien wat elektrisch vuur en wat gewoon vuur is, en wij leren alles van de Natuur kennen wat zij ons toestaat ervan te weten. Ik vind dat erg leuk. We hebben bals waar ik met weinig plezier dans, omdat ik geen aanbidder heb. We hebben grote bijeenkomsten, ik leer spelen. Je moet een aanbidder hebben om dansen prettig te vinden, en geen om van het spel te houden.

Tot ziens, ik ga naar meneer Brown, we zullen over je praten en hij laat je vriendelijk groeten. Zijn vrouw en zijn zuster zijn lief en aardig, zijn dochter is zo mooi als een engel. Ik word door hen allemaal altijd goed ontvangen en mag ze graag.

Eindnoten:

12. Het boek van Boswell dat Belle zou willen vertalen is *An Account of Corsica*. In haar Franse vertaling wilde zij enkele veranderingen aanbrengen. Boswell stond dit niet toe en zij zag van het werk af. Dit meningsverschil werd ook het einde van hun correspondentie. Het boek werd desondanks vertaald door M. Seigneux de Correvon in 1769 onder de titel: *Etat de la Corse*.

Aan Constant d'Herminches, 30 juni 1768

We hebben gisteren de koning van Denemarken gezien. Hij lijkt op Prins Adolf van Hesse-Philipsthal, maar een tikje knapper; nog kleiner en slanker; hij lijkt hoogstens vijftien, maar hij is bijna twintig. Hij is buitensporig blond en blank; ik weet eigenlijk niet wat voor fysionomie hij heeft, zelfs niet of hij er wel een heeft. Hij wil graag beleefd zijn, maar weet niet wat hij zeggen moet. We wandelden met hem in de tuinen van Termeer, bij mijn tante Van Lokhorst; zijn gunsteling Graaf von Bolk, een aardige zeer ontspannen hoveling, had gewild dat hij wat met mij zou praten; het had geregend, lachend klaagde ik over wat mijn schoenen, die erg mooi waren, te verduren hadden: Zijne Majesteit keek toen alleen nog maar naar mijn schoenen en sprak met mij over niets anders meer.

Er wordt verteld dat hij als pages geklede meisjes bij zich heeft. Maar hij drinkt nooit wijn, blijkbaar omdat zijn vader zich dood gedronken heeft. Graaf von Bernstorff, die zijn eerste-minister is, geloof ik, lijkt ons een waardevol mens en man van de wereld. Hij heeft nog andere doorgaans tamelijk ernstige lieden in zijn gevolg, maar hij kan ze niet uitstaan, zegt men; hij houdt alleen maar van die jonge hoveling. Zijn vrouw en zijn onderdanen zijn erg ongelukkig, en zijn minnaressen worden niet beter behandeld, want een tijd geleden liet hij een vrouw die de zijne was geweest in een tuchthuis opsluiten.

Dat is wat ik gezien en gehoord heb over Zijne Deense Majesteit. Ik zou je al deze kletspraatjes misschien niet sturen, als deze brief je net als de vorige in Versailles zou bereiken, maar in Bastia kan het wel lijden. Stel je voor dat dit slecht opgevoede kind almachtig is in zijn land, dat hij een despoot is. Ik zie wel graag met eigen ogen die acteurtjes, die de belangrijkste rollen moeten spelen.

Op het kleine theater van Corsica zul je een werkelijk groot personage zien; en het is heel jammer dat ze hem tot je vijand hebben gemaakt. Als ik wilde zou ik je een uitstekende kaart van Corsica toe kunnen sturen met heel wat beschrijvingen en aanwijzingen; ik zou je kunnen vertellen: op die plek vind je

koren en weiden, hier bos, daar een bergketen. Maar tegen Paoli! Nee, dat doe ik niet. Ik heb Bellegarde mijn fijngevoeligheid meegedeeld; hij is het ermee eens. Ik hoop dat geen van je officieren het boek van Boswell bezit. Kennen die aardige Fransen een andere taal dan de hunne?

Toch zou ik niet graag hebben dat jij in San Fiorenzo moest blijven, waar volgens Boswell de lucht zo ongezond is, dat het garnizoen iedere maand moet worden afgewisseld. De Romeinse kolonies, die vroeger in Mariana en Aleria gevestigd waren, gingen ten onder aan ziekten; probeer dat te vermijden! Over de rest van de troep zou ik mij nog wel kunnen troosten; maar jij, die mij ontroostbaar zou laten, jij maakt er deel van uit; dus ben ik bang voor die slechte lucht. Op heel de rest van het eiland, behalve in Porto Vecchio, adem je zuivere lucht in.

Waarom hebben ze je niet tegen de Paus in het veld gestuurd? Je zult de Corsicanen misschien wel verdriet aandoen, maar onderwerpen doe je ze toch niet. Noch Carthago vóór de Punische oorlogen, noch de Romeinen na de verovering van het eiland door Scipio, noch de Fransen, toen Pepijn of Karel Martel het had ingenomen, noch de pausen aan wie de Franse koningen het afstonden, noch Pisa, noch Genua hebben het ooit in vrede kunnen bezitten.

That spirit of liberty which tyrants call
Rebellion was ever breaking forth.
[...]

Aan Constant d'Hermenches, Zuylen, 3 oktober 1768

Als ik mij niet vergis, stuurde ik je mijn laatste brief op 8 september; de 9e 's morgens kregen we bericht dat Prins Hendrik van Pruisen ons diezelfde ochtend zou bezoeken; hij kwam echter pas om half drie. Gelukkig konden we hem een elegant en eenvoudig dinertje aanbieden, en omdat hij me erg aardig leek, wilde ik hem behagen, ik toonde mij dus vrolijk en converseerde, - en het lukte me. Hij praatte veel en zei wel duizend vleiende dingen tegen me. Hij spreekt heel goed, spiritueel en met

evenveel gemak als fijnzinnigheid. Na het diner gaf hij de wens te kennen mijn kamer te zien en ik bracht hem erheen. Mijn tafel lag vol boeken; hij had willen zien welke, maar was te beleefd om ze open te durven slaan, en ik dorst het niet te doen uit bescheidenheid. Toen hij ten slotte je dikke brief zag liggen, zei ik tegen hem: ‘Heeft Uwe Koninklijke Hoogheid er een idee van, dat dit een relaas is over de oorlog in Corsica?’ ‘Nee, werkelijk,’ zei hij, ‘dat had ik niet gedacht. Maar interesseert u zich daarvoor?’ ‘Ja, Hoogheid,’ antwoordde ik, ‘ik heb er belangstelling voor omdat een van mijn vrienden zich in die oorlog onderscheidt. Maar Uwe Hoogheid zal nog meer verbaasd zijn een uittreksel van deze brief in de krant te zien’.¹³ En tegelijkertijd haalde ik de krant uit mijn zak te voorschijn en gaf hem die. Hij las het uittreksel en beweerde dat ik dit relaas in de openbaarheid gebracht had ten gunste van de vrouwen van het kasteel van Cavelli. Er werd veel om gelachen, de hovelingen maakten zich meester van de krant, en terwijl de Prins mijn kamer, kabinet, bad, alles ten slotte bekeek wat in een woning bijdraagt tot de kennis van de persoon die er woont, sprak hij afwisselend over mij en mijn bezigheden en over Paoli en de Corsicanen. Hij zei mij dat het duidelijk was dat Paoli net als alle andere mannen een mengsel is van goed en kwaad, dat hij hem tot nu toe beschouwd had als een soort van vrijheidsstrijder, handig gedig genoeg om het vertrouwen van het volk te winnen... De Prins spreekt beter dan het hier lijkt, ik geef je alleen maar slordig de zin van wat hij zei. Ik wist niet al te goed wat ik erop moest antwoorden en ik bekende dat het mij moeilijk was een uitgesproken mening te geven, want aan de hand van de beweringen van Boswell, had ik Paoli als een groot man beschouwd, een wetgever, wijs, bekwaam en edelmoedig van aard, maar het enthousiasme van Boswell heeft ons al in zoveel opzichten wat wijsgemaakt over de heldenmoed der Corsicanen en over hun andere aanvoerders; moeten we hem met betrekking tot Paoli geloven?... Kortom we praatten erover als verstandige mensen die zich bij elkaar op hun gemak voelen.

We moesten afscheid nemen. De Prins verliet ons niet met

genoegen: ‘Komt u niet eens in Den Haag? Mogen we ons met de hoop vleien u in Berlijn te zien?’ Het verlangen, elkaar terug te zien en de weemoed over het afscheid werden herhaaldelijk op de vleiendste manier uitgedrukt, want dat was de meest oprechte houding. Hij ging eindelijk weg en liet mij diep onder de indruk over zijn gunstbewijzen en verrukt over hem achter; het ene verhoogde het andere natuurlijk. Werkelijk, het is heel wat om tegelijkertijd een groot vorst te zijn, een groot generaal die vaak overwinnaar was, en een man van geest en belezenheid, vriendelijk in de conversatie, beleefd en hartelijk. De mensen van zijn gevolg voelen zich op hun gemak met hem, je merkt bij hen niet de minste spanning, en ze zeggen dat hij thuis erg geliefd is.

Omdat ik niet denk dat je hem ooit hebt ontmoet, moet ik nog even zeggen hoe hij eruit ziet. Zijn gezicht lijkt een beetje op dat van generaal Cronström¹⁴. (weet je dat hij onlangs is gestorven, die arme neef van me, die fatsoenlijke man van wie we allemaal hielden?). De Prins is dus niet groot of knap; zijn grote, strakke en doordringende ogen dwongen mij de mijne neer te slaan en die zijn toch echt niet de meest verlegen ogen. Maar zijn toon is zo oprecht, dat de blik erdoor verzacht wordt; zijn houding is zo nobel en fier, dat hij er groter door lijkt, zijn kleding lijkt als door een onopzettelijke nonchalance rijk en uiterst keurig; zijn manieren zijn ongedwongen en toch zo, dat er niets op aan te merken valt. Zo is dus alles uitstekend, en die kleine man slaat er zich even goed doorheen als de knapste.

Bij zijn terugkeer in Den Haag, sprak hij veel over Zuylen en over mij. Er werd een feest gegeven op de 23ste: een paar dagen tevoren zei hij tegen mijn zuster dat hij er niet aan twijfelde dat ik zou komen, dat hij het echt hoopte en verzocht haar mij dat te schrijven en zijn groeten over te brengen. Het was niet mogelijk daaraan te weerstaan. Mijn moeder en ik kwamen de dag tevoren aan en toen ik heel laat op het bal kwam, vertelde iedereen mij dat Prins Hendrik voortdurend naar mij had gevraagd en mij had gezocht. De Prins van Oranje bracht mij naar hem toe en hij stond op van zijn speeltafel en maakte mij alle moge-

lijke complimenten. Je had moeten zien hoe verbaasd de Haagse dames waren en hoe mevrouw Van Boetselaer mij opdringerig vond, toen de Prins met mij sprak.

De plaatsen voor de komedie de volgende dag waren al twee weken uitverkocht, maar de Prins van Pruisen zette heel het Hof van Oranje in beweging om voor mijn moeder en mij nog een plaats te vinden; de luie Marcet holde links en rechts en raakte buiten adem en wist ons ten slotte onder te brengen in de loge van de Franse ambassadeur, die we nog nooit hadden ontmoet. Ik maakte dus kennis met de heer de Breteuil in de schouwburg, en ik was er zeer mee ingenomen, hoewel hij geen bezoek aan Prins Hendrik had willen brengen, omdat die geen tegenbezoek wil afleggen. De ambassadeur heeft zich zelfs niet aan hem willen laten voorstellen tijdens het bal en toen de Prins hem met een lichte buiging groette zoals hij gewend is (hij was aan het spelen), droeg de heer de Breteuil, die stond, er zorg voor, naar men zegt, dat hij bij het teruggroeten zijn hoofd niet dieper boog. Ik vind het kinderachtig.

De Prins lijkt mij trots, maar een aangeboren trots om zo te zeggen, iets wat je je niet aanmeet, maar met je rang hebt meegekregen, het wijst niet op hooghartigheid en lijkt niet op arrogantie. Ik geloof dat de heer de Breteuil voornaam wil zijn en eenvoudig: je weet dat zulke bedoelingen moeilijk te verbergen zijn. Uit angst zich aan mij te liefjes voor te doen en te veel te beloven, nam hij mij een heel bescheiden verzoek kwalijk dat ik hem deed voor een aardige jonge Fransman die ons vijf- of zesmaal is komen opzoeken. Ik vroeg niets voor hem, ik vertelde zijn geschiedenis, en de ambassadeur onderbrak mij met zoveel nogal scherpe opmerkingen, dat ik ervan bloosde en zweeg, want ik was woedend. Hij werd wat vriendelijker en ik kwam erop terug. Eigenlijk waren zijn bedoelingen wel goed, maar hij had de vorm willen waarborgen met een air van Franse beleefdheid. Ik heb hem zijn landgenoot toegestuurd, die van de kant van de ambassadeur alleen maar eerbied en respect nodig heeft om de mensen te laten zien dat hij is wat hij zegt te zijn, namelijk een edelman van een bekende familie. Als het erop

aankomt, zijn we heel goed roet elkaar en ik weet dat hij met waardering over mij heeft gesproken; het is ongetwijfeld een man met geest.

‘Meneer de ambassadeur friseert en scheert zichzelf,’ vertelde mij de Ier Onbrouck, afstammeling van de kleine Ierse vorsten. Dat friseren en scheren doet heel wat stof opwaaien in Den Haag en er wordt overal rondgestrooid dat zijn maître d'hôtel zijn haren knipt. Je weet hoeveel er over weinig in Den Haag wordt gepraat! Hij speelt en hij danst niet. Zeg me eens met wie hij dan moet praten? Ik zie alleen Monster maar, die èn buiten praten èn buiten spelen kan.

O ja, weet je dat de schatjes gaan trouwen? Heiltje de Park trouwt met M. van Reede, die zes of zeven jaar jonger is dan zij, hij is de wispelturigste minnaar, de meest romantische filosoof, de meest systematische tegenstribbelaar en de meest verfijnde wellusteling van het hele land! Sinds de lente is het zijn zesde vlam, maar deze passie snakt alleen maar naar het huwelijk. De voogden zijn verontwaardigd, de mensen verbaasd, Mme d'Athlone meer dan verbaasd. Mijn broers en ik lachen erom. En toch zegt men dat het meisje beminnelijk van geest en goedhartig is, en dat het heel goed mogelijk is dat ze na verloop van tijd een erfenis krijgt.

Een van de hovelingen van Prins Hendrik wilde Mme Huffel van ons meenemen, maar ze zeggen dat ze met die kletskaus, de gezant Graaf van Rechteren, gaat trouwen.

De heer de Breteuil heeft mij ver afgeleid van Prins Hendrik; maar ik kom er nog even op terug. Hij vroeg mij naar nieuws uit Corsica: ik heb hem gezegd dat het slecht ging voor Paoli, dat zijn neef en zwager kwaad over hem spreken en hem voorstellen als de tiran van degenen die hij beweert te bevrijden; ik zei erbij dat mij dat teleurstelde, want dat ik hem met plezier had bewonderd. Dat is ook wat ik jou ten antwoord geef.

Na nog goed van mijn voorrecht genoten te hebben de dag na de komedie, bij een slecht concert dat zondag in Huis ten Bosch werd gegeven, verliet ik maandag Den Haag tegelijk met de Prins. Als ik hem moet geloven trouw ik niet. ‘O, mejuf-

frouw, blijf zoals u bent!’ - Maar als ik trouw, heb ik beloofd in mijn contract een reis naar Berlijn te laten opnemen. Genoeg nu; nog even over Corsica.

Denk je dat ik heel dat pathetisch betoog in je brief bewonder? Nee, beslist niet. De geschiedenis is werkelijk bewonderenswaardig, maar alle beledigende bijvoeglijke naamwoorden die je toekent aan Paoli en de Corsicanen zijn niet meer waard dan het fanatisme van Boswell. Sinds lang discussieer ik niet meer met je, want voor geen geld zou je een punt of een komma toegeven en naarmate iemand je beweringen bestrijdt, leg je er nog een schepje bovenop. Terloops gezegd, dat is niet zo best, en onze geliefde Plutarchus doet het niet op die manier, zijn oordeel is een rechtvaardige weegschaal, hij prijst en laakt nooit zonder tegenwicht in de schaal te leggen; ook als zijn opinies uit veronderstellingen of uit een duistere traditie geput werden, hij onderzocht ze, stelde ze ter discussie en hechtte er een zekere waarde aan. Vandaar dat we hem met zoveel plezier en vertrouwen lezen. Ik discussieer dus al lang niet meer met je, ik laat je rustig heel mijn land met al zijn inwoners omlaag halen en heel Frankrijk met al zijn Fransen ten hemel verheffen. Maar dit keer zou ik stom moeten zijn om te kunnen zwijgen. Dat Barbaggio gevangen genomen is en naar Frankrijk gevoerd, doet mij plezier als het hemzelf plezier doet, maar God beware me dat ik daarom, of om een van de andere dingen die je me vertelt, de oorlog tegen de Corsicanen gerechtvaardigd zou moeten vinden! De Corsicanen en Barbaggio konden hun land verlaten, Parijs en Versailles zien, zonder dat jullie ze gingen doden en ophangen. Ik ga, als me dat niet gevraagd wordt, toch geen huis in brand steken en een deel van de bewoners daarbij, omdat het in een slechte toestand verkeert, en als dat mijn opvatting van rechtvaardigheid is, dan is het aan de wet mij te laten ophangen.

Ik was niets minder dan enthousiast over Boswell en ik ontdekte heel wat slechte smaak in zijn boek, maar misschien had ik te veel waardering voor Paoli; je hebt groot gelijk mij daarvan te genezen en ik vraag je mij ook verder inzicht bij te blijven

brengen. Maar in de zin die je aanhaalt: *si seppe che un capitano genovese* [men kwam te weten dat een Genuese Kapitein] enzovoorts, zie ik niets belachelijks en evenmin een bewijs dat hij bang is. Verschillende trekjes in zijn gesprekken komen mij evenals Boswell subliem voor. Zijn zorg om zijn invloed en het vertrouwen dat hij geniet te sparen voor belangrijke aangelegenheden, opdat de Corsicanen buiten hem zouden kunnen en gewoon zouden worden de wetten en de magistraten te gehoorzamen, lijkt me, als het waar is, van een zeldzame, om niet te zeggen unieke grootmoedigheid; en al zou je er nog honderd keer meer de spot mee drijven, ik blijf zeggen dat Paoli een groot man is, of een man met hersens, die de grote man weet na te bootsen. *La testa mi rompa!* [Zich het hoofd over iets breken!] is lachwekkend, en de profetische dromen maken geen indruk op mij, maar waarom moeten wij iemand in zijn totaliteit beoordelen. Is een mens uit één stuk? Begaan we niet vast en zeker een vergissing, als we ongeremd laken of prijzen? Ik bewonder erg Prins Hendrik, maar als ik een zomer op Reinsberg kon doorbrengen, wat ik graag zou willen, dan zou ik je ongetwijfeld in de herfst niet over hem vertellen als over een volmaakt mens. Blijf Paoli dus niet bespotten en verachten, wacht af en leer hem goed kennen, en oordeel met beheersing.

[...]

Wat de vraag aan gaat of de Corsicanen gelukkiger zouden zijn als ze bij Frankrijk hoorden, waarover jij zo bevestigend beslist, werkelijk, dat weet ik niet. Je zou ze noch het Franse klimaat, noch de gemoedsgesteldheid van de Fransen kunnen geven, die hun grote voordelen zijn. Voor het overige zou je moeten weten hoe ze behandeld worden, of ze geen rechters zouden krijgen zoals in Toulouse¹⁵, een hebzuchtige en harde gouverneur, en of de luxe van een vrouw die op geld uit is de opbrengst van hun onvruchtbare grond niet zou opslokken. Niet heel Frankrijk speelt komedie in Viliers-Cotterets¹⁶ en geniet van fijne soupers in kleine huisjes; de provincies, zegt men, zijn arm en klagen. Het recht van de Franse koning op Corsica lijkt mij het recht van de sterkste, zoals het recht van de meest uitgekookte

dat van de Spanjaarden op Amerika was; en wat de moraal betreft, de wereld zal de heer de Chauvelin niet meer erkentelijk zijn dat hij de Corsicanen beschaafd heeft, dan Don Pedro (heette hij wel Pedro? Ik weet het niet meer), dat hij Montezuma heeft bekeerd. Maar wat doet dat er toe, wat jou betreft? Jij bent voor God en voor mij niet voor deze oorlog verantwoordelijk en alles wat ik zeg wil alleen maar voorkomen dat ons oordeel ons op een dwaalspoor zou brengen en om je aan te sporen je commentaren even oordeelkundig te doen zijn als, naar men zegt, die van Caesar en even bewonderenswaardig als je staat van dienst.

Als je het liever hebt, zal ik je niet meer tegenspreken, want ik zou niet een vriend boos willen maken als hij zover weg is; je kunt dan niet vlug even vrede sluiten en elkaar een zoen geven. Wat mij veel meer raakt dan onze rechtskwesties, zijn jouw eigen zaken en belangen. Aan de ene kant ben ik verrukt over je goede staat van dienst, zo dapper en zo gelukkig en over je schitterende reputatie die daar de beloning voor is, ongeacht de promotie die ik hoop en verwacht. Aan de andere kant ben ik bang voor oververmoeidheid en ben ik wanhopig omdat je ziek bent. Maar waar heb je last van? Als het de zenuwen zijn, neem dan een koud bad; als het onbehagen is, een koud bad; als je overgevoelig bent voor kou, warmte, vocht, een koud bad, en het hoofd eerst. Ik spreek uit eigen ervaring: ik heb geen migraine meer en geen oor- of kiespijn en ik eet als een wolf. Adieu, ik verlaat je om een bad te nemen, schrijf me en houd van mij als van een oprechte en eeuwige vriendin.¹⁷

Eindnoten:

13. Belle had voor een krant een uittreksel gemaakt van een brief van d'Hermenches over de toestanden in Corsica.
14. Generaal Cronström was de peetoom van Belle.
15. Zinspeling op de zaak Calas. Deze man werd op valse beschuldigingen ter dood veroordeeld, later is bij dank zij Voltaire gerehabiliteerd.
16. Villers-Cotterets is het buitenverblijf van de Duc d'Orléans waar de gasten op elk gewenst moment in appartementjes aparte maaltijden opgediend konden krijgen.
17. Terwijl deze brief aan d'Hermenches onderweg was, vernam Belle dat Paoli naar Engeland was gevlucht. Dat veranderde haar oordeel over hem en in eenvolgende brief moest ze d'Hermenches gelijk geven.

Aan Ditie van Tuyll van Serooskerken, 7 november 1768

Ik stuur je, geloof ik, een nogal prettig nieuwtje, vandaag namelijk heeft moeder zich, na zorgvuldige en verstandige voorbereidingen, laten inenten. Meneer Williams, die meer door studie dan door praktische ervaring arts is, heeft de inenting uitgevoerd. Hij kent de methode van Sutton zonder een van zijn ingewijde zendelingen te zijn. Meneer Hahn, onze eerste arts, heeft hem zijn lof niet kunnen onthouden, hoe karig hij daar

ook mee is. Maar alles wat je van hem ziet en alles wat hij zegt, wijst op een man met gezond verstand, een voorzichtig en vaardig arts en een zeer oprecht, eenvoudig en gevoelig mens. Sinds twee dagen woont hij bij ons in en hij blijft hier zolang de ziekte duurt. De inenting is in de twee armen opgekomen; ik ben gerust en tevreden. Mijn moeder lijkt ook erg blij met het genomen besluit. Zolang de voorbereiding duurde stond dat nog niet zo vast, dat ze zich voorbeheld om er bij de geringste verandering in haar gedachten of bij de minste afkeer die ze zou kunnen voelen, weer op terug te komen en om niet uit menselijk opzicht gehinderd te worden, had ze haar geheim alleen toevertrouwd aan meneer Brown, aan wie het wel verteld moest worden. Haar geheim werd braaf bewaard en zelfs nu weten de mensen nog niet wat meneer Williams hier doet. Een paar slimme speculanten spotten echter met het geheim dat we willen bewaren, want ik ben het natuurlijk die mij voor de vierde keer laat inenten.

Je broer Willem wist niet wat hij denken moest toen hij gisteravond thuiskwam en mij met een onbekende piket zag zitten spelen. Ik bracht hem gauw op de hoogte, hij was verwonderd en volkomen gerustgesteld.

Me dunkt, dat mijn lieve moeder soms een beetje humeurig is en het nog wel meer zal worden, en dat ze het bij voorkeur op mij afreageert. Ik beklaag me daar niet over, maar ik ben er zelf wanhopig over dat ik niettegenstaande de beste bedoelingen die ooit door enig hart ter wereld werden gekoesterd, niet die zachtheid en die nuchterheid weet te verkrijgen die elke bron van humeurigheid zou kunnen voorkomen en opruimen. Mijn situatie is in dat opzicht niet erg gemakkelijk, want vaak is het alsof ze het niet buiten mijn mening kunnen stellen, en wanneer ik die geef met de nare levendigheid die mij is aangeboren, beval ik hun niet en worden ze boos op me. Dat zou helemaal niet erg zijn, als ik mij kon verbeteren. Voordat zij met zichzelf bezig was, dacht moeder alleen maar aan jou. Maar je brief heeft ons erg gerustgesteld over je gezondheid.

Waarom heb je mij niet meer geschreven? Jij noch ik zouden

ooit uit het oog mogen verliezen, dat het hart van de een rechtens en wezenlijk en voor altijd aan de ander toebehoort, zonder dat enig misverstand van voorbijgaande aard de grond van die eeuwige waarheid veranderen mag. Ik trek me zo het kleine verdriet aan van mensen van wie ik houd, dat ik het soms werkelijk hard nodig heb dat mijn hart een beetje tot bedaren gebracht en gekalmeerd wordt, want ten slotte schrikt het zo dat het begint te twijfelen aan alle vriendschappen, en er gemakkelijk toe zou kunnen komen, volkomen onverschillig te worden. Behalve twee of drie graden te veel laksheid bij de een en ongeduld bij de ander (geef dat *te veel* maar toe, net als ik), zie ik geen verschil in onze karakters. Als de baden in Aix je goed doen en je terug zou kunnen komen om de winter in Utrecht door te brengen, zou dat voortreffelijk zijn. We zullen Mme d'Athlone hier op bezoek krijgen en van tijd tot tijd Charrière, denk ik... Wanneer je longen na de baden een warm land nodig hebben, geloof me, bespreek die kwestie alleen met verstandige en ervaren vrienden en helemaal niet met vader, wiens wijsheid en voortreffelijke bedoelingen meer dan ooit verward zijn in zonderlinge theorieën over de gezondheid. Hij haalt uit die theorieën afgezaagde spreuken die telkens met de koppigste gemoedelijkheid terugkomen. Sinds de twee maanden dat ik nu baden neem, heeft vader geen enkele gelegenheid voorbij laten gaan om vol te houden dat het nutteloos is en dat een wandeling hetzelfde resultaat heeft, zonder dat wat ik en anderen zouden kunnen zeggen, en zonder dat het verbazende goed dat die baden mij doen ook maar iets heeft veranderd aan zijn redenering of liever aan zijn bewering die niet eens stellig lijkt, omdat zij zo zacht en bescheiden wordt uitgedrukt, maar waarbij het muiltje van de Paus geen grond meer onder de voeten heeft. Vermijd die discussies, want de zorg voor je gezondheid dwingt ook jou over die kwesties te praten. Ik weet dat het onaangenaam is die zorg hardnekkig vol te houden alsof je het belangrijker vond dan wie ook; maar laat die fijngevoeligheid, die in de grond van de zaak een zwakte is, je niet tegenhouden en bedenk dat je die zorgen niet alleen voor je zelf neemt, maar voor

je vrienden en voor mij, en zelfs voor vader die wanhopig zou zijn als die lucht van je geboortegrond, waarvan hij uit mooie vaderlandse vervoering denkt dat hij zo goed is, voor jou ook maar enigermate schadelijk zou wezen.¹⁸

Eindnoten:

18. De inenting van Belles moeder waarover in deze brief gesproken wordt, verliep gunstig. Onmiddellijk daarna echter kreeg zij een keelaandoening waaraan zij enkele dagen later overleed.

Aan Ditie van Tuyll van Serooskerken, 3 januari 1771

De heer de Charrière¹⁹ laat je hartelijk groeten. Hij wandelt met grote stappen door mijn kamer. Mej. Van Randwijck is voor hem aan het werk; wij verwachten Mme d'Athlone. Ik ben zo tevreden als ik maar zijn kan, want behalve al deze goede dingen krijg ik een brief van jou die mij veel genoeg doet. Jammer genoeg is mijn vermogen tot tevredenheid vanavond niet groot. Ik heb een hardnekkige vijand in mij, een zwarte verbeelding, die al mijn vreugden vergiftigt. Op dit moment stel ik er meneer de Charrière van op de hoogte, ik vertel het hem: ik beklaag hem, hij wil mij de hoop geven dat het wel weer over zal gaan. Maar jij onderbreekt mij met je vraag: 'Ga je trouwen? Staat het vast? - Ja, me dunkt van wel. - Sinds wanneer? - Sinds gisterenmorgen.' Tot dan toe vond ik dat de heer de Charrière er zorgelijk uitzag, triest en kil. Ik heb zijn blikken en zijn woorden bespied en besproken, verdrietig besproken; ik had ze opgevangen en verweet ze hem; ik heb gehuild, gemopperd, gearzeld. Ten slotte, wat meer tevreden over hem, ben ik opgehouden met mezelf te ruziën. Trouwens, ik had de indruk dat vader, broers en vrienden niet meer aarzelden hem te mogen, dat ze hem goedkeurden, hem voor mij en voor henzelf wensten, en gisterochtend heb ik van ganser harte *ja* gezegd.

Ze zeggen dat de aankondiging ervan in Zwitserland bekend moet worden gemaakt en dat wij bericht daarover moeten ontvangen voor wij gaan trouwen. Dat kan zes weken duren. Dat lijkt me nu eens lang, dan weer kort. Die indruk verandert voortdurend. Ik houd bijzonder veel van meneer de Charrière, en toch zeg ik hem nu iets onplezierigs. Ik kom in verzet tegen de plechtigheid, tegen de onontbindbaarheid en ik zeg dat het huwelijk slechts goed is in zoverre men bijna niet anders kan doen.

Eindnoten:

19. Charles-Emmanuel de Charrière de Penthaz was Zwitser, van adel, maar zonder fortuin. Zijn inkomen bestond uit de opbrengst van het geven van lessen in het buitenland. Men vermoedt dat hij les gaf aan de broers van Belle; bewijs daarvoor is er niet. Belle kende hem sedert jaren heel goed wat wel laat veronderstellen, dat hij lang en herhaaldelijk in Utrecht verbleef.

Aan Ditie van Tuyll van Serooskerken, 17 januari 1771²⁰.

Lieve Ditie, sinds maandag de 14e zijn we verloofd en sinds maandag zijn we doorgaans vrolijker dan voorheen. Maar soms, zoals vandaag, zijn we triest en zorgelijk. Zo gaat het met de wereld, zo gaat het met het huwelijk.

Je hebt broer Willem geschreven dat je je beter voelt, zelfs tamelijk goed en dat heeft ons bijzonder veel genoegen gedaan. Toen vader vanmorgen naar Den Haag vertrok, heeft hij mij opgedragen je te zeggen hoe blij hij is. Ik zag hem met spijt vertrekken, want het is erg koud. Maar het ijs begon te kruien en het water steeg en hij moest dus wel. Hij heeft er niet over geklaagd, hoewel hij sinds enige tijd een ontsteking in het hoofd heeft. Zijn gelijkmoedigheid en flinkheid van geest zijn bewonderenswaardig, en ik geloof dat zijn gezondheid verder beter is dan ooit. Vincent was op de schaats naar Den Haag gegaan; hij is vanavond teruggekomen over Amsterdam, waar hij Willem heeft achtergelaten die te moe was om de tocht voort te zetten. [...]

Eindnoten:

20. Dit is een van Belles laatste brieven vóór haar huwelijk op 17 februari 1771. Door ziekte moest de reis naar Colombier steeds worden uitgesteld. Zij kwamen er eind september aan en namen hun intrek in het kasteeltje van de familie de Charrière, dat ook bewoond werd door de zusters van de Charrière, Louise en Henriette, en door zijn bejaarde vader. Haar broer Ditie was hier hun eerste bezoeker.

Aan Vincent van Tuyll van Serooskerken, 7 juni 1777, uit Colombier²¹.

Ik heb de heer Voltaire maar even gezien; ik vond hem minder lelijk, minder oud, minder mager, minder uitgemergeld, dan men hem mij afgeschilderd had. Hij praatte wat deemoedig over zijn leeftijd en beleefd over mij, waarna hij zich terugtrok in zijn kamer met de verzekering dat hij niet anders kon en dat hij er zich juist wilde opsluiten toen ik binnenkwam. Hij liet mevrouw Cramer met wie wij er heen waren gegaan wel bij zich roepen, toen wij in de vertrekken terugkeerden van madame Denis, een goede, maar vervelende vrouw, een nicht van Voltaire, vroeger licht van zeden, maar nu ziek. Mme Cramer zei ons dat hij slecht gehumeurd was; hij had cassia ingenomen en daar had hij last van; hij was toch nog van plan geweest weer bij ons te komen, maar er kwamen andere mensen, op wie de heer Voltaire niet gesteld is, een soort klaplopende verwanten die zich in Ferney gevestigd hebben, en nog andere lieden, zo-

dat Voltaire maar op zijn kamergemak bleef zitten; ik was er erg teleurgesteld door. Ik had hem, al was het maar een kwartier, rustig willen bekijken, zodat zijn gezicht van voren, en profil, enz. enz., duidelijk in mijn geest geprent was. Ik was niet erg nieuwsgierig om hem te horen; je hoeft hem maar te lezen. Had hij geweten waartoe mijn verlangens zich beperkten en dat hij voor mij geen geest ten toon hoefde te spreiden, dan denk ik, dat hij zich ondanks zijn medicijnen toch nog wel had laten zien. Ik verveelde me die dag méér dan gedurende heel mijn verblijf in Genève, ik had verwacht mij te amuseren; het was trouwens nogal slecht weer. Het kasteel van Ferney is heel mooi: nooit was een dichter zo rijk en zo goed behuisd. Het dorp is prachtig. Veel heel rijke mensen hebben er buitenhuizen laten bouwen, veel handarbeiders aan wie Voltaire geld heeft voorgesloten hebben er huizen gebouwd, of liever hij liet ze bouwen en zij wonen erin en hij leent ze geld. Dat breidt zich dagelijks uit en doet hem veel eer aan. Hij heeft een kerk laten bouwen. Dat is, beste Vincent, wat ik van Ferney en van de Heer van Ferney gezien heb, ik wilde dat ik je er interessantere dingen, over kon vertellen. Je beschrijving van de Coelhorst²² is veel boeiender.

Eindnoten:

21. Constant d'Hermenches had er meer dan eens bij Belle op aangedrongen dat zij een bezoek zou brengen aan Voltaire. Zij had steeds geweigerd omdat ze hem niet wilde 'bewieroken'. Tijdens een verblijf in 1777 in Secheron bij een vriendin van Voltaire, die haar eveneens aanspoorde naar Ferney te gaan, stemde zij er ten slotte in toe.
22. Coelhorst, buitenverblijf van Vincent van Tuyl van Serooskerken.

*Aan Vincent van Tuyl van Serooskerken, zonder datum*²³.

Ik moet je bekennen dat ik van de Amsterdammers houd, omdat ze een standpunt hebben, een politiek, en op hun eentje een succes hebben behaald. De rest van onze republiek, met uitzondering van ons oude Corps des Nobles van Utrecht, leek mij al sinds lang beschamend en verschrikkelijk ingeslapen. Ik zou willen weten wat die Baron van Capellen die het publiek zo bezighoudt en zoveel verontwaardiging en vrees onder zijn confraters veroorzaakt, te vertellen heeft. Wij lezen op het ogenblik het leven van Filips de Tweede van Spanje, dat wil zeggen over de revolutie die ons land zijn vrijheid heeft gegeven; niet zolang geleden las ik dezelfde periode in de *Vaderlandsche Historiën* die ik ten geschenke heb gekregen. Wat een man die eerste Willem!²⁴ Onze minder zware lectuur bestond de laatste

dagen uit *Abélard et Héloïse*²⁵ of brieven van twee minnaars die elkaar nooit zagen. Men mag dat, zo men wil, goed of slecht vinden, maar ik houd staande dat het interessant en nuttig is. De schrijver is dezelfde als die van *Le paysan perverti*²⁵, - ken je die roman? Ik heb hem met een verrassende belangstelling gelezen. Neem hem eens een keer mee naar de Coelhorst en lees hem alsjeblieft als het regent.

Eindnoten:

23. Deze brief dateert waarschijnlijk uit 1783, toen in Amsterdam een eerste vergadering van de 'Vaderlands e Regenten' plaatsvond.
24. Nu er in Nederland enige beroering ontstond door de opkomst van de Patriottenbeweging, begon Belle zich weer te verdiepen in de Ogeschiedenis van haar land. Een tijd later wendde ze ook het toen in de mode zijnde 'pamflet' aan om haar mening te geven over de toestanden in Nederland, Frankrijk en Zwitserland.
25. Zowel *Abélard et Héloïse* als *Le paysan perverti* is van de hand van Rétif de la Bretonne.
25. Zowel *Abélard et Héloïse* als *Le paysan perverti* is van de hand van Rétif de la Bretonne.

*Aan Chambrier d'Oleyres,*²⁶ 30 maart 1789

Vertelt u mij nog eens hoe u denkt over de kleine revolutie in Genève, die zo plotseling, zo volledig, zo onverwachts kwam? De heer de Salgas schrijft dat de gezichten veranderd zijn sinds de brieven die men van het Franse Hof heeft ontvangen. Hij stuurt ons nogal aardige maar wel gemene 'negatieve' liedjes.²⁷ Die kleine republiek is wel heel eigenaardig. Eens hield ik er veel van, maar dat is over. De politiek van de republieken moet evenmin als die van de Hoven van al te nabij bekeken worden, als men nog plezier wil beleven aan degenen die er leiding aan geven. Wanneer je jong bent en een tikje romantisch, wil je de wereld zien; daarna blijf je graag opgesloten in je hol, en het kleinste, het moeilijkst toegankelijke, is het beste. Je verveelt je dan wel eens, maar de verveling lijkt niet de grootste van alle kwalen, en je sluit je ogen liever voor alles, dan ze het gevaar te laten lopen zich te kwetsen aan een ergerlijk schouwspel. Dat is wat ik geloof en wat ik doe. Dat hoeft daarom nog niet noodzakelijk uw opvatting te wezen, maar misschien gebeurt dat nog wel eens. Dan zal ik toch tevreden zijn dat Cormondrêche²⁸ niet meer dan een halve mijl van dit hol verwijderd is, aangenomen dat ik nog leef en er nog woon. Intussen maak ik steeds teksten voor muziek of muziek voor teksten.

Eindnoten:

26. Baron I. Chambrier d'Oleyres, afkomstig uit Neuchâtel was een gewaardeerde vriend van Mme de Charrière. Hij was toen minister van Pruisen in Turijn en werd later gouverneur van het Prinsdom Neuchâtel dat aan Pruisen toebehoorde.
27. De *Negatieven* vormden in Genève de aristocratische partij, de *Representatieven* de partij van het volk.

28. In Cormondrêche niet ver van Colombier had Chambrier d'Oleyres een buitenverblijf.

Aan Chambrier d'Oleyres, 29 januari 1790

De last die de heer DuPeyrou werd aangedaan is er tussen gekomen.²⁹ Ik stuur u de brochure die er het gevolg van was, *nog helemaal nat van de drukinkt*. Ze zeggen dat ze mij felle vijandschappen bezorgen zal en onaangename reacties zal uitlokken.

Ik had net zo lief van niet, maar ‘à la garde’, zoals ze in Neuchâtel zeggen. Ik heb er niet toe kunnen besluiten mij meer te verbergen dan ik deed, en omdat ik wel eens met ‘Mouche du coche’ heb ondertekend, is het naschrift bijna een signatuur. Het is dus meer uit een soort pudeur, maar niet uit lafheid dat ik niet voluit met mijn naam heb gesigneerd. Toch ben ik er niet helemaal zeker van dat een erg scherp antwoord mij niets doen zou. Ik vlei mij een beetje met de gedachte dat men het niet zal aandurven, omdat ik mij zo moedig en boosaardig heb getoond. Ditmaal, omdat ik niet het masker heb aangenomen van de een of andere juffrouw Levasseur,³⁰ heb ik zo goed mogelijk geschreven. De heer DuPeyrou had de stijl en de dictie van wat hij in zijn haast aan het publiek te zeggen had, te veel verwaarloosd.

Eindnoten:

29. De last die DuPeyrou werd aangedaan, vond zijn oorzaak in de aankondiging door de uitgever Moutou van het tweede deel van de *Confessions* van Rousseau, die volgens de uitdrukkelijke wil van de schrijver pas na 1800 mochten verschijnen. Men dacht dat DuPeyrou de initiatiefnemer was van deze editie. De uitgever bezat een kopie van de tekst die echter niet conform was aan die van DuPeyrou. Daardoor zag deze zich verplicht de tekst die hem door Rousseau in 1790 was toevertrouwd eerder te laten verschijnen. Het bood Mme de Charrière gelegenheid om de verdediging van haar vriend DuPeyrou op zich te nemen in een brochure: *Eclaircissements relatifs à la publication des Confessions de Rousseau*. DuPeyrou was er haar zeer erkentelijk voor en schreef haar: ‘Ik kan alleen nog maar de zoetheid smaken door u te worden verdedigd met honderdmaal meer talent dan ik op zou brengen om mijzelf te verdedigen. Ik ben erg benieuwd de *Eclaircissements* te zien... Ze zullen nu wel klaar zijn.’
30. Zinspeling op het pamflet *Plainte et Défense de Thérèse Levasseur*, waarin Mme de Charrière een aanval doet op Mme de Staël, die Thérèse Levasseur ervan beschuldigde de oorzaak te zijn van de dood van Jean-Jacques Rousseau omdat zij een verhouding zou hebben gehad met iemand ‘van de laagste stand’.

Aan Chambrier d'Oleyres, februari 1790

Ik ben overtuigd van de vriendelijkheid van Mme de Vassy en ik heb alleen maar over haar brief geschreven. Mme de Staël ken ik niet, ik geloof dat ze veel geest bezit, maar van een soort waarvan ik niet houd. Naar alle waarschijnlijkheid zal ik ze geen van beiden ontmoeten en eerlijk gezegd zou ik niet naar de deur van mijn kamer lopen om ze te zien. Voor mijn nieuwsgierigheid heb ik genoeg mensen gezien; als ik nog eens iemand zou willen ontmoeten, dan zou het moeten zijn om mijn leven te veraangemen en om altijd, of tenminste van tijd tot tijd, met die iemand te leven.

Mijn misantropie is sinds mijn laatste brief verzacht en onderbroken door uw familielid Caroline Chambrier³¹. Ik ben op haar gesteld en om niet op haar gesteld te wezen zou je haar werkelijk niet moeten kennen of niet aanvoelen wat ze is en wat ze waard is. Als ik een zoon had, zou ik haar het hof maken, dat heb ik ook tegen haar zelf gezegd. Ook nu zal ik het trouwens niet nalaten en ik zal proberen mij haar grote genegenheid en de sympathie die ze voor mij heeft te bewaren. U zou lachen als u haar bij mij zag komen zitten, en daar stilletjes blijven, haast roerloos, uren lang, dagen lang, tot middernacht, één,

twee uur. Ik weet niet waar ik dat aan te danken heb, maar ik vind het heerlijk; wat een kostbare bundeling van de aangenaamste eigenschappen!

Eindnoten:

31. Caroline, een van de jonge vriendinnen van Mme de Charrière, is een nicht van Chambrier d'Oleyres. Zij trad in het huwelijk met de heer de Sandoz Rollin.

Aan Caroline de Chambrier d'Oleyres, 16 februari 1790

- Kom me maar opzoeken! - Ja, als ik een zoon had... Maar ik heb er geen. En bovendien, God weet of het niet de een of andere dwaas zou zijn. Nu ik oud ben, kan ik je ook geen portret geven. Het zou me erg moeten flatteren, al was het maar om de zwijgzaamheid en het gebrek aan leven van een portret te vergoeden. Mejuffrouw Moula³² is niet handig genoeg en ik ben nog te ijdel om in je bezit te zijn in een vorm die ik niet aardig vind. Maar ik zal je mijn borstbeeld laten toekomen, als je dat wilt, en ik zal er voor zorgen dat je althans ooit, na mijn dood, oude portretten van mij krijgt die nog gelijkend zijn. Ik zal daar meteen zorg voor dragen, en indien het mogelijk is, krijg je binnenkort een potloodportret dat nogal goed gelijkend is en dat nooit jong is geweest...

Eindnoten:

32. Marianne Moula, jonge huisgenote van de familie de Charrière, handig in het uitknippen van zwarte silhouettes die toen in de mode waren. Benjamin Constant plaagde haar graag, ze werd in sommige brieven ook Muson genoemd waarvan het woord *musonner* of *musailer*, leuk babbelen, of neuriën, is afgeleid.

Aan Chambrier d'Oleyres, 17 april 1790

Zoals u zegt moet men voor het ogenblik de heer en mevrouw Necker en Mme de Staël³³ met rust laten - en bovendien voor mijn gevoel de letteren, de romans, de Meyers, de Céciles³⁴, want van alles wat niet met politiek te maken heeft, is de mode voorbij of onderbroken, en de mensen logenstraffen in werkelijkheid alle deugden waarmee men de mensen der verbeelding zou willen sieren. Hoe kan iemand op dit moment illusie wekken? Wie zou kunnen geloven aan de zuiverheid, de belangeloosheid, de dankbaarheid, aan de ziele-adel, die u zo graag geschilderd ziet? Laten degenen die dat in zich voelen, elkaar maar opzoeken, gesprekken voeren, elkaar schrijven, volgens mij is dat het beste wat ze doen kunnen. Dit gezegd zijnde, beveel ik mij *ganz, sehr*, of *zum schönste* bij u aan. Wordt dat niet zo ongeveer gezegd? Als mijn literaire ijver of een betere opinie over mijn medemens terug mocht

keren, en als dat nieuwe enthousiasme iets op zou leveren, zal ik u snel als ingewijde confrater

beschouwen, aan wie alles gezegd kan en moet worden. U hebt van mij geen geheimzinnigheid, maar wel verveling te vrezen.

Eindnoten:

33. Germaine de Staël verbleef in die tijd op het kasteel van haar ouders Necker-Curchot te Coppet bij Genève. Haar vader was minister van Financiën geweest onder Lodewijk XVI. Haar moeder had in de jaren die aan de Revolutie voorafgingen een van de meest geziene salons in Parijs; Germaine was daar in 'opgevoed'. Zij trouwde met de gezant van Zweden in Parijs baron Eric-Magnus de Staël.
34. Meyer en Cécile zijn twee personages uit haar *Lettres écrites de Lausanne*.

Aan Benjamin Constant, 29 mei 1790

Hoe kan iemand zijn kennissenkring en zijn relaties wensen uit te breiden. Je ziet alleen maar laagheid! Mijn lust om mijn kring te verkleinen, mij op te sluiten en, als ik niet in het gezelschap kan zijn van iemand op wie ik gesteld ben, alleen maar wat groen en een beetje hemel te zien, groeit met de dag. De berichten uit Frankrijk beginnen mij veel meer te vervelen dan dat ze mij nog interesseren. Societynieuwtjes amuseren mij evenmin. Ik zie graag de grote Chaillet aankomen, die planten van zijn wandelingen meebrengt, Jaman over zijn kop strijkt, een spelletje komeet met mij speelt, dat ik hem geleerd heb en zich gek lacht als hij ten slotte de komeet heeft en die voor een negen op tafel legt. Geen venijnigheid, geen eerzucht, geen pogingen om geestig te zijn. De volgende dag gaat hij weer terug naar zijn moeder en naar zijn herbarium. Ik vind het heel naar dat hij over acht dagen weer naar zijn garnizoen moet. [...]

Ik verwacht Zingarelli en ik hoop dat de muziek bij mij de plaats zal innemen van alles wat ik mis. Ik heb een uitstekende Engelse piano die ik in de winter-eetkamer heb gezet. Mijn oude staat nog steeds in mijn zijkamer. We zullen muziek componeren op *Olympiade*. Dat is ook het gedicht dat Pergolesi had gekozen. Zijn opera sloeg niet aan door de jaloezie van zijn rivalen die woedend waren over zijn beroemdheid; de onze zal wel niet aanslaan bij gebrek aan beroemdheid. Tegenovergestelde oorzaken kunnen hetzelfde gevolg hebben.

Als je op een dag de nieuwe editie van de *Confessions* in handen krijgt, moet je weten dat het voorwoord van de uitgever van mij is. De brief aan de heer DuPeyrou is ook van mij (maar het idee van die brief is niet van mij afkomstig, maar van Louis Fauche-Borel) verder zul je hier en daar nog wel een paar woorden, een paar zinnen herkennen, maar bewaar die herkenning voor jezelf, en laat er geen woord over los.

Sinds lang vind je al geen enkel exemplaar van *Thérèse Levasseur* meer bij de Parijse boekhandelaren, en toch heb ik niet gehoord dat er veel over gesproken is. Zouden de vrienden van Mme de Staël alles wat ervan verzonden is, verbrand hebben?... Dat gekke dingetje heeft het kleine aantal lezers aan wie ik de moeite nam het toe te sturen erg vermaakt en in Neuchâtel heeft het grote opgang gemaakt. Het is waar dat het maar één, hoogstens twee batz kostte...

Er is hier enorm veel gedoe van Fransen die mij niet amuseren, maar teleurstellen. Ze komen mij een voor een verhalen vertellen, die mij niet interesseren. Het is een drukke en rumoerige leegte.

Er is een groot gezelschap, dat ik soms 's avonds zie als het donker wordt. Heel de dag lopen ze door de bossen, over de bergen, langs de wegen: hun troep groeit naar mate ze verder gaan. Ze krijgen versterking uit Reuse, dat als een bijenkorf gonst van de mensen, en uit Bied, en uit Neuchâtel. Je kan je voorstellen of ik ze volg of tegenhoud. Gisteravond had ik een hele divisie in mijn kleine tuin, de rest stond met mijn schoonzusters aan de poort van de grote. Daar worden dikwijls hun grote bijeenkomsten gehouden. Mme de Trémauville is intelligent - maar je kunt op zijn hoogst zeggen dat ze dat is - en ze bezit gezond verstand in alledaagse pasmunt. Het verveelt me al een beetje. Er is geen melodie in haar stem en geen sierlijkheid in de toon. Haar dochter is jong, bleek, zonder hersens, maar ze is verliefd, dat is tenminste iets, en het voorwerp daarvan is een mooie indolente jongen, die engelachtig viool speelt en alle mogelijke talenten bezit. Als de veren van die elegante machine een beetje minder slap waren, zouden er de mooiste dingen uitkomen, maar al is de muziek zijn sterkste kant, hij kan nauwelijks de noten in één enkele sleutel lezen, hij schildert aardig, maar ik geloof dat hij nog nooit een hele figuur getekend heeft. Er is niets aan te doen, want als hij ziet hoe iemand in verbazing raakt over wat hij zonder moeite doet, wordt hij trots op zijn verbluffende luiheid. Werkelijk, zodra hij een viool aanraakt, komen daar even zachte als schitterende tonen uit. Ik

heb nog nooit zo iets gehoord. Hij heeft mij verteld dat hij met jou een wandeling heeft gemaakt door Neuchâtel; zijn naam is de Montmollin. Het is een grote jongeman met een mooie bruine kop, misschien kun je 't je herinneren.

Aan Benjamin Constant, 30 augustus 1790³⁵.

Mijn hemel, wat vind ik het ellendig dat je je zwak voelt en ziek bent! Ik had nog liever gehad, misschien wel niet dat je me totaal vergeten was, maar dat er van een gril van jouw kant sprake was, of van een nuk die je weer had kunnen goedmaken. Herstel in 's hemelsnaam van die kwijnende toestand die je mij zo goed en zo naargeestig afschildert. Doe je geen geweld aan, maar ontzie je; neem gezond voedsel tot je en eet op geregelde tijden; studeer niet, maar lees rustig zonder inspanning romans en geschiedenis; lees de Thou, lees Tacitus; trek je van geen enkel systeem iets aan, breek nergens je hoofd over en langzamerhand zul je weer in staat zijn alles te doen wat je van jezelf verlangt.

Ik ben wel onhandig, als ik werkelijk je verwijt verdien, dat ik hard ben als jij lief bent, en lief als jij hard bent, want dan heb ik het tegengestelde uitgedrukt van wat ik dacht en van mijn indrukken. Het is mogelijk dat ik vrijer en oprechter ben geweest, wanneer ik je in de stemming van vroeger zag en gereserveerder en vormelijker, wanneer ik dacht dat ik je moest sparen om je niet helemaal te verliezen. Ik kan je echter verzekeren dat ik tegenover jou geen enkel gevoel of opwelling heb gehad, die hard was, sinds ik je dertien maanden geleden terugzag. Ik was zeer gekwetst door een bepaalde brief uit Den Haag³⁶ die ik absoluut niet verdiend had. Ik schreef je dienovereenkomstig, maar ik verzond mijn brief niet. Je hebt mij met nieuwjaar geschreven, dat heeft me buitengewoon veel genoeg gedaan. Je hebt me nog eens geschreven om me te zeggen: Madame, ik houd minder van u dan... en dan... Ik twijfelde er niet aan, maar ik begreep niet waarom je het mij zei. Nadien heb ik nog een voorlopige brief van je ontvangen die heel lief was; ik geloof dat ik daar met veel vriendschap op heb geantwoord, want

in mijn hart was er niets anders. Daarna heb ik opnieuw geschreven en nog eens... Dat is heel mijn verhaal.

O Sire, wat is het moeilijk openhartig met Uwe Majesteit te praten zonder dat Zij een beetje boos wordt! En desondanks, welke majesteit zou beter de proef van strikte oprechtheid doorstaan dan Uw spirituele, verstandige en zeer beminnelijke Majesteit? Waarom verwerpt ze mijn bescheiden mentorschap, dat zo gering is en dat van zover komend zo zwakjes doel treft? Zoudt U bij voorbeeld boos worden, Sire, als ik U opnieuw, het briefje³⁷ vraag dat de heer de Charrière mij een paar maanden geleden opdroeg U te vragen? Een briefje van een paar woorden, doodeenvoudig! Je kunt je niet voorstellen hoe het mij hindert als ik de indruk heb dat je zaken niet in orde zijn met de mensen die ik geregeld zie. Ze zeggen dan wel niets, maar ik hoor ze. [...]

Je vraagt mij of ik Cécile en de reizen van de zoon van Lady Betty met de minnaar van Caliste heb opgegeven. Helaas, ik heb het niet opgegeven, maar waar moet ik een beetje enthousiasme vandaan halen, een beetje overtuiging dat de mens iets waard kan zijn, dat het huwelijk een zachte, tedere en hechte band kan wezen in plaats van een schaaf, een zware en toch breekbare keten! De verbeelding droogt op bij het zien van alles wat er is, of je denkt dat je gek bent als je je even druk hebt gemaakt over wat je dacht dat zou kunnen zijn. De tijd van een bepaalde romantische eenvoud des harten heeft bij mij buitensporig lang geduurd, maar kan dit altijd zo voortgaan ondanks de dorheid van mijn situatie? Wat de literatuur betreft, behalve de heer DuPeyrou die haast iedere dag aan zijn kamerdienaar Chopin een brief voor mij dicteert en aan wie ik op mijn beurt ook bijna iedere dag een brief schrijf, is er niemand met wie ik maar een kwartier zou kunnen praten over wat mij het meest ter harte gaat. Als het over een boek zou gaan als *Esprit des Lois*,³⁸ dan zou men er hoogstens terloops even naar kijken. De tritille [een kaartspel], de imperiaal, het nieuws uit Frankrijk, slokken alle aandacht op. Voor andere onderwerpen zou ik alleen een beroep kunnen doen op een jong iemand³⁹ die alles

voor mij over heeft, maar die niet naar mij toe kan komen lopen, als ze er zin in heeft, en die, als ze eenmaal getrouwd is weliswaar meer de baas zal zijn over haar doen en laten, maar toch minder vrij omdat haar toekomstige echtgenoot haar aanbidt en zij zal hem zeker niet het verdriet willen aandoen hem dikwijls alleen te laten; ikzelf zou hem trouwens niet van haar willen beroven; hij houdt te veel van haar, sinds te lang en met een zo grote fijnzinnigheid dat je hem niet het minste verdriet zou kunnen doen en hij zit volkomen vast in Neuchâtel door een bijzonder ingewikkelde baan. Als ik ze samen had, kon ik bovendien net zo goed niets hebben.

Maar ik dwaal ver af met mijn antwoord op je vraag, je ziet daaruit in elk geval dat er in mijn manier van leven weinig te vinden is om mij op te winden voor mooie droombeelden. Ik zou bijna niet meer op een lezer durven rekenen.

O! Grote hemel! En jij ondervindt hetzelfde als ik of iets dergelijks, ze begrijpen je niet, antwoorden je niet, helpen je niet en moedigen je niet aan! Je hebt minder hulp nodig dan ik; je weet beter wat je weet en je hebt niet als ik van die momenten waarin ik niet eens weet of ik wel goed wijs ben. Maar je zou bekend moeten zijn en ze zouden naar je moeten luisteren. Als ik had durven denken en zeggen: 'Je moet niet te ver van mij af gaan zitten, zonder rekening met mij te houden, want ik ben noodzakelijk voor je,' wat zouden ze dan tekeer zijn gegaan over mijn inbeelding, mijn aanstellerij en vooral mijn egoïsme! 'Wat, u zou een jongeman, zijn bestaan, zijn fortuin, zijn glorie aan uzelf, aan het plezier hem te zien, willen opofferen!?' Die beste juffrouw Louise zegt soms: 'Om te kunnen zijn zoals je hier was met Constant, was het echt nodig dat hij ziek was; anders had hij zich gauw verveeld en was hij iedere dag naar Neuchâtel gegaan.' En ik zeg nederig: 'Dat is waar.' - Men wil niet eens dat iemand zich verbeeldt dat hij bemind zou kunnen worden en gelukkig zijn, noodzakelijk en voldoende zou kunnen zijn voor één enkele van zijn gelijken! Men draagt er altijd wel zorg voor dat die zoete en onschuldige illusie wordt voorkomen of kapot gemaakt.

Eindnoten:

35. Deze brief aan Benjamin Constant werd door Gaullieur gepubliceerd in de Revue Suisse van april 1844. Godet heeft hem op zijn beurt opgenomen in zijn *Mme de Charrière et ses amis*, maar er het origineel niet van kunnen terugvinden. In de Revue Suisse van 1857 publiceerde Gaullieur eveneens brieven van Mme de Charrière aan haar broer Dilie, waaronder een brief gedateerd 8 oktober 1774, terwijl haar broer in het voorjaar 1773 overleed. Er komen fragmenten in voor uit deze brief aan Benjamin Constant.
36. De vader van Benjamin Constant, Juste de Constant, in Nederlandse dienst, was toen in een proces verwickeld dat hem zijn fortuin kon kosten. Benjamin Constant had een beroep gedaan op Mme de Charrière om steun te verkrijgen voor zijn vader van haar familie in Nederland. Niet op de hoogte van wat er eigenlijk aan de hand was, had zij niet onmiddellijk gereageerd in de zin die Benjamin had verwacht en hij had haar een boze brief geschreven uit Den Haag.
37. Het briefje waarom Mme de Charrière vraagt is een schuldbewijs voor het geld dat Benjamin van de Charrière leende vóór zijn vertrek naar Engeland en nog niet had terugbetaald.
38. Van Montesquieu.
39. Caroline de Chambrier d'Oleyres.

Aan Chambrier d'Oleyres, november 1790

Hij is komisch, ja werkelijk komisch, we hopen hem in Parijs te laten opvoeren.⁴⁰ Ik heb daarvoor naar Laïs geschreven en naar baron d'Aigalliers, mijn literaire beschermheer, en net zo welwillend als u. Zingarelli wil hem laten vertalen en bij de aartshertog van Milaan opvoeren. De dichter en de componist hebben heel wat ruzie gemaakt maar ze zijn het ten slotte goed met elkaar eens geworden. Me dunkt dat hij niet op iets anders lijkt en dat het erg aardig is. De afgelopen dagen hebben we weer mijn dierbare *Cyclope* ter hand genomen, die eindelijk de goedkeuring heeft gekregen van zijn corrector. Hij hield ervan en mopperde er tegen... Een fraaie zaak, de kunsten! Wat vormen ze een goede afleiding, en hoeveel aantrekkelijker zijn de banden van de kunst tussen de mensen die ervan houden dan de banden van het spel, van de ambitieuze plannen, van revolutie en contrarevolutie! Tussen de duetten en de ariaatjes vergeet ik tot mijn vreugde dat er een Assemblée Nationale bestaat, dat er assignaten zijn, een Maury en een Mirabeau.

Eindnoten:

40. Dit heeft betrekking op een opera comique *Les Femmes*. Volgens Godet reageerde Laïs gunstig, maar het is niet bekend of de opera is opgevoerd.

Aan Chambrier d'Oleyres, 16 november 1790

Er doen heel wat schandalige verhaaltjes de ronde over de vluchtelingen in onze omgeving, sommige leuk, andere heel verdrietig... Men moet al die nietsnutten hun dwaasheden maar vergeven. Ik beperk mij maar alleen tot die emigranten die ik werkelijk heb opgenomen. [...] Er wordt nogal wat gespeeld in uw goede stad, en dat met Fransen die moeilijk kunnen betalen, zoals dat graafje, zoon van een hertog, en een ander edelmannetje, zoon van een postbeheerder. [...] Colombier heeft ook zijn anekdoten. Een heel knappe abbé die geen jaloezie wekt bij een echtgenoot, - ik geloof omdat hij wel graag zou zien dat zijn vrouw dwaasheden beging, om zo van haar af te komen - geeft veel verdriet aan een schoonvader en veel stof tot geroddel bij het publiek. Ik houd me nog stiller dan ooit in mijn hol, waar ik eigenlijk alleen nog maar Mme de Trémauville ontvang, en die komt maar zelden.

*Aan Henriette l'Hardy, 19 december 1791*⁴¹.

Onze knappe abbé ligt erg ziek, erg triest en vol zelfbeklag op bed. Het is ongetwijfeld een stevige reumatiek, maar zo degelijk, dat hij geen hand of voet kan bewegen. Omdat Mme de Trémauville ging verhuizen, moest hij bij Mme de Save worden ondergebracht. Vier vrouwen en twee mannen zijn daar druk in de weer om hem te verzorgen en hij vindt nog dat hij van alles te kort komt. De mensen lachen een beetje om hem: tot zijn verbazing heb ik ermee te doen zoveel kracht en zoveel schoonheid in zo'n zwakke, pijnlijke en afhankelijke toestand te zien verkeren, roerloos geveld te zien net zo als een ander!

Eindnoten:

41. Deze brief aan Henriette l'Hardy van 19 december 1791 sluit hier onmiddellijk bij aan, omdat erin verder verteld wordt over het lot van de knappe abbé. Henriette l'Hardy had op dat moment Auver-nier reeds verlaten om door toedoen van Mme de Charrière gezelschapsdame te worden van de maîtresse van de Koning van Pruisen, Gravin von Dönhoff, die ook wel 'de halve koningin' genoemd werd.

Aan Chambrier d'Oleyres, 1790

Ik smeed u geen hekel aan mij te hebben wegens mijn fatalisme. Bedenk dat ik met het dogma van de absolute predestinatie ben grootgebracht. Toen ik 14 of 15 jaar oud was en in de taal van mijn land die ik in Genève was vergeten en nooit goed opnieuw heb geleerd, de geschiedenis van mijn land las, voelde ik mij erg aarzelen tussen Gomaristen en Arminianen. Ik hield meer van de Arminianen, maar de Gomaristen leken mij redelijker. Later ben ik het iets anders gaan begrijpen dan zij, maar ik kon niet dezelfde afkeer voelen als u voor iedere zienswijze die zich in de buurt bevindt van het dogma dat in de kerk wordt onderwezen en, als ik het mag zeggen, door alle naties in alle tijden geloofd. Wat is de Styx die als men daarbij gezworen had, zelfs Jupiter bond? Wat zijn de bevelen van het Lot, waaraan iedere godheid moest gehoorzamen, anders dan de predestinatie of de noodzaak? Ik geloof dat de verschillende opvattingen daarover in geen enkel opzicht ons gedrag beïnvloeden. We zijn voorbestemd na te denken, te overleggen, te kiezen, spijt te voelen als we de verkeerde keuze hebben gedaan. Het ligt in onze natuur onze beslissingen te nemen op grond van onze ervaring, ons vermogen om vooruit te zien, en het plichtsbesef, vrees en hoop voor een toekomst na het leven, onze vatbaarheid ten slotte voor de gevoelens van anderen treden noodzakelijk in het geding binnen ons, wanneer we tussen deze of gene stap moeten

kiezen. Maar volgens mij komt geen van die raadgevingen alleen; zij vloeit voort uit een eeuwige aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen, die voor ons begonnen is bij onze geboorte. Ziedaar mijn geloofsbelijdenis op dit punt; ik smeek u in uw binnenste, waar u denkt vrijer tussen deze zienswijzen te kunnen kiezen of ze met meer of minder kracht te doen spreken, ik smeek u niet te dulden dat mijn leer mij voor u onuitstaanbaar maakt, zozeer dat ik er in uw ogen schuldig door word.

Ik had een zeer gomaristische tante, wier gezelschapsdame luthers was en niet in Gomarus geloofde. Hoe komt het, vroeg deze, dat, al zijn we geen van beiden trouw aan onze beginselen, mevrouw Van Tuyll ontroostbaar is over een stuk porselein dat breekt en het zo moeilijk vergeeft, terwijl ik er mij bij neerleg en ongelukken en onhandigheden die veel erger zijn vergeef?

Aan Caroline Chambrier d'Oleyres, begin 1791

Laten we het even hebben over mijn boosaardigheid. Ik geef toe dat als ik sla of streef, mijn hand geen *dode hand* is! Jullie hebben gelachen, *lieve mensen!* Dat is wat bij iedereen die evenveel van jullie houdt en die jullie probeert te vermaken zoals ik, het slechte in stand houdt. Ik geef je de verzekering dat ik Zingarelli voldoende recht doe en om de waarheid te zeggen, ik hoop van harte dat hij terugkomt, maar om nu te zeggen zoals jij, dat hij me bevalt zoals hij is, nee, dat zou ik niet kunnen. Iemand zei tegen een vrouw die verbaasd was dat een bepaalde man tot een passie had kunnen inspireren: *Mevrouw, heeft hij u liefgehad?* zo zeg ik tegen degenen die mij te weinig verrukt vinden over Zingarelli: *Is hij grof tegen u geweest?* Wat grappig is, is de bewondering die zijn grofheid en zijn onoprechtheid overal wekten. *Hij is geen vleier*, werd er gezegd, *Mme de Charrière verplicht hem aan zich, zij is degene van wie hij hulp verwachten kan, welnu juist haar spreekt hij de hele dag tegen.* Ik heb er dikwijls om gelachen en ben ten slotte gaan geloven dat als bij mij geslagen had, men hem helemaal heilig had verklaard. - Adieu, liefste arend. Ik heb verschillende brieven van Constant ontvangen. Ik

heb veel te doen en ben aan een opera bezig. *Deze ochtend om 10 uur, bevriezend van de hou in mijn bed, op twee mijl afstand van iedere vonk!*

Aan Benjamin Constant, 8 februari 1791

De waarheid is dat we een beetje uit onszelf moeten komen om niet al te ongelukkig te zijn, zoals je je huis uit moet als de bewoners elkaar bouderen, het personeel ruzie maakt, de schoorstenen walmen. [...]

Een pruikenmaker, schuldeiser van de heer de Mirabeau, die hij niet alleen gekapt, maar ook gevoed had, werd afgevaardigde van Franche-Comté om na te gaan of zich in dat gebied soms troepen verzamelden voor de contra-revolutie. Hij werd gekozen omdat hij de omgeving kende, waar hij lange tijd hoofden uit Neuchâtel had gekapt. Er waren al andere waarnemers geweest, maar ze konden wel beweren dat ze niets zagen, dat het leger als het er was, onzichtbaar bleef, men heeft toch de pruikenmaker nog gestuurd om een beetje scherper toe te zien.

Hij zei tegen iemand: ‘Al is de heer de Mirabeau mij veel verschuldigd, en denkt hij er niet aan mij te betalen, ik ben op hem gesteld en zou hem nog dienen...’ Het wantrouwen aan de grenzen is overal hetzelfde als in Pontarlier, in Morteau, in Besançon. Maar hoe is in dat geval de contra-revolutie mogelijk? De aristocraten beginnen toe te geven dat het volk, hoewel stervend van de honger, niet klaagt en alles verkiest boven een terugkeer naar het vroegere stelsel. In Parijs hebben de arbeiders niets te doen, de kooplui verkopen niets, het huispersoneel staat op straat, maar ze hebben deel aan het bewind, of ze hopen dat te krijgen: Mme Delessert schrijft dat dit vleiende gevoel iedereen troost...

Aan Chambrier d'Oleyres, 10 juni 1791

Als we u die *Cyclope* konden laten horen, waarover wij gehuild hebben, waarover wij bijna hebben gevochten en waarvan Zingarelli zei: ‘Als je er één noot van schraapt, lijkt het of je de ziel van Mme de Charrière uitrukt,’ - en als we hem konden

laten horen met een behoorlijke begeleiding, en een hobo of een klarinet het rivaliserende melodietje van de *Ranz des Vaches*⁴²) zou spelen, dan ben ik er zeker van dat u zou genieten. De heer de Tussan speelde dat wijsje gisteren in onze tuin: het is mooi, ik durf beweren dat het mooi is!

Eindnoten:

42. *Ranz des Vaches* is een populair liedje dat de Zwitserse schaapherders zingen of op de Alpenhoorn spelen.

Aan Henriette l'Hardy, augustus 1791

[...] Vergeet je vrienden niet. Vergeet je talent niet. Je geest blijft frisser, je karakter edeler, zuiverder, vriendelijker, als je van tijd tot tijd alleen bent, je eigen gedachten en die van anderen nog eens overpeinst, over de dingen en hun omstandigheden nadenkt. Ik heb mij altijd voorgesteld dat in welke positie ook, men zich niet vervolmaakt, als men er nooit toe komt te mediteren; dat de tuinman de tijd moet hebben om over het kweken van zijn planten na te denken en niet altijd met het kweken bezig moet zijn, de schilder niet altijd moet schilderen, maar van tijd tot tijd ver van zijn penselen en zijn ezel over zijn kunst moet mediteren. - Wat heb ik gezegd? Wat heb ik gedacht? Wat mag ik zeggen? Wat is verstandig te denken? Dat is wat je je soms moet afvragen; op die manier ga je nooit te ver of zonder het te weten een teleurstellende of gevaarlijke kant uit... Ik heb dat al degenen voor wie ik belangstelling had altijd aanbevolen. Daarentegen kan ik de aanbeveling die ik duizend maal heb gehoord: 'Je moet altijd bezig zijn, altijd iets doen!' niet uitstaan, zelfs als zij tot kinderen gericht is.

Aan Henriette l'Hardy, 15 november 1791

Je wilt dat ik je boeken opgeef die geen romans zijn, boeken die als je je even met de lectuur ervan vermaakt hebt, je niet het zelfverwijt bezorgen, dat je je tijd volkomen hebt verknoeid. Ik heb vannacht voor de aardigheid zo'n lijst in mijn hoofd voor je opgesteld; hier is hij. Ik neem maar aan dat je ze niet gelezen hebt of dat je kunt besluiten ze opnieuw te lezen.

In de eerste plaats beveel ik je mijn beste, geliefde, zeer geëerde, zelfs gerespecteerde Duclos aan, de ware schrijver, de honnête hornrne, lees vooral zijn mémoires maar ook zijn reis naar

Italië. Lees niet de eentonige libertijnse Duc de Richelieu maar wel een paar brieven die aan het eind van ieder deel staan. Je zult libertijnse dames uit de hogere kringen tegenkomen die schrijven als dienstertjes in een kroeg, je zult Mme de Châtelet ontmoeten, de beroemde Emilie, die *zelf* heel anders schrijft dan haar minnaar Voltaire het haar liet doen. Niets is zo platvloers en dwaas, maar wel grappig om dit te vergelijken met de brieven welke deze vrouw zogenaamd aan Frederik II schreef en andere fraaie dingen die net zo min van haar zijn als van mij. Je moet de ambitieuze en geestige Mme de Tencin leren kennen en de aardige Mme de Chateaufort. Het zal je beslist plezier doen, daar ben ik zeker van. Lees van begin tot eind Mme de Staël, niet de dochter van de heer Necker, maar Mej. Launay, die in dienst is van Mme du Maine. Geen vrouw heeft met meer geest geschreven dan zij. Er bestaan van haar *Mémoires* en twee komedies. [...] Maar na dit alles moet je het leven lezen van Goldoni, het is naïef, goedgehartig, vermakelijk. Grétry heeft naar zijn voorbeeld en om geld te verdienen een dik boek over zichzelf geschreven, waarin hij verslag uitbrengt over al zijn kleine opera's. Het boek is te dik, de ijdelheid ervan te kinderlijk, maar het is interessant voor wie de kunst en de kunstenaars wil bestuderen. Je komt er een zekere *Hele* in tegen op wie ik dol ben.

Laten we nu een grote sprong maken. Lees de *Spectator*, maar hier moet je wel kiezen, en maar een of twee verhandelingen achter elkaar. Weer een sprong en dan ben ik bij mijn geliefde Plutarchus. Zijn *Beroemde mannen* kunnen en moeten op elke leeftijd honderdmaal worden herlezen, dat kun je nooit te veel opnieuw zien en overdenken. Als je de Thon altijd op je tafel had en sommige fragmenten kon kiezen en aanduiden, ik geloof dat je ze ook vaak herlezen zou. Je zou er nu eens de Medicis in opzoeken, dan weer de Caraffa, dan een stuk over de geschiedenis van Hongarije, en vervolgens een paar episodens uit het leven van Karel de Vijfde.

Wat een uitvoerig antwoord op een opmerking die niet eens een verzoek was! [...]

Mijn *Polyphème*, met zijn koren, zijn balletten, en de opvoe-

ring die hij vereist, zou zeker een grootse indruk maken. Ik durf en mag het wel zeggen: Zingarelli die zo weinig en zo zelden iets goedkeurt, die zichzelf nooit bewondert, die op mij voortdurend kritiek heeft, is gedwongen dit resultaat van onze ruzies, ons laat opblijven, onze tranen, toe te juichen. Onze tranen, ja. Ik heb meer dan eens gehuild als ik ruzie met hem maakte over een achtste noot, een achtste maat rust, of een ut wilde doordrijven tegen een mi. Zingarelli zei met tranen in zijn ogen: ‘Van die *Cyclope* word ik nog eens gek. Dat is nu al de vijfde maal dat ik opnieuw begin.’ Er zit dan ook niets banaals, niets langdradigs in heel deze *Polyphème*.

Aan Caroline de Sandoz Rollin - Chambrier d'Oleyres, december 1791

Constant kwam hier eergisteravond aan. Mej. Tulleken wilde dat ik alles deed wat ik kon om je gisteren hier te krijgen, maar ik weet dat je je niet zo snel verplaatst, en vandaag was het de enige dag voor de Raad en voor zaken en hij nam zich voor na het diner te vertrekken. Maar ik veronderstel dat hij pas morgen op zijn vroegst weggaat. Wil je op goed geluk vanavond komen en in Auvernier overnachten, waar je familie, geloof ik, nog verblijft?... Ik beken dat ik erg graag zou hebben dat je hem ontmoette. Gisteravond was hij zo grappig, dat dominee Chaillet, die er prat op ging hem niet te bewonderen, zich tranen heeft gelachen. Over luiheid en mooie zinnen zei hij: ‘Gewoonlijk spreekt men van een *oisiveté honteuse*. Ik noem dat *turpe torpeur*, en van mezelf zeg ik: “Ik ben *turpe en torpe*.”’ Als ik je zo schreef zouden ze in Bern denken dat *Turpe* en *Torpe* twee samenzweerders zijn, en ze zouden opnieuw zeggen wat ze de hele dag al doen: ‘*We hebben de draad te pakken! We hebben de draad tepakken!*’ Wat er gezegd werd, de manier waarop, het accent, alles was zo grappig dat ook de ernstigsten hun buik vasthielden van het lachen. Mijn landgenote⁴³ went echter, geloof ik, niet aan deze uitzonderlijke, onbetamelijke grappenmaker. We hebben hem vannacht horen dansen met een grote hond die hij als reisgezel had meegenomen. Adieu beste Caroline. Dag, waarde Alphonse.

Eindnoten:

43. Mej. Tulleken.

Aan Chambrier d'Oleyres, 31 december 1791

Er wordt alleen nog maar politiek gedacht; soms denk ik ook wel politiek, maar zo dat ik niemand beval. Ik verwacht niet zoveel als de ware democraten; ik voel me niet zo verslagen als hun tegenstanders. Ik ben niet verontwaardigd, juich niet en verontschuldigt niet zoals men zou willen. En als ik het over muziek heb in plaats van over politiek dan is dat een *sproposito* [een stommiteit] wat ook al evenmin bevallen kan.

Aan Henriette l'Hardy, 2 februari 1792

Nu we het over de geest hebben, heb ik lust er je aandacht op te vestigen dat Frankrijk op dat gebied ook zijn jeugd, zijn rijpheid en helaas, ook zijn gemummel heeft gehad, waar het misschien uit herboren wordt zonder dat we nog weten wat het gevolg zal zijn. - Ziehier wat ik bedoel.

Balzac en Voiture hadden enorm veel geest en hebben er niets anders mee gedaan dan hem te *laten zien*; en, ik merk het maar terloops op, al is het al lang geen mode meer ze te bewonderen, ik bewonder ze telkens weer als hun brieven mij bij toeval in handen komen.

Pascal, die zijn tijdgenoten vooruit was zowel in onderscheidingsvermogen als in zijn taal, afwisselend spottend, redenerend en welsprekend, *gebruikte* de mooiste, de beste, de veelzijdigste geest, waarmee de hemel ooit een mens heeft begiftigd. Bossuet en Fénelon waren in al hun geschriften even eenvoudig als subliem. Fontenelle en La Mothe, en daarna de vorst onder de talentrijke beoefenaars van kunsten en wetenschappen, Voltaire, hebben ons een overmatig gebruik van geest gebracht, en we lazen de Boufflers, de Luchet, de Champenez en Rivarol, Mme de Staël (Necker) en Guibert op het moment waarop de Revolutie uitbrak. Wat mij betreft, ik ben zo gesteld op de manier waarop er geschreven werd tegen het midden van de vorige eeuw, dat toen mijn kapper in Parijs voor mijn papillotten de *Roman Comique* helemaal aan flarden had gescheurd, ik de ernstige episode die je er in tegenkomt met overgave las en ik was teleurgesteld dat ik het niet uit kon lezen. Duclos heeft een-

voudig geschreven en dat is onder andere waarom hij mij boeit.

Aan Henriette l'Hardy, 5 april 1792

Ik hoop dat je al aan mej. de Gorgier hebt geschreven. Ook als de pen niet vanzelf gaat, moet hij toch gaan. Je stelt je voor dat hij niet goed zal gaan, maar helemaal niet; de pennen die je bestuurt zijn op de duur de enige die goed gaan. Te veel mensen, te veel vrouwen vooral, zijn de dupe van hun traagheid en willen alleen maar iets doen in een plotselinge impuls, en daardoor komt het dat de volmaaktheid zo zeldzaam is. Men wacht tot men in de stemming is, terwijl het van onszelf afhangt daarin te komen. Als een eerste brief niet goed is, moet je een tweede schrijven, een derde. *Ik begin alleen maar opnieuw om het nog slechter te doen*, zeggen vele mensen; wat weten ze ervan? Hebben ze het ooit hardnekkig geprobeerd? De geest is als de hand, de voet, het been, en je leert denken, spreken, schrijven, net zo goed als dansen en klavecimbel spelen door veel te oefenen.

Sinds een tijd raad ik alle vrouwen die ik tegenkom de studie van de logica aan. Vooral emigranten hebben mij doen inzien dat men moet leren wennen met een strikte nauwkeurigheid te redeneren om geen grove onzin te praten, zodra het verdriet of het verlangen of de wrok ons daartoe uitnodigen en de omstandigheden ons in een nieuwe situatie plaatsen, die met onze vroegere gewoonten in strijd is... Mej. Moula heeft zich mijn vermaning ter harte genomen en volgens mij doet haar dat geweldig veel goed. In de zes weken dat ze bij me is heb ik haast geen verbaasde uitroepen meer gehoord zonder dat daar een geldige reden voor was: ik zie geen lichtgelovigheid zonder voldoende motieven om te geloven; je denkt niet te begrijpen wat duister is, daarentegen begrijp je alles wat helder is. Op het ogenblik is ze Locke gaan lezen. Kon het gezonde verstand maar in de mode komen! Dat zou de gelukkigste mode zijn die ooit bij de mensen ingevoerd werd. En jij, als je, naar het mij lijkt, voldoende logica van jezelf bezit om het buiten Wolf te kunnen stellen, buiten Dumarsais en de schrijvers van Port-

Royal, laat dan toet niet na je geest te oefenen en hem te dwingen tot alles wat hij zal moeten doen; weldra zul je zien dat hij volgzzaam en ijverig is zonder er minder levendig en minder vrolijk om te zijn. Ik geef je de verzekering dat je er blij over zult zijn, zoals je dat bent over een mooi en goed gedresseerd paard, dat even gehoorzaam is als sterk en lenig.

Aan Caroline de Sandoz Rollin - Chambrier d'Oleyres, 7 januarii 1792

Ik ben heel toegevend voor de gebreken van Henriette Monachon⁴⁴, haar bitsheid, haar ongeduld, de overdrijving waarmee ze waardeert, voelt, alles uitdrukt; en dat niet alleen omdat ik voor het overige haar heel aangenaam vind, maar ook omdat zij in al die dingen op mij lijkt en *ik geloof dat ik in haar moet goedmaken wat ik anderen door diezelfde gebreken heb aangedaan, die bij mij minder te verontschuldigen zijn dan bij haar, gezien het verschil in onze opvoeding*. Maar die toegeeflijkheid belet mij niet haar te zien zoals ze is, te lijden en soms beledigd te zijn, soms ook alleen maar verbaasd dat iemand met zoveel geest zo weinig in staat is iets in zijn geheel te begrijpen, zich neerlegt bij wat onvermijdelijk is en zich vastklampt aan de uitwegen die overblijven en die men haar aanbiedt... Ze zou willen dat alles gewoon doorging alsof ze niet zwanger was. [...]

Haar gehechtheid aan mij komt nauwelijks tot uiting door zoveel pijnlijke gevoelens heen en aangezien ik haar zwangerschap niet kan wegnemen, geloof ik dat ze zich nu tegenover mij nergens toe verplicht voelt. Dat is geen ondankbaarheid; het is een onvermogen zich te kunnen voorstellen welke moeilijkheden ik haar door mijn zorgen bespaar, terwijl ze zo zwaar de zorgen voelt waarvan ik haar niet kan bevrijden... Als de bevalling goed verloopt, zal ze veel meer waard zijn dan ze was vóór die stommiteit. Ze zal welwillender worden, minder koppig haar eigen zin doen, ze zal zichzelf een beetje meer wantrouwen; en bovendien hoop ik dat haar gezondheid beter zal zijn.

Mej. Henriette (de Charrière) trekt een lang gezicht. Mej. Louise kost het wel moeite alle verschillende belangen in haar hoofd te verzoenen: vooroordelen, welvoeglijkheid, wrok,

enz. We praten nergens over. Ik ben met mej. Louise zo voorkomend als ik kan, maar ik behandel de preutse, strenge, terughoudende en trotse houding van de andere vanuit de hoogte. Als ik droge preutsheid, smerige en egoïstische zeden, harteloosheid en ontaarde voorzorgen vergelijk met zwangerschap, dan geef ik aan zwangerschap de voorkeur. Hemelse kuisheid die wel wat kosten zou, maar dat niet schijnt te doen, is ongetwijfeld mooier, maar die is zo zeldzaam!...

Eindnoten:

44. Henriette Monadion was het kamermeisje op wie Mme de Charrière bijzonder gesteld was. Ze was niet getrouwd en dan was zwangerschap een strafbaar feit in het Prinsdom Neuchâtel. Mme de Charrière deed alles wat ze kon om 'haar' Henriette te verdedigen. Het lukte, maar toen Henriette enkele jaren later opnieuw zwanger was werd ze, niettegenstaande alle steun, ook ditmaal van Mme de Charrière, die zich door iedereen in de steek gelaten voelde, voor enige tijd uit Neuchâtel verbannen.

*Aan J.B.A. Suard,*⁴⁵ 28 juli 1792

Stelt u zich vooral niet bloot, meneer, aan enig verwijt, aan iets onprettigs door mij te willen helpen met de uitgave van een werkje,⁴⁶ waarin ik alles zeg en *zeggen wil* wat ik denk. Ik aanbid noch Voltaire noch meneer de Necker (hoewel ik de een bewonder en de ander waardeer en stellig zal ik mij niet veroorloven kwaad over hem te spreken, maar ik hou niet van zijn stijl en waardeer zijn *Opinions religieuses* niet), het volk noch zijn vertegenwoordigers, en ik ben veel meer anti-aristocrate dan democrate. Ik zou willen dat mijn boek, al of niet van harte, iedereen interesseert; maar ik voel dat haast iedereen er wat tegen zal hebben. Zal men het u niet kwalijk nemen, meneer, te hebben geholpen bij de verschijning ervan, iets ervoor te hebben gedaan, mij te hebben verplicht? En mevrouw Suard, die mij eveneens belangstelling en goede wil heeft getoond, zal die ook niet een paar verwijten te horen krijgen? Het zou mij wanhopig maken. Als van mij, om dit te voorkomen, discretie en stilzwijgen zouden worden verlangd, zal er wel niets verhinderd worden, want ik kan niet goed zwijgen; ik zou uw goedheid niet kunnen verzwijgen. Bedenk dat, meneer, alstublieft en laat geen enkele wroeging in mijn hart het zachte gevoel van dankbaarheid bederven. Dat gevoel heb ik al en uw welwillende bedoeling was genoeg om het mij te schenken; daaraan moet ik mij houden; als u ook maar even waagde het effect aan de bedoeling toe te voegen, zou ik er veel bij verliezen, maar wat doet het ertoe? Er hangt al te veel kwaadwilligheid om de eerlijke lieden in uw land om die nog te vergroten.

Mijn derde deel begint bij de Revolutie en loopt slechts van 20 juni tot 25 juli. Ik heb nog drie delen in gedachte, denk ik. De naam ‘anekdote’ is niet geschikt, zegt men, voor iets van deze lengte; toch houd ik ervan, en mijn nauwkeurigheid wat data, afstanden, plaatsen betreft, zal dit werk, hoop ik, meer een *anekdote* doen lijken dan een roman. U moet maar beslissen, meneer, als u uw hulp en bescherming niet terugneemt.

De heer de Charrière laat u onderdanig groeten, hij heeft het nog dikwijls over de vriendelijke ontvangst die hij bij u en mevrouw Suard genoten heeft. Ik dank haar voor hem en voor mij. [...]

P.S. De heer Constant is in Brunswijk, wel wijzer maar niet minder verveeld dan toen u hem zag. Hij bezit veel geest, want in al zijn brieven schildert hij mij zijn verveling telkens weer op een nieuwe en steeds interessante manier af. Onder zijn handen wordt dit dorre onderwerp vruchtbaar. Ik heb Gravin von Dönhoff hier op een kwart mijl afstand van mijn huis met de gezelschapsdame die ik haar tien maanden geleden heb gezonden. *Ik heb* klinkt een beetje verwaand, want ze is nog maar eenmaal bij me geweest, en nadien heb ik haar niet meer teruggezien. [...]

Eindnoten:

45. De heer en mevrouw Suard hadden in Parijs een salon waar mensen elkaar ontmoetten, die een belangrijke rol zouden gaan spelen bij de Revolutie. Mme de Charrière maakte hier kennis met Benjamin Constant tijdens haar verblijf in Parijs in 1786-1787.
46. De korte roman (‘anekdote’) *Henriette et Richard*, die niet is uitgegeven en door de schrijfster waarschijnlijk niet werd voltooid. Benjamin Constant heeft haar aangeraden wat geschreven was als fragment te publiceren.

Aan Chambrier d'Oleyres, 17 augustus 1792

Op uitnodiging van de heer de Serent⁴⁷ is de heer de Charrière hem gaan opwachten bij zijn passage. Ze hebben elkaar maar weinig gezien, de raadsheren, afgevaardigden, vluchtelingen, omringden de prinsen, en de heer de Charrière ging uit bescheidenheid en verveling maar weg. Hij vond zijn oude vriend erg goed, de Duc d'Angoulême gegroeid en prettig van uiterlijk, de ander nogal dik en waggelend als een echte Bourbon die hij is. Als ware prinsen hebben ze gemeenplaatsen verkondigd. Onder ons gezegd ben ik bang dat het ondanks een nogal deftige opvoeding, maar banale prinsen zijn...

Eindnoten:

47. A.L. de Serent, een vriend van de Charrière, was gouverneur van de zoons van de Graaf van Artois.

Aan Chambrier d' Oleyres, 12 december 1792

De Girardets werkten bij ons (niet voor mij natuurlijk, want

ik kan ze niet uitstaan) en de dochter zei: ‘Ik zou willen dat ze de koning van Frankrijk onthoofdden en de koningin verbrandden. Ik zou met mijn eigen handen de brandstapel aansteken.’ - ‘Wat afgrijselijk!’ zei juffrouw Henriette. - ‘En waarom?’ zei moeder Girardet. ‘Hebben ze in Engeland niet een koning onthoofd en een koningin verbrand en is sindsdien niet alles beter gegaan?’ [...]

Aan Henriette l'Hardy, 15 december 1792

Vandaag wordt in Colombier de Boom der Vrijheid geplant. Als dat niet erg dwaas en onbeduidend was, zou het verfoeilijk en triest zijn. Wat wil men? In welk land betaalt men minder belasting? In welk land is men vrijer? Als er een boom van de *Orde* moest worden geplant, of als je de orde op de vrijheid kon enten, zouden ze dat niet liever moeten doen? Er zijn de laatste tijd ik weet niet hoeveel moorden gepleegd, en ik ben bang dat de politieke twisten er nog veel meer zullen veroorzaken. In La Sagne is er een Pruisische partij die een rode muts zet op de kop van de varkens en aan de staarten van de koeien. Wat een dwaasheden in alle kleuren.

Aan Henriette l'Hardy, maart 1793

[...] Een van de mooiste plekken die ik ken is Bex, aan het begin van de Valais... De boomgaarden zijn er prachtig. De wegen zijn lieflijke wandelpaden van een fijn en fris gras. Aan de voet van de Alpen voel je je als in een tuin in de zuidelijke landen. De eenzaamheid zou er volkomen zijn, al hou je je omgeven van alles wat nodig is om goed te drinken en goed te eten. Boven Vevey liggen verschillende kastelen die misschien goedkoop te huren zouden zijn. In Chexbres is geen kasteel, maar je zou je er gelukkig voelen in een klein huisje. Het is het mooiste plekje ter wereld, mensen die bijna overal geweest zijn, waren het daarover met mij eens. [...]

Je zou niet veraf zijn van Pissevache, en je zou het zonder veel moeite met de zon kunnen regelen om er tegelijkertijd aan te komen en die befaamde waterval veranderd te zien in een re-

genboog. Als ik aan Bex denk, zie ik nog altijd van uit mijn herberg de mooiste fontein en de mooiste geiten die ik ooit heb gezien, ze kwamen daar hun dorst lessen en hadden de elegantst mogelijke houdingen.

Aan Benjamin Constant, 6 april 1793

Ik vlei mij wel met de gedachte dat je hier grotendeels je zorgen zult vergeten. Wat bestaat er een verscheidenheid in het ongeluk. Alleen Hymen⁴⁸ heeft de handen al vol met zoveel soorten doornen, dat ze niet te tellen zijn, en hoezeer hij ze ook links en rechts verspreidt, er blijven er nog altijd over die niemand verwacht had. Maar toch, wie zich de doornen van het celibaat herinnert of de wonden voorziet die overblijven uit alle mogelijke verscheurdheden of gedwongen scheidingen, legt er zich soms met meer geduld bij neer dan jij hebt kunnen doen. Ik neem je niets kwalijk, niet alleen omdat het blijkbaar al gebeurd is, maar vooral ook omdat er wellicht niets in je te laken valt. Het weer is zo mooi dat ik wilde dat je al op reis was. Misschien zie je hier een uitwijking⁴⁹ van jouw leeftijd die werkelijk aardig is. Het is de eerste die ik meemaak die gezonde, open en gematigde ideeën heeft over de toestand. Bovendien is hij als zeeman bijna overal geweest. Hij is intelligent en ontwikkeld; ten slotte is hij nauwelijks Fransman en nog minder aristocraat. Hij heeft zich overigens althans voor het ogenblik, in Neuchâtel gevestigd, zodat je niet bang hoeft te zijn dat je hem vaak ziet...

Eindnoten:

48. Benjamin Constant, die in 1789 getrouwd was met Wilhelmina von Cram was in 1793 in een echtscheidingsproces gewikkeld. Hij had Mme de Charrière geschreven: 'Hymen! hymen! hymen! Wat een monster!'
49. Camille de Roussillon.

Aan Henriette l'Hardy, 21 mei 1793

Ik heb het je al gezegd, dat ik het uitsluitende voorrecht heb brieven met veel doorhalingen te ontvangen, maar maak dan ook heel duidelijke doorhalingen en niet van die woordjes boven elkaar die zo moeilijk te ontcijferen zijn. Ik heb goed nagedacht, laatst, toen ik Mme Bosset terugzag, over de kritiek die zij op je brief gaf. Wat een verschillende manieren om zich van het natuurlijke te verwijderen! Als men spreekt van *natuurlijk*, denkt men te zeggen dat wat het meest gewone is; helemaal

niet: het is het meest zeldzame bij mensen die enige opvoeding hebben genoten. Een boerin is doorgaans vrij natuurlijk, een koopvrouw al niet meer. Mme Bosset is niet verfijnd, maar zij is plechtig. De woorden hebben in haar idee een geëxalteerde betekenis, en in haar mond een zalvende klank. ‘*Ja, mevrouw, mijn nichtje is vrolijk, oprecht, goed, ja, goed!*’ Ik moest lachen en bekende haar dat het woord *goed* voor mij niet die heel grote waarde had die zij er aan gaf. Ze werd niet boos, want ze begreep mij in de verste verte niet, en ze begrijpt mij nooit. Het *cenvoudige* zelf is voor haar een groot mooi ding, dat ze met methode en op een heel ingewikkelde manier bewondert... Mijn hemel, waar zijn we aan toe als het eenvoudige niet meer eenvoudig is, als het niet meer eenvoudig kan worden waargenomen of gewaardeerd, als het woord dat het uitdrukt een romantisch raadsel wordt!... Als je naar Zürich gaat en er een man ontmoet met goed verstand, die geen moeilijkheden zoekt waar ze niet zijn, laat dan niet na met hem te trouwen. De mensen van Neuchâtel met hun vervloekte verfijning, zijn verschrikkelijk.

Aan Henriette l'Hardy, 18 juni 1793

[...] God weet wat ze allemaal bij de koning tegen haar verzinnen.⁵⁰ Misschien denken ze wel dat ze met kapucijnen naar bed gaat. Ze heeft een avontuurlijke indruk willen maken, toen ze gewoon tussen de inwoners van Neuchâtel moest leven, zodat iedereen iedere dag had geweten wat ze deed en haar publieke bekendheid voortdurend de valse beschuldigingen van haar vijanden had kunnen weerleggen... Ik geloof overigens dat de koning er inderdaad niet meer aan denkt te trouwen; er is wel sprake van geweest, dat is onbetwifelbaar, en misschien zal men hem nog wel kunnen overhalen, want de Bethmanns zullen hun dochter niet alleen maar gewoon als *mâîtresse* willen geven... O, die onbeduidende koning, o, die idiote vrouwen, o, die kruiperige hovelingen! De eerste domheid van het Lot heeft gewild, dat dit hersenloze hoofd gedacht heeft een politiek hoofd te zijn... Vanaf het moment dat het inlichtingen kreeg,

geheime correspondenties, was alles verloren. Er is een andere bekwaamheid voor nodig om zich uit zulke situaties te redden. Na die eerste dwaasheid waren alle andere vanzelfsprekend en haast onvermijdelijk, en jij had er niets mee te maken... Je hebt je zoveel je kon tegen alle vreemde bemoeiingen verzet... Help die vrouw, nieuwe Phaeton, haar omgekantelde en gebroken wagen zo goed en zo kwaad als het gaat te herstellen en breng daarna het trieste rijtuig weer terug naar stal, dat wil zeggen naar Duitsland... Als de koning niet meer trouwt, als de koningin sterft vóór de gravin, dan neemt ze op de een of andere dag haar plaats aan het koninklijke bed wel weer in en mag ze de versleten monarch zijn bouillon laten drinken. Dan kan ze misschien het kleine zwendeltroepje van het Hof regeren, mag ze een keukenjongen wegsturen of een kamerdienaar aannemen...

Eindnoten:

50. De Gravin von Dönhoff was bij de koning in ongenade gevallen.

Aan Benjamin Constant, 7 augustus 1793

Ik zou bijzonder graag willen dat je zondag hier kwam en wel omdat Mme de Staël mij haar bezoek heeft laten aankondigen. De heer de Charrière heeft haar in Coppet ontmoet. Ze wil de auteur van *Caliste* kennen. O, wat zou ik haar graag van dat verlangen ontheffen! Als ik jou hier had, was het niets, maar in mijn eentje leg ik niet graag een examen af. Het is niet het resultaat ervan dat mij afschrikt, het is het examen zelf, het is de inspanning om anders te luisteren en te antwoorden dan ik van plan zou zijn. Ik zou er veel voor over hebben als je bij me kon zijn. Mme Achard heeft mij die reis en dat bezoek nader toegelicht: er wordt alleen over gesproken naar het eiland de la Motte te gaan, en mij in het voorbijgaan te bezoeken, maar de dame denkt eraan zich de komende winter in Neuchâtel te vestigen. Coppet werkt op haar zenuwen en haar moeder bindt haar niet. Dus als jij in Duitsland bent, komt Mme de Staël vanuit Neuchâtel van tijd tot tijd haar blauwkouserij aan de man brengen. Als ik haar minder onaangenaam vind dan ik verwacht, zal ik zo eerlijk zijn het je te zeggen; als haar loftuigen mij veel genoeg doen, zal ik het ook bekennen. Wat de jouwe betreft, daar ben en blijf ik altijd dol op.

Aan Benjamin Constant, 26 augustus 1793

Een paar dagen lang heb ik meer mensen en zaken te regelen gehad dan ik verdragen kan. Er is een zo ontzettende vermoeidheid op gevolgd, dat ik me niet kon bewegen, noch denken, noch slapen. Gisteren had ik migraine, nogal licht. Het avondeten en de tijd daarna waren tamelijk eigenaardig. Pierrot⁵¹ had mij de hele dag aardige blijkjes van belangstelling en vriendschap gegeven. 's Avonds was ik zijn Don Quichot. De jongste Achard wil hem de les lezen. Hij noemt haar professor Many en houdt veel van haar. Je zou je met dit kinderlijke gezelschap beter vermaken dan met je ongelukkige proces. Iedere dag beloof ik Mme Achard dat je komt, zij vindt het grappig, niet zozeer dat ik je bewonder, als wel de reden waarom en de dingen en de woorden die ik van je aanhaal. [...]

Eindnoten:

51. Pierrot de Roussillon, broer van Camille.

Aan Henriette l'Hardy, 27 augustus 1793

Hoewel mijn leven nogal vrolijk is tussen Mme Achard, haar twee dochters, mej. Moula en een aardige jonge emigrant, levert het helemaal geen stof op om iets te vertellen. Men amuseert zich zolang men niet nadenkt; de een overwint bij het schaakspel, de ander bij het komcetspel, er wordt gelezen, gezongen, gedanst, men zegt bulderend van het lachen dat *alles* begint met een *a* en eindigt met een *s*. Maar zodra het geklets plaats maakt voor het denken, beven de inwoners van Genève voor hun vaderland, de Fransman treurt over het zijne, en wij die jammeren over alle soorten onheil, zijn in het bijzonder bezorgd voor de heer en mevrouw Chaillet die opgesloten zitten in Lyon, dat wordt uitgehonderd en gebombardeerd. Maar ondanks dit alles, is het mij onmogelijk veel tegen de revoluties in te brengen. Telkens als men er zich over ergert en luidkeels tekeer wil gaan ten gunste van de machten en de wettelijke overheden, laten we dan maar denken aan de dikke koning en de machten die hem regeerden.

Aan Benjamin Constant, 28 september 1793

[...] We zijn het wel eens over Mme de Staël. Haar geest is niet eenvoudig, ook niet altijd rechtvaardig, en haar gevoel is alleen maar verstand. Maar met dat al zou je haar toch bewonderen als je haar zag. Heel goed te kunnen begrijpen, heel goed te kunnen antwoorden, zich sierlijk, snel en elegant uitdrukken, is zeldzaam genoeg om het te moeten bewonderen. Niettegenstaande dat zou ik niet veel geven om intieme of zelfs maar veelvuldige omgang met Mme de Staël...

Aan Benjamin Constant, eind september 1793

Donderdag, 7 uur 's morgens. De aandoening die ik gisteravond ondervond toen ik de heer de Ch. hoorde spreken over iemand van wie ik niet kan uitstaan dat erover gesproken wordt, vooral met hem, heeft mij de hele nacht wakker gehouden, op enkele momenten na van onaangename en belachelijke dromen; ik heb bij voorbeeld XX gezien die met bolle wangen en dik als een Hollandse burgemeester, zijn jas niet meer kon dichtknopen.⁵² Als je 5 of 6 uur in bed doorbrengt zonder te kunnen slapen, denk je aan veel dingen en heb je de tijd om je heel precies van elk ding rekenschap te geven... Ik heb mij herinnerd dat je de laats te dagen op de grond ging zitten bij Ninette en het is een vorm van geflirt van je. Ik overwoog ook dat ik nog nooit door je overladen ben met zoveel zachte en lieflijke dingen... Je wordt werkelijk een sociaal wezen, even liefdevol als beminnelijk. [...]

Eindnoten:

52. Degene van wie zij niet verdraagt dat over hem wordt gesproken zou de heer de Saussure kunnen zijn. Godet veronderstelt dat hij de man is geweest op wie Mme de Charrière omstreeks 1782 verliefd werd. De heer de Saussure trouwde in 1784, wat haar in een diepe wanhoop zou hebben gestort. Na die tijd begon Mme de Charrière weer te schrijven.

Aan Benjamin Constant, 28 september 1793

[...] Je zegt mij verdrietige, juiste, aardige dingen over de dochters Achard. Maar is het werkelijk zoals jij het je inbeeldt? Zal Ninette zo verrast zijn als je veronderstelt? Heeft ze al niet te lijden gehad? Haar moeder vertelde me dat er geen dag voorbijging dat ze niet meer dan eens huilde. Ze is niet erg gezond. Ik heb geen enkele keer haar hoesten *unnoticed* gelaten, want ze deed mij telkens huiveren, en minder voor haar dan voor haar moeder die, dat kan ik je verzekeren, het nog beter hoorde dan ik. M. van Haaren begint een gedicht met

Gelukkig perk van drie tot seeven jaaren!

Ik geloof inderdaad dat het *perk*, de gelukkige ruimte, niet langer is en dan word je soms nog geslagen en gestraft vóór je zeven bent. Geloof me, iedere leeftijd heeft zijn verdriet en professor Many⁵³, aangezet om over zich zelf te praten, vertelde ons een paar dagen voor haar vertrek, dat ze door nadenken en welbewust van heel vrolijk en naïef ernstig en terughoudend was geworden, omdat de manier waarop ze amuseerde haar niet meer beviel en dat haar eigenwaarde erdoor gekwetst werd. Ze zei mij dat ik de eerste was geweest die haar had geprezen op een manier waardoor ze zich gevleid voelde en die haar een zekere moed had gegeven, die ze steeds nodig had om gelukkig te zijn. Zou je dat allemaal geraden hebben, Heer Benjamin? [...]

Eindnoten:

53. Bijnaam van een van de dochters Achard.

Aan Benjamin Constant, eind september 1793

[...] Ik ben vermoeid en triest. Maar een paar vluchtelingen en wat muziek zullen me wel weer opknappen. Wat zou er van mij worden als ik zo weinig van de kunsten en van de natuur hield als jij? Van de laatste houd ik wel het meest; maar het is zo vermoeiend haar op te gaan zoeken! Trouwens, haar mooiste schepping, haar mooiste roos, heeft meestal een worm binnenin en veel doornen aan zijn stengel.

Aan Benjamin Constant, oktober 1793

Ik stuur je alles wat ik ontvangen heb, beste Benjamin, en ik smeed je mij te vergeven dat ik ziek ben. Werkelijk, het is niet uit vrije keuze dat ik de hele nacht lijd in de plaats van te slapen. Vandaag was ik zo op van vermoeidheid dat ik met mijzelf te doen had, maar ik ben in zekere zin toch niet slecht gehumeurd jegens mezelf. Maar ik besef wel dat ik je ongeduldig moet stemmen, en als ik een jong en sterk iemand kende die evenveel van je hield als ikzelf en die niet dommer zou zijn dan ik, dan zou ik de edelmoedigheid bezitten je te zeggen: ‘Ga maar naar die persoon toe.’ Omdat het zo niet is, moet je mij en mijn kwalen maar geduldig verdragen. Gisteren heb ik een bad genomen en

vanmorgen een laxeermiddel; morgen zal ik liet zo mogelijk allebei doen! Dat is geen prettig leven, maar daartegenover is er zo weinig nodig om mij plezier te doen. Ik ben degene die mij 's ochtends om 6 uur thee brengt, en daarmee aan mijn rampzalige nacht een eind maakt, bijzonder dankbaar. Ik was de heer de Charrière vanmiddag erkentelijk, omdat hij mij wat Gorani heeft willen voorlezen om mij in slaap te laten vallen! Ook je brief is een weldaad waarvoor ik zeer erkentelijk ben. Ik heb de onbegrijpelijk fijne glimlach van la Rieu gezien en haar vertrouwelijke 'hum' gehoord. Je bent heel grappig en heel lief en niemand ter wereld voelt dat zo als ik.

Vanavond kreeg ik een brief van Mme de Staël. Ze verbaast mij bijna bij iedere zin door een mengeling van vriendelijkheid en iets wat die vriendelijkheid weer bederft. Goedenavond. Ik ben erg op je gesteld.

Aan Chambrier d'Oleyres, 15 januari 1794

Op uitnodiging van Camille Roussillon schreef ik de *Lettres trouvées dans des porte-feuilles d'émigrés*... Ik hoop u met de eerstvolgende post een nog nieuwer kleinigheidje te kunnen zenden, want dat is ter perse. Dit keer heb ik maar 100 exemplaren laten drukken, en op mijn kosten; de hele oplage wordt mij toegestuurd. Het is een kleine komedie die ik *L'émigré* heb genoemd. Het toneel is Zwitserland. Het is al in het Duits vertaald en ik geloof dat het binnenkort zal worden gedrukt onder de titel *Schweizersinn*. Het is het resultaat van een moment vrolijkheid. In drie dagen werd het verzonnen en geschreven. Ik zou zelf waarschijnlijk geen hoge dunk hebben van een werk dat zo haastig gemaakt is, als niet de Charrière en Constant het toejuichten en vooral als ik niet het genoegen had gehad ze er hartelijk om te zien lachen. Nog helemaal nat vertrekt *L'émigré* naar Turijn. Het wordt niet in Neuchâtel gedrukt: Fauche is te aristocratisch; hij weigerde de brieven van mijn *émigrés* en drukte wel de werken van een zekere Fenouillot, even plat als grof en smerig.

Aan Benjamin Constant, 8 april 1794

Op deze 8ste april, na twee koppen thee en terwijl er ginds gespeeld wordt... *Moniteurs* en *Gazettes* zijn tegelijk gekomen en we hebben gelezen over het grote komplot dat al 5 jaar duurt en tot in het oneindige gevarieerd wordt, en we hebben de gebeurtenissen gelezen. Dat Danton en zijn gezelschap grote schurken zijn kost mij geen moeite om te geloven, maar... Ik heb gisteravond de twee kleine deeltjes van Dumouriez gelezen en alleen een paar militaire details overgeslagen. Ik heb die lectuur erg boeiend gevonden. Als er niet zo werd opgeschept met eerlijkheid en zuiverheid, dan zou ik er nog meer in geloven. Het einde, dat gericht is tot de uitgewekenen, is volkomen redelijk en wordt met een eenvoud en een directheid gezegd die mij bevallen. Hij prijst Weiss op een manier die mij laat veronderstellen dat hij het bij hem schreef. Er moeten bijzondere redenen zijn om het antwoorde aan de jakobijnen: 'Ik heb in mijn hart honderdduizend republikeinse gevoelens, en jullie hebben er maar duizend,' zo mooi te vinden. Zo, dat was een heleboel over Dumouriez voor iemand die je zoveel andere dingen te zeggen heeft.

Maar is het mogelijk dat ik zoveel dingen gelezen, gedacht en gedaan heb, en dat het nog pas dinsdag is, en dat je vertrek, waarmee ik dit nieuwe tijdperk dateer, niet langer geleden is dan vrijdagnamiddag?

Ja, het was vrijdagmiddag na het diner, toen mij die sleutel en die open brief werden gebracht. Ik maakte mij helemaal niet boos, ik was integendeel dankbaar voor je bedoeling, maar ik bleef stom van verbazing en volkomen stil, behalve dan mijn handen, want Muson die bij me was en die een hele tijd lang niet durfde musonneren, zei me 's avonds dat ik veel te snel zat te borduren. Daarna musonneerde ze een beetje over jou, en de tekst was mij zo lief, dat ik erg toegevend was voor het meer dan half-domme commentaar. Het doet mij nogal plezier te zien dat niemand mij goed genoeg over jou kan spreken. Het zijn niet alleen de Musons die daar niet in slagen; degenen die het hebben geprobeerd, hebben ongeveer even weinig succes gehad... Ik herlas je brief heel wat keren en de wel zeer over-

bodige zin ‘*Houd van mij*’ werd toch met genoeg opgemerkt: ik telde hoeveel maal hij terugkwam; en het werd allemaal op dezelfde manier gewaardeerd. Op één punt had je je over mij vergist: ‘De avond van gisteren heeft je geen goed gedaan,’ zei je, ‘die van vandaag zal je nog minder goed doen’ (zo luidt ongeveer je zin); die avond van *gisteren* had mij zo weinig kwaad gedaan, ik beschouwde die zó weinig als minder aangenaam, dat ik er veel voor over gehad zou hebben om er nog zo een mee te maken, of meer dan een, en met verrassing was het mij opgevallen dat ik ondanks een zeer hevige hoofdpijn erg gelukkig was. Heel de rest van mijn leven zal ik mij die avond herinneren als een aaneenschakeling van kostbare uren. Jij nonchalant gezeten, ik liggend, het maanlicht vallend over het andere einde van mijn lange bed, de zachte en trage conversatie, ik zie en hoor dit alles nog. Die laatste dagen en vooral die avond, was ik getroffen door je eerlijk, oprecht en onpartijdig oordeel, dat geen enkel licht verwaarloosde dat men zou kunnen laten schijnen op die onderwerpen, waarover je de gewoonte schijnt te hebben met een tikje hartstocht en een tikje vooringenomenheid te oordelen. Ik heb je wel eens verweten oude indrukken niet te herzien om ze te corrigeren, maar dat is helemaal niet zo; het blijkt dat je de mensen en de dingen opnieuw onderzoekt en waardeert met een wonderbaarlijk geduld. Het proces van de Brissotins, dat van de koning, het gedrag van R. (Robespierre) op 10 augustus, de inhoud en de geest en de intentie van zijn toespraken sindsdien bij de Conventie en de Jakobijnen, je weet het allemaal, en je wilt ze niet sparen en begunstigen. Ik heb je moraal even streng gevonden als je verstand helder. Dat ik mijn bewondering vaak niet uitdrukte, was, geloof ik, om je niet te onderbreken en omdat het gesprek te goed liep om het ook maar enigszins af te leiden, zelfs op die prettige manier. Mij een avond ontnemen als die waarop jij dacht mij pijn te doen, was dus naar mijn mening mij geen goed doen, maar je bedoeling was vriendelijk, ofschoon ik je zeer mis, keur ik je vertrek goed zonder iets aan te kunnen merken op een van de omstandigheden.

Twee maanden! Je hebt je voorgenomen binnen twee maan-

den terug te komen. Ik hoop dat het van jezelf zal afhangen, in dat geval zal het gebeuren: want jij voelt je evenmin goed op je plaats ver van mij, als ik me goed voel zonder jou. Ik vind wel dat in theorie en in de ogen van anderen de dingen niet gelijk moeten zijn en dat... Maar waartoe dienen de nog meer droevige dan bescheiden overpeinzingen waarin ik ons zou gaan storten! Kom terug! Niemand houdt zoveel van je, begrijpt je zo goed, waardeert en prijst je zo hoog en zo juist als ik, en als ik zolang voor jou sterf als dit van nature zou moeten, dan mag je andere gewoonten aannemen en is het onnodig dat van te voren te doen.

Ik hoor de torenklok negen uur slaan; aanstonds gaat de bel voor het avondeten. Goedenavond dus. Morgen ga ik verder... Zondag hadden we bezoek van de heer Georges Chaillet en zijn vrouw die charmant en voortreffelijk waren. Je zou erg ingenomen met hen zijn geweest... De citoyen en de citoyenne⁵⁴ gaan overmorgen naar Diesse om te trouwen. Nu echt adieu. Goedenavond, Constantinus.

Vrijdag tussen 2 en 3 uur: Pierrot was eergisteren hier. Ik vond hem nogal flink. Hij gaat ten slotte naar Italië met de heer de Virgile, waarvan hij mij zei: het is een Fransman als u wilt. Men zegt dat hij erg Frans is. Ik heb Pierrot een beetje geïnstrueerd, hem aangespoord niet de democraat, noch de aristocraat uit te hangen, want met onvoorzichtigheden en naïerijen raak je ten slotte op een dwaalspoor of je verlaagt jezelf. Hij heeft mij beloofd heel verstandig te zijn. We waren het er over eens dat het valse redeneren niet alleen nergens toe leidt, maar een doodlopende, hobbelige, vermoeiende en uiterst vervelende weg is. Onze discussie heeft ons goed gedaan in zoverre die er mij toe gebracht heeft een duidelijker taal met hem te spreken. Hij is zijn kilheid kwijtgeraakt en hield zijn hart vast voor Legualès, toen ik hem vertelde dat hij naar het leger van Condé terugkeerde. Het moet er dus wel vreselijk slecht zijn.

[...] Hier is je brief. M. DuPeyroux die binnenkwam toen ik hem aan 't lezen was, heeft me net verlaten. De tranen sprongen in mijn ogen bij het lezen van heel je eerste bladzijde en nog de

helft van de tweede. Daarna heb ik hardop gelachen bij het ‘*in een draagstoel stappend en dravend als een jonge rat...*’ Weet je dat ik heel vaak sinds je vertrek gewent en zelfs een beetje (een béétje) gehoopt heb dat je op je stappen terug zou keren, maar ik ben nooit echt boos geweest dat je vertrokken bent. Jouw beweeglijkheid zou met blijven niet in overeenstemming zijn geweest als je gebleven was; ik heb liever dat ze zich tegen het weggaan richt; trouwens afgezien van de mensen die kwaad gedacht zouden hebben over dat blijven, zou je nooit hebben geweten hoe je er zelf over moest denken. Eens zou Br. (Brunswijk) af en toe voor je verbeelding, misleid door de afstand en de verbeelding zelf, zijn opgerezen met een charme die het niet bezit.

Op Paaszondag 20 april als jij, wanneer alles goed gegaan is, in Göttingen bent: Men motiveert de te verwachten veroordeling van Chaumette met zijn zorg om het atheïsme te preken en ingang te doen vinden! Ze worden op de oude manier weer godsdienstvervolgers. Eergisteren bleek mej. l'Hardy belangstelling te hebben voor wat de *Monarchie Prussienne* schrijft over de ‘Verlichten’; meneer de Charrière was erbij en ik verzocht hem het ons voor te lezen. Weet je dat ik er belangrijke redenen in vond om mij over de Revolutie te troosten? Wat voor verschil maakt het of we getiranniseerd worden door de ambitie en de intriges van de Ja(kobijnen) of de Je(zuïeten)? [...]

Op het ogenblik is iedereen naar de kerk. Ik zou er ook willen zijn om te weten welke indruk het op mij zou maken, of ik een beetje onder de invloed zou komen van dat samenzijn van mensen die allemaal, voor een paar ogenblikken tenminste, een ander voorwerp voor hun aandacht hebben dan het laaghartig belang of andere smerige hartstochten; ofwel of de verveling van de preek, de liturgie, enz., enz., alles zou zijn wat ik voel... Terwijl dit opdroogt ga ik de *Moniteurs* lezen.

Ik ben klaar met lezen; er staat niets nieuws in...

Ik kom evenmin aan Brusquet als jij. Brusquet doet me niets, Gourmé ook niet, net zo min als degenen voor wie ze schrijven. Robespierre tutoyeerde in zijn woede Dufourny. Het kan hun

niets schelen of ze elkaar tutoyeren of niet, of ze vaderlandslievend zijn of niet. Heersen en alles doodmaken wat ze zou beletten te heersen, dat is het enige wat ze bezighoudt. En wat doet het ertoe? Als zij niet openlijk tiranniseerden, zouden de anderen het wel in het geheim doen. De Ja(kobijnen), de Je(zuïeten), de aqua tofana of de guillotine, het komt allemaal op hetzelfde neer. Ik zei laatst tegen ...gen⁵⁵: ‘Als degenen die vandaag onthoofden, morgen geguillotineerd worden, zullen ze zeggen dat het net goed is; zij zullen op hun beurt verraders zijn geweest en ik zie dat iedereen zo slim is zijn mening af te stemmen op de gebeurtenissen.’ Hij glimlachte, stotterde wat, en zei: ‘Zo is het niet helemaal, maar ze leggen de gebeurtenissen uit overeenkomstig hun opvattingen en aangezien men hoopt en gelooft dat alles gericht is op een betere maatschappelijke orde, ziet men alles wat er gebeurt als een stap op de weg naar het goede of als iets goeds.’ - ‘Ja,’ zei ik, ‘op die manier noem je schuldig wat gestraft wordt. Ik voor mij zie geen onschuldigen onder hen. Maar het is in de verste verte geen hoop als de uwe die mij tot die manier van oordelen brengt...’ Had je me niet gezegd dat na jouw vertrek niets mij zou beletten van die man te gaan houden? Welnu, ik weet niet hoe het komt dat ik hem helemaal niet meer kan verdragen. Als dat verandert, zal ik het je zeggen. Man en vrouw zijn mij op het ogenblik werkelijk onuitstaanbaar.

[...]

Het is mooi weer vandaag; ik denk dat je je mooi hebt gemaakt en dat je, gevolgd door Favori, door de straten van Göttingen loopt, links en rechts gegroet door hen die naar wetenschap dorsten en gevlaid door degenen die haar onderwijzen. De jonge Anacharses eren je en de oude Plato's zijn over je verbluft.. . Heb je Charlotte⁵⁶ al gezien?... Wat vertel je? Ik zou best zin hebben vanavond laat nog iemand naar Neuchâtel te sturen om een brief van je te krijgen, als er een is. ...gen stuurde gisteren de *Moniteurs* en de *Gazettes*. Het was eerlijk gezegd nogal laat en het was mogelijk dat hij ze gelezen had, anders zou ik denken dat hij boos is omdat niemand van ons gehaast blijkt om ze in Colombier te krijgen. Mej. Moula deed wat dat

betreft precies wat er gedaan moest worden en meer niet, ze vergezelde mevrouw naar het dorp. Helemaal geen *gemusonneer*... Onafhankelijk van mijn koelheid jegens de vertalers, de vertalingen, de Franse en Duitse lezers, enz. geloof ik dat er in Frankrijk al niemand meer denkt aan de *Parfaite Egalité*⁵⁷, ik betwijfel of het gespeeld wordt en voor het andere stuk bekend is, zal de perfecte tirannie of de perfecte anarchie wel in Frankrijk heersen. Er valt niets meer te zeggen tegen deze mensen, die als enig interessant theater nog het schavot hebben. Daarvan zijn ze eerst auteur en dan acteur. Zouden we ze kunnen vermaken, of moeten we proberen hun toeschouwers weg te halen? Neen laten we dit maar laten rusten. Op het ogenblik is de politieke wereld alles, de literaire wereld niets. Zelfs Voltaire en Rousseau zouden zich niet meer verstaanbaar kunnen maken tussen al het lawaai dat zij hebben ontketend.

De volgende dag

Je ziet dat ik achteraf toch een aardige vrouw ben, want het gaat me niet zozeer om de vertalingen, ik heb lak aan dat alles, als jij ver van hier bent... Ik gun ze werkelijk alle goeds, maar zonder de minste genegenheid voor hun persoon.⁵⁸ Ik heb waardering voor de man in zijn hoedanigheid van minnaar-echtgenoot. Zijn vaderschap dat vooruitgelopen is, zodat hij vader was eer hij stiefvader werd van die twee kleine meisjes, lijkt mij mooi en aandoenlijk... Je vraagt me geheel dikwijls te schrijven. Ja, vast, ik zal je heel vaak schrijven. Zou ik anders kunnen? Adieu. Ik geef je een zoen op je voorhoofd, ik druk je hand, ik hou van je.

Eindnoten:

54. De *citoyen* is Louis-Ferdinand Huber, vriend van Schiller, hij hield er in de ogen van Mme de Charrière al te extreme revolutionaire gedachten op na. Hij vertaalde vele werken van haar in het Duits. De *citoyenne* is Thérèse Forster, ze was getrouwd geweest met de Duitse schrijver G. Forster, die voor de Franse Revolutie had gekozen. Hij trok in 1793 naar Parijs en vertrouwde zijn vrouw en kinderen toe aan Huber. Mevrouw Forster en Huber vestigden zich in Neuchâtel en trouwden na de dood van Forster.
55. ...*gen* is een afkorting van Huberchen of Hubergen zoals Mme de Charrière en Benjamin Constant L.F. Huber vaak noemden.
56. Charlotte von Hardenberg, met wie Benjamin Constant later trouwde.
57. Mme de Charrière had in 1795 een toneelstuk geschreven getiteld *La parfaite liberté ou les Vous et les Toi*.
58. Dit heeft betrekking op L.F. Huber en Thérèse Forster.

Aan Benjamin Constant, mei 1794

Als ik naar het prachtige weer kijk, naar mijn twee mooie lindebomen of naar de sparren die hun kleine bruine mutsjes laten vallen en hun kleine met pril groen behaarde hoofdjes opsteken, zou ik willen dat je hier was en dit alles zag. Mej. l'Hardy heeft voor mij een mooie garnituur geborduurd voor een peignoir en een onderrok, het is heel mooi, maar ik zou het jammer vinden het te dragen zonder dat jij het zien kunt,

al zou je alleen maar kijken om mij voor de gek te houden, Mej. Louise is heel gevoelig voor je vriendelijkheden en is erg op je gesteld. Dat is heel prettig en het zou, gezien haar gezond verstand, ook heel vleidend zijn als ze niet ook nog erg gesteld was op een veertigtal runderen op twee voeten van allerlei leeftijd sekse of stand. Muson heeft je niets te vertellen, zegt ze, omdat je haar voor de gek houdt. Een paar dagen geleden al droeg ze mij op je dit de zeggen.

Ik wens je geluk met je ijver voor de studie en het werk. Dat is heel goed voor jou, maar nauwelijks voor mij. Als je je min of meer thuis voelt in Br(unswijk), als het leven te M(auvillon) zich voor je wensen leent, zul je hier niet gauw terugkomen. Het geeft niet, laten we blij zijn met wat jou bevalt. Oude vrienden zijn dit aan hun jonge vrienden verplicht, terwijl het deze volkomen geoorloofd is van de diensten van de anderen gebruik te maken en alleen uit eigenbelang van hen te houden, want dat is dan nog een hele eer voor ze. Ik spreek in volle ernst.

Denk aan mijn raad. Geen zwakheden, geen lafheden, geen gehuichel; maar ook geen spot, geen humeurigheid of overdrijving. Lafheid kan tot onvoorzichtigheid leiden bij iemand die niet van nature en niet altijd bang is en zich boos maakt tegen de vrees die hij heeft gevoeld en tegen degenen die hem daartoe gebracht hebben; dan gaat hij veel verder dan vrijmoedigheid en moed, hij zegt dan wat hij niet denkt, en wat evenmin verstandig is te denken als te zeggen. Wees voor dit alles op je hoede, wat heel makkelijk is, omdat je alleen maar *altijd* moet zeggen wat je denkt. Ga niet prat op een bepaalde manier van denken, alleen maar voor de grap, uit vriendelijkheid of bravoure. Geef uiting aan je twijfel als je twijfelt, wees kortom *alleen maar jezelf*, en niemand anders dan *jij* en *jij* helemaal, zelfs met je aarzelingen, die niet alleen beminnelijk zijn, maar die, vind ik, bij het wezen horen van een man met jouw geest die pas 27 is. Jonge dieren kennen geen twijfel; de wijze ouderen twijfelen nog aan heel wat. Adieu.

Aan Benjamin Constant, 16 mei 1794

Ik geloof niet dat trouwen met mej. l'Hardy betekent trouwen met heel haar familie; wat doet het ertoe, al voel ik wel voor die vluchtige gedachte van je, ik vind het toch heel goed dat zij in haar terloopsheid met zoveel anderè gepaard gaat waar je beter niet achteraan kunt hollen. Maar aangenomen dat die gedachte nog eens terugkomt, kun je er van tijd tot tijd nog wel eens mee rondlopen. Gisteren, bordurend aan een halsdoek voor mej- l'Hardy, was ik van plan tegen haar te zeggen: 'Doe niet een van die alledaagse huwelijken die de doorsnee-mens goed vindt omdat ze niets verleidelijks of verrassends hebben. Doe eerder een zonderling dan een onbeduidend huwelijk waarbij je je dood zou vervelen en waarbij iedereen je ertoe zou veroordelen je meer dan genoeg gelukkig te voelen. Op het ogenblik breng je soms een hele dag door met het poten van aardappelen of het strijken van was, maar daarna breng je een andere door met borduren en lezen, of je komt bij mij dineren en vertelt me alles wat je wilt, zonder dat er een man is die je tegenhoudt of je controleert. Het zou honderd keer vervelender zijn als je elke dag heel geregeld kleine precieze dingetjes te doen had, dan wanneer je soms iets erg vermoeiends zou moeten doen.' Met jou trouwen, Constantinus, zou allerminst met mijn richtlijn in strijd zijn, het zou helemaal niet alledaags wezen en een beetje zonderling zijn; haar lot zou met jou ook niet vervelend zijn... wat haar betreft; wat jou aangaat, als ik altijd zou blijven leven, zou ik jou niet te eenzaam vinden; maar als ik *ad patres* ben, wie heb je dan nog? Dienstboden? Dat is erg verdrietig. Een aardige, volkomen onbaatzuchtige vrouw, die zich met hart en ziel aan jou zou geven en niet aan een *stand* of aan een fortuin, zou een heel goed ding zijn. Op het ogenblik zou ik niemand beter weten dat mej. l'Hardy. Maar de relatie man-vrouw past niet zo goed bij je, zowel naar ziel als naar lichaam. Afwachten maar. Ik zal proberen in leven te blijven en te voorkomen dat mej. l'Hardy verandert of een banaal huwelijk sluit. Als zich een mooie gelegenheid voordeed, zou ik haar laten begaan, maar er zijn zo weinig mannen die een verschil maken tussen een vrouw

een vrouw, dat er geen gedrang zal ontstaan om mej. l'Hardy! [...]

In Neuchâtel antwoordde iemand tegen wie Muzon zei: 'Het is erg gelukkig dat er niemand bij de brand van La Chaux-de-Fonds is omgekomen.' 'Maar, juffrouw, toch is er een dode!' - 'Welnee, ik ben er zeker van.' - 'Eén dode, juffrouw. Er waren eerst twee doden: er is er een gered, maar de ander...' Het bleek dat een van de twee doden die al in de kist waren geborgen, weggedragen werd ten koste van vele kostbaarheden welke zes mannen die druk met die zware dode bezig waren lieten verbranden, zodat hij van de ene plek naar de andere en het ene huis naar het ander gebracht kon worden om de volgende dag in zijn geheel in de grond te worden gestopt, terwijl de ander, door minder zorg omringd, maar niet minder gelukkig, evenzeer de prooi der vlammen werd als Patrocles en de Goddelijke keizers van Rome. Ziedaar wat het medelijden en de spijt van vele mensen in de bergen opwekt! En toch lezen en mediteren zij en zijn er krachtige geesten onder hen. Er wordt verteld dat verschillende Jacobijnen, uit naïperij of angst, uit voorbijgaande boetvaardigheid of oprecht berouw, gezegd hebben dat vóór alles de kerk en het huis van de dominee moeten worden herbouwd; en toen had de geldinzameling al plaatsgevonden. Hun burens, de gemeenten Sagne en Ponts hebben veel gegeven, wat niet nagelaten heeft mij te verbazen. [...]

Aan Huber, 2 juni 1794

[...] Hij (Vincent)⁵⁹ heeft zijn brief zo geschreven om de indruk te wekken dat hij niet in gevaar verkeerde. Toch had hij zeven wonden, een aan de neus en een aan het voorhoofd... Hij heeft er beslist geen in de rug. Onze Hollandse mensen, het dorp waar ik geboren ben en waarvan mijn oudste broer heer is, iedereen, heeft zich zo bezorgd getoond toen men niet wist wat er van hem geworden was en zo blij toen men vernam dat hij tenminste nog in leven was, dat dit een beetje troost.

Eindnoten:

59. Vincent van Tuyll van Serooskerken die zwaar gewond werd in de buurt van Maubeuge, toen Frankrijk Nederland met een inval bedreigde, werd verzorgd in een ziekenhuis van Pont-Saint-Maxence, waar hij aan dysenterie overleed.

Aan Chambrier d'Oleyres, 14 juni 1794

[...] Ik wil *L'Inconsolable* niet in het Frans laten drukken: het is te duur. Ik heb er maar één enkele tekst van, anders zou ik hem u graag willen sturen. Mijn eenvoud zou uw geest wat laten bekomen van Mme de Staël. Ik zend u haar *Zulma*. Ik was er zo weinig over te spreken, dat ik na de schrijfster eerst naar Normandië te hebben geantwoord, haar daarna heel openhartig mijn mening heb gezegd. Constant schrijft mij dat hij zijn twee oren wil laten afsnijden, als ze mij dat ooit echt vergeeft Ik voor mij geloof dat ze mijn kritiek al vergeten is. Haar genre, haar geest, haar stijl zijn die van de mode en die van haar meesters. Ze heeft ze bewonderd en is crop gaan lijken... Guibert, de Lally, de Narbonne en zelfs de Champcenez, de lasteraar, de vijand van Mme de Staël, dat schrijft allemaal met een soort onnauwkeurigheid, durf en subtiliteit, en nu eens is het of ze raadseltjes willen opgeven, dan weer willen treffen en de aandacht trekken met nieuwe woorden en vreemde zinswendingen. Hebt u niet een bepaalde brief van de Narbonne gelezen aan de Hertog van Brunswijk, een brief waarvan de Hertog de stijl in zijn antwoord nogal goed nabootste? Het zijn m.i. bijzonder eigenaardige stukken. Ik zou wel eens willen meemaken dat Bossuet en Fénelon ze lazen, zonder nog iets te hebben gelezen van wat sedert hun tijd is verschenen. Ik geloof dat ze zich zouden afvragen of het dezelfde taal is als die zij schreven. Ik vergeef Mrne de Staël in alle oprechtheid dat zij van haar tijd is. Maar ik kan er mij niet bij aanpassen, net zo min als ik mij jonger kan maken dan ik ben. Ik verafschuw die aanstellerij. [...]

Ik heb haar ontmoet en ze spreekt zo goed, zo voortreffelijk, dat ik hoopte haar te kunnen bewonderen in alles wat ze voortaan schrijven zou. Ik kan het niet en dat is *dubbel jammer*, want ik ben er nu voorgoed door teleurgesteld, helemaal los van het feit dat het belachelijk kan lijken dat ik haar mijn bewondering onthoud. Me dunkt dat als ik haar bij me had, ik haar zich zou laten schamen over die onechte geest, die valse warmte. Maar hier vlei ik mij te veel: met welk recht zou ik haar de les lezen over haar smaak en haar gewoonte. Laten we haar zich maar la-

ten bewonderen door haar echte rechters, haar gelijken, haar tijdgenoten.

Aan Chambrier d'Oleyres, 25 augustus 1794

[...] De gravin (von Dönhoff) heeft ons, haar en mij, met zoveel aandrang en ook zo verdrietig geschreven, dat mej. l'Hardy niet gearzeld heeft de winter bij haar te gaan doorbrengen. Daarentegen is Constant weer uit Duitsland teruggekeerd. Hij heeft emigranten gezien van het leger van Condé. Grote God, wat een lot! En wat een bitterheid! Toch is hun hoop nog niet vernietigd, en de grote plannen, de grote woorden leven nog altijd voort in de hoofden van degenen die zich groot wanen. Ook met de intriges is het nog niet afgelopen, het geroof van destijds gaat nog op de oude voet verder. Van de dappere soldaten werden 4 creutzers van de 15 afhandig gemaakt. De Heer de Condé zei tegen de Heer de Bourbon die tegenwerpingen maakte: 'Denkt u erom dat ik uw chef en uw vader ben.' Mevrouw de Balbi noemt officieren die nog nooit in het vuur zijn geweest, onder anderen een zekere Heer de la Ferronière, tegen wie men zich unaniem verzet. Dit alles geeft evenveel hartzeer als de Parijse wreedheden afschuw. Overal vind je redenen om te haten en te minachten. Wat zijn de paar uitzonderingen die je maken kunt kostbaar. [...]

Aan Benjamin Constant, 29 augustus 1794

Gisteren ontving ik het droeve nieuws over de dood van mijn broer. De hoofdchirurg meldde het ons, met gevoeligheid en spijt, en op een manier die geen twijfel laat over de zorg die aan de zieke gewijd is. Dat verzacht een beetje de wonde die een dergelijke dood onze verbeelding toebrengt; maar het verlies, het verdriet voor de kinderen, voor de weduwe, voor zijn oudste broer die *drie* broers had en nu geen meer, al die even langdurige als pijnlijke indrukken hinderen me, ik zie ze aankomen en voel ze een voor een met bitterheid.

Aan Huber, 30 augustus 1794

Van oudsher heb ik neiging gehad het op te nemen vóór de knechten tegen hun meesters, vóór de kinderen tegen hun vaders, vóór de onderdanen tegen hun vorsten. Duizend maal ben ik ontgoocheld en duizend maal schaamde ik mij voor mijn lichtgelovigheid, maar ik verbeter mezelf niet... U bent boos over dit alles, omdat Johann een Duitser is, u bent boos in uw hoedanigheid van Duitser en voor de Duitsers... Ach, lieve hemel, als u achtereenvolgens een Franse *Saint-Jean* had, een Italiaanse Giovanni, enz., zoudt u boos zijn op de mensheid en in uw kwaliteit van mens. Ons ras is niet mooi, maar we moeten het verdragen, ermee leven, - en ons herinneren dat we er deel van uitmaken.

Aan mevrouw Vincent van Tuyl van Serooskerken, september 1794

Je vraagt mij, voor jou en je kinderen, een deel van de gevoelens die ik voor mijn broer had. Die bezat je al en mijn broer was te zeer aan je gehecht dan dat ik mijn wensen voor jullie niet zou voegen bij die voor hem; je kinderen vormden in mijn gedachten één geheel met hun vader en hun moeder... De oudste heeft de leeftijd om het ongeluk dat hem treft te beseffen en met je mee te voelen; het is dus zijn plicht jouw leed te verzachten. Hij kan, als hij wil, zich zo gedragen dat je je over hem geen zorgen meer hoeft te maken, en door zijn voorbeeld en zijn bemoedigingen kan hij de last en de zorgen die jongere kinderen nog altijd aan een moeder als jij vol tedere en levendige bekommernis geven, verminderen. Als je eens, lieve schoonzus, met mij over je kinderen en over je schikkingen en plannen met hen wilt spreken, kun je ervan overtuigd zijn dat dit mijn volledige belangstelling heeft. Wat een bijzonder droevige gelegenheid om je die verzekering te geven! Wat had ik je graag kunnen gelukwensen en mij samen met jou verheugen!... Ik heb er lang op gehoopt, mijn hoop was tevergeefs en ik huil nu samen met jou.

Aan Henriette l'Hardy, 6 september 1794

Morgen ontvangt mijn schoonzuster het afschuwelijke

nieuws. Ik huiver als ik aan haar toestand denk. Ze verliest aan liefde, fortuin en achting: ze is erg ongelukkig. Schilder die toestand maar af aan Mme... (Gravin von Dönhoff):

Quiconque en pareil cas se croit haï des dieux
Qu'il considère Hécube, il rendra grâce aux cieus.⁶⁰

Mijn schoonzuster is wel niet helemaal Hecuba, maar nogmaals, ze, is heel ongelukkig en ook haar lot is de moeite waard om bekeken te worden. O hemel, hoeveel van dergelijke overwegingen vallen er niet overal te maken! Nooit hebben ongelukkigen van zoveel kanten en zo overvloedig de droeve troost ontvangen die het leed van anderen is. Het is een lugubere overdaad; maar zeg niet dat het nergens goed voor is. Er bestaat tegenwoordig een soort schaamte om zich overdreven te beklagen, die het verdriet bedwingt en het zwijgen oplegt, maar het daardoor langzaam vernietigt. [...]

Camille gaat in de leer bij Kramer (de timmerman van Colombier), dat is geregeld en ik verwacht hem ieder ogenblik hier. Constant was in Neuchâtel sinds de vooravond van jouw vertrek. Zijn beschrijving van de émigrés in het leger van Condé, waar hij twee of drie dagen tussen had gezeten, was afschuwelijk. Mme de Balbi laat door Meneer mensen op posten van dit miserabele leger benoemen, die in het klein precies zo stelen als vroeger in het groot. Dezelfde verduisteringen, intriges, hetzelfde zinloze geschreeuw en machteloze vertegenwoordigingen. O vrouwen! O prinsen! Je kunt beter zeggen: O mensen! Dat is juister en korter, want als je er maar even over nadenkt, kun je er niet toe komen sommige klassen of sommige landen meer te beschuldigen dan andere. En al brengen de Fransen op het ogenblik onze verbeelding wel op een bijzondere manier in opschudding, en al ben ik door hun afschuwelijke revolutie mijn broer verloren, al dank ik er de onrust en het leed van heel mijn familie aan, mijn eigen verdriet en de rampen, de ondergang misschien wel van mijn eigen land, toch wil ik ze in mijn verontwaardiging niet onderscheiden van de rest van het men-

selijk ras. Je ziet wat er in Genève gebeurt. Weet je wat er in Polen gaat gebeuren? En o ja, weet je dat in Genève de belang-rijksten onder degenen die gefusilleerd hebben, op hun beurt gefusilleerd zijn? [...]

Eindnoten:

60. Wie in een dergelijke situatie denkt door de goden gehaat te worden Die hoeft maar naar Hecuba te kijken om de hemel te danken.

Aan Benjamin Constant, 11 september 1794

Ik ben van oordeel dat een man met geest gebruik moet maken van alles, van overdreven lof, van domme kritieken, in één woord, van alles. Je dames hebben zich zwaar vergist, maar wie heeft ze daartoe gebracht? Wat heeft ze doen zeggen dat jij alleen maar schitteren wilde? Zijn het niet die schitterende zinnen die beweringen die meer gedurfd dan juist zijn, die dubbele ironieën die ze niet kunnen onderscheiden van wat je werkelijk denkt? Zij geloven dat je alleen maar praat om al die opmerkingen te kunnen plaatsen, en ze merken niet dat het een spel is waarmee je je amuseert, (net zoals je dateert met *fructidor*) en dat het een half speelse, half ernstige manier is om je tegenstanders te bestrijden... Op het ogenblik vraag ik je dit alles te waarderen. In de eerste plaats is het goed, omdat je je amuseert, ook omdat het je bewonderaars amuseert, verder omdat je daarmee op veel idioten indruk maakt en ten slotte omdat het de grootste praatjesmakers van hun stuk brengt. Maar het is nadelig, omdat het je misverstand en miskennis oplevert en omdat het argwaan wekt en degenen die er geen plezier in beleven verveelt, belet het hun te luisteren naar wat je werkelijk aan wijze en degelijke dingen zegt. Ik weet niet of dat genre uit de mode is, maar dat kan ik moeilijk geloven. Het is ermee als met het pathos; wie er de *knack* van heeft, maakt er gebruik van. En waarom niet? De strenge redenering leidt niet ver weg. Weinig dingen zijn aantoonbaar, en je zou haast alleen maar moeten bewijzen dat $2 + 2 = 4$, als je de waarheid niet een beetje zou willen helpen, net zoals sommige spelers het geluk een handje helpen. Adieu. Het zou alleen maar van mij afhangen er blij over te zijn dat zo weinig mensen je begrijpen, maar ik ben niet ijdel meer en ik deel van harte mijn glorie met mevrouw Mauvillon. Wat Huberchen betreft, hij is een Duitser en begrijpt niet altijd

jouw Frans. Soms vertel je hem zoveel, dat hij er zijn hoofd helemaal niet meer bij kan houden.

Aan Benjamin Constant, september 1794

[...] Wees niet verbaasd dat mijn brieven niet meer zo dik zijn. Je bespot me dikwijls: dat maakt dor. Je laat in geen enkele van je brieven ooit na een laetdunkend of geringschattend woord te gebruiken.

Vandaag is het: ‘Helaas! ik weet niet goed wat dat is, de natuur der dingen.’ Je zal er toch niet aan twijfelen, denk ik, dat ieder ding een natuur heeft; en als ik zeg dat het in jouw natuur ligt te spotten, zul je dat niet ontkennen. Ik weet dus niet waar dat ‘helaas’ op slaat, evenmin als die laetdunkendheid. Moet ik daar nog uitvoeriger op ingaan? Ik zou mij weer een nieuwe laetdunkende zin op mijn hals halen. Dat lokt me weinig aan. Ik ga er dus niet op in en je zult me mijn laconisme wel weer verwijten! *Raadgevende, laconieke vriendin*, zeg je. Maar als ik je raad geef op een manier die je lastig vindt, ben ik nog niet laconiek genoeg. Ik heb te veel gezegd toen ik zei: ‘Je moet noch niet een miss Floyer, noch met een Charlotte trouwen.’ En ineens zijn de onderwerpen raadgevingen en Charlotte allebei verboden. Vooruit dan maar; maar denk niet dat ik nog schrijf als er niets meer is waarover ik vrijuit schrijven mag. Daarvoor moet je waarschijnlijk je vriendin uit Schotland zijn... Ik voeg er nog aan toe dat als je je voor één derde, neem ik aan, aan Huberchen en zijn geloof wijdt en voor één derde aan Charlotte en haar domheid, je wat mij betreft de volledige beschikking kunt krijgen over het derde derde. Ik maak er geen aanspraak meer op. - *Ik ben er toch wel meester over, zeg je, te willen wat ik wil!* O, hemel, wie twijfelt daaraan. Wil maar alles wat je wilt! Je bent verwonderd dat de eindeloosheid van ons gekibbel mij een beetje verdriet doet, en je zegt me dat we geen van beiden moeten beweren dat onze zienswijze universeel is. Dat moeten we inderdaad niet, maar ieder van ons heeft die pretentie, en dat zonder er het minste belang bij te hebben en helemaal niet uit hoogmoed of dwingelandij, maar door de *natuur van de zaak*,

omdat onze zienswijze de onze is, omdat we denken dat denken zoals wij doen juist is. Maar er is hier nog iets meer. Het spijt me dat ik niet dezelfde kijk heb als jij, of wat op hetzelfde neerkomt, te zien dat je niet dezelfde kijk hebt als ik. Dat bevalt me niet en het hindert me. En onafhankelijk van je misprijzen, van al je *helaas*, van je *aristocratische vriendin* en van een soort plagerij waaraan we gewend zijn geraakt - mijnerzijds zwaar en recht op de man af, van jouw kant fijntjes, leuk en ironisch - onafhankelijk van dat alles, zei ik, zoek ik met ongenoegen, verbazing en zonder te kunnen vinden wat ik zoek, de oorzaak van onze verschillende zienswijze. We hebben geen van beiden een valse geest; ik heb meer geleefd, maar jij hebt meer gelezen dan ik; we hebben allebei veel nagedacht, we hebben geen van beiden belang bij het onderwerp van onze twist. Hoe komt het dan dat we ruzie maken?... Wat je mij schrijft is hard, wat ik jou antwoord is teder. Als je me nog een paar brieven schrijft als die welke ik vanavond heb ontvangen, ben ik je laconieke vriendin niet meer, maar de vriendin die geen woord meer zegt... Ik begrijp wel dat je niet de bedoeling hebt gehad mij het zwijgen op te leggen, en toch weet ik niet hoe je het beter had kunnen doen, als je dat wèl gewild had. [...]

Aan Benjamin Constant, 24 september 1794⁶¹.

[...] Het vorig jaar liet ze mij verleid en gecharmeerd achter, maar de begoocheling hield op, toen ik mij bijzonderheden herinnerde. Deze keer is ze zeker even aardig geweest; we waren alleen, het kwam weer tot een gesprek; maar ik weet niet of we het over één punt eens zouden worden. Ze heeft mij een kijkje gegeven op alle mogelijke lummelige nieuwsgierigheden, opscheppend met haar geest alsof ze die helemaal niet bezat, pratend over mensen met titels alsof ze gisteren in de tus-senverdieping van een modezaak was genomen door meneer de Staël, en over de Parijse society als iemand uit de provincie die er maar zes weken in had verkeerd. Ze heeft me deze keer niet zoveel lof toegezwaaid, weinig maar aardig, en heeft mij tweemaal een klein trapje gegeven om zich op *Zulma* te wreken. *Om*

romans te schrijven is er alleen talent nodig, geen geest. Niet dat er in Caliste geen enz... En over Adèle de Sénanges: Het is niet veel bijzonders. Wat de kern betreft een beetje als de Lettres de Lausanne. Ik heb maar geglimlacht en die laatste nijdige uithaal toegejuicht. Wat het talent en de geest aangaat, heb ik gezegd dat ik die soort onderscheidingen niet goed begreep. [...] We zullen er nog dikwijls plezier aan beleven als we hier samen aan haar terugdenken. Ik zou willen dat je haar al had ontmoet.

Eindnoten:

61. Deze brief betreft een tweede bezoek van Mme de Staël aan Mme de Charrière.

Aan Henriette l'Hardy, 26 september 1794

[...] Wat zou ik je niet allemaal te vertellen hebben! Het onderwerp Constant zou heel wat bladzijden in beslag nemen. Een grappige man, een aardige man, die Constant! We hebben het hier heel goed gehad samen gedurende 4 of 5 dagen, daarna in Lausanne heeft hij weer aanspraak gemaakt op een onverzettelikheden en een totale onafhankelijkheid van anderen, waardoor we bijna gebrouilleerd raakten, daarna zijn we ieder van onze kant met eindeloze excuses weer bij elkaar teruggekomen met de wederzijdse bekentenis dat we elkaar niet kunnen missen. Zijn goedmoedige brieven hebben de mijne onderweg ontmoet en gekruist, wat bewijst dat ik uit mijzelf al weer zachter was geworden. Enfin, het is goed afgelopen en ik verwacht hem in de eerste dagen hier. [...]

We hebben als nieuwe burgemeester de heer d'Ivernois, waar we niet boos om zijn. Hij is zo jong dat haast niemand hem kent. Het ontbreekt hem zeker niet aan geest. Zal hij sterk genoeg blijken? Dat weten we niet en we weten ook niet of vandaag de dag lusteloosheid niet te verkiezen valt boven waakzaamheid. Mijn scepticisme neemt nog steeds toe, en ik zou er best toe kunnen komen om niet erg democratisch te zijn, zelfs in een tirannieke monarchie, noch erg aristocratisch midden in het meest wanordelijke republikeinendom. Niets is zo slecht, of het tegenovergestelde kan nog erger lijken. Ik denk aan die grote onoplosbare kwesties zo weinig als ik kan en beperk mij tot kleine verontwaardigingen, particuliere en afzonderlijke gevallen van mededogen. Alleen Genève levert al meer van dat soort

op dan ik zou willen en er is daar evenveel reden om de democratie te verafschuwen, als in Constantinopel om het despotisme te haten. [...]

Wat hebben we aan de revolutie te danken? zei een Fransman tegen een Française. *Te hebben leren sterven*, antwoordde deze. Ik vind dat deze les zich niet tot Frankrijk en de Fransen beperkt Zoveel mensen die omgekomen zijn op het schavot, zoveel anderen op de slagvelden, mijn arme broer in het hospitaal van St. Maxence, deden mij de dysenterie om ons heen nogal kalm opnemen... Trouwens, wees niet bang voor mij, jij die misschien nog niet hebt geleerd rustig te zien sterven wie je liefhebt, wie van je houdt. Dit huis, dat door een luchtstroom die ons van het dorp scheidt nogal geïsoleerd ligt, heeft altijd genoeg kracht en goede eigenschappen gehad om ons in geen enkele epidemie te doen delen sinds ik hier woon.

We hebben leren sterven, zei de Franse dame, maar van sterven is niet altijd sprake. Kon men ook maar leren lijden! Misschien hebben heel wat mensen dat geleerd, en ziehier hoe. Er wordt niet meer geluisterd als men lijdt en wanneer men klaagt over het gewone lijden en dit gebrek aan aandacht van de luisteraars is een les voor de klager om te zwijgen. Welnu iemand die lijdt en gedwongen wordt zich stil te houden en op die manier een van zijn voedingsstoffen, het beklag, verliest, en nog eenandere, de belangstelling van derden, zo iemand raakt uitgeput, denk ik, en blust langzaam uit. Ik spreek over het lijden van de ziel, want niersteen en jicht zullen altijd veel te veel macht houden over de meest stoïcijnse ziel en alleen de charlatans van het stoïcisme zullen dit kunnen ontkennen. [...]

Aan Benjamin Constant, 27 september 1793

Kom gauw, je zult met evenveel vreugde en hartelijkheid worden ontvangen als steeds, misschien zelfs wei meer. Het kind dat opschept zal worden onthaald als de verloren zoon... Jij gelooft niet meer dat je buiten mij kunt, maar ik ben er bijna van overtuigd, en ik beklag er mij niet over. Ik kan gauw dood gaan en is het dan niet heel goed?

We hebben brieven uit Nederland ontvangen. Die van mijn choonzuster aan de heer de Charrière en aan de chirurg van het hospitaal brachten ons de tranen in de ogen en ik kan er niet aan denken zonder te huilen. Het is oprecht verdriet zonder vertoon, een verdriet getemperd door de rede, de piëteit en de moederliefde.

Aan Benjamin Constant, 29 september 1794

Je bent nog een beetje bitter tegen me, want je beschuldigt Qij ervan met alle geweld het verlangen naar literaire roem bij je te hebben willen vernietigen die je toekomst mooier maakt en je werklust meer kracht, leven en richting geeft. Goede hemel, ik wil niets vernietigen van alles wat jou genoeg doet. [...]

Maar ik heb niet ondcend dat er een nageslacht zou komen, en al zouden er zich eeuwen van barbaarsheid voltrekken tussen ons en een verlicht nageslacht, dat zou terugkeren naar het gezonde verstand en de goede smaak, zoals er liggen tussen Cicero, Horatius, Vergilius en degenen die hen hebben weten te waarderen, dan nog kan dat nageslacht onze belangstelling wekken en is het mogelijk naar zijn bijval te dingen als naar die van een nabij nageslacht. Misschien koesterde ik, uit een gevoel van *eigenwaarde* bij jou, de wens je zelfs boven dat verlangen naar roem verheven te zien, je die roem eerder te zien verdienen dan najagen. Dat zou je niet belet hebben hem te bereiken. Wenste ik hem niet even sterk als jij, toen ik hoopte dat het leven in Mauvillon met alles wat het aan uiteen te zetten politieke en filosofische gezichtspunten opleverde, jou en je grote werk aan het publiek bekend zou maken, net zoals de *Lettres persanes* en *L'esprit des lois* Montesquieu hadden bekend gemaakt? Over dit onderwerp zou ik nog heel wat te vertellen hebben... Je bent tevreden, je werkt zonder dat het je kwaad doet; je wenst en hoopt op literaire roem; ik ben dus eveneens tevreden, ik verlang en hoop ook. Je wilt schrijven en publiceren in Duitsland... Ik heb over dat alles niets te zeggen; in mijn eigen belang zal ik erover zwijgen, het laat mij nauwelijks iets wensen of denken.

Jouw belang echter, dat wil zeggen die van de roem die je zo vurig verlangt, vervult me toch met wat zorg over de stijl die men er in Duitsland op nahoudt. Telkens als je daarvandaan terugkomt, heb ik de indruk dat je zinnen langer zijn en minder helder. Een tijdje terug viel mij een zin op die ik je als je wilt eens zal laten zien... De hemel heeft je niet gemaakt om op die manier te schrijven, zelfs niet in je meest slordige momenten! Het Duitse geschrijf is er de oorzaak van dat zulke zinnen hier en daar bij je tevoorschijn komen en je niet genoeg tegen, d borst stuiten om ze meteen te verwerpen. Het is niet erg als je alleen maar aan mij schrijft, maar de Duitse invloed zal zich daar niet toe beperken: die zal inwerken op je geest, en je denkbeelden zullen zich niet meer eenvoudig, helder en lichtend aan je voordoen. Dat is in elk geval waar ik bang voor zou zijn. Als ik mij vergis, of als het je niets kan schelen, goed: dan zal het mij ook wel onverschillig worden. Ik zal niet meer tot het nageslacht behoren, ik zal niet horen wat het zegt; ik hoor eerder bij je voorouders. [...]

Aan Henriette l'Hardy, 7 oktober 1794

Ik heb Mme de Staël een paar uur op bezoek gehad... Als gevoelige vrouw heeft ze het betreurd wat ze over het verdriet van de gravin (von Dönhoff) had vernomen. Ze heeft me *een beetje* ondervraagd en ik heb *heel weinig* geantwoord. Na haar vertrek heb ik mij afgevraagd of dat deel van de emigranten waar zij op gesteld is, waaraan ze door dienst en wederdienst gebonden is, de Narbonne's, Lolly's, Mathieu Montmorency, kortom de edelen die deel uitmaken van de wetgevende vergadering, niet iets verwachtten van de invloed van de gravin bij de koning... Mme de Staël kwam net van de heer de Garville vandaan, waar Fransen zijn; van Anet, waar er ook zijn: prinses de Broglie en anderen. De heer de Narbonne had haar naar Anet vergezeld en is daar gebleven. Ik weet niet op welke manier hij zich verdacht of ongewenst heeft gemaakt bij de regering van dit land, maar zijn signalement is bij de gerechtshoven van de dorpen bekend gemaakt met een verbod hem onderdak te ver-

lenen. Men zegt dat het gebeurd is op verzoek van de heer barthélémy... Dit heeft zich allemaal afgespeeld na het bezoek van Mme de Staël en ik heb dus aan haar geen uitleg kunnen vragen. Bij haar terugkeer in Lausanne heeft ze Constant ontmoet en ze hebben elkaar bewonderd. Ze heeft haar geweldige bevlieging voor hem getoond en hij is mij over de zijne voor haar komen vertellen. Werkelijk, haar vlugheid van geest en het plezierige van haar manier van uitdrukken zijn opvallend. Je kunt je voorstellen dat ze mooi is, terwijl je ziet dat ze lelijk is. Ik had gewild dat je haar kon zien... Constant is bijna meteen na zijn aankomst weer vertrokken. Hij komt, hoop ik, spoedig voor langere tijd terug.

Aan Benjamin Constant, 26 oktober 1794

Blijf waar je bent, beste Constantinus. Het is niet mooi in Colombier, maar heel mooi in Lausanne⁶² en in Mézery⁶². Trouwens, je zou hier maar voor een korte tijd zijn, zeg je, en aangezien je minstens twee jaar uit Zwitserland wegblijft, is het beter vroeger dan later te wennen aan het leven zonder jou. Dat zal me zeer pijnlijk vallen, maar het moet, zonder meer. In het mooie seizoen zou ik zeggen: ‘Kom desnoods maar drie of vier dagen bij me doorbrengen,’ maar nu eens is het de scherpe wind, dan weer de mist of de regen, die het reizen in dit seizoen ongezond en onaangenaam maken.

Ik heb je het verhaal van de jongeman uit Straatsburg gedaan om je iets te vertellen, dat bevalt je niet... Goed, het zij zo... Als ik een paar andere termen kende van meer uitdrukkelijke bijval, dan zou ik ze gebruiken, en je zou er volkomen zeker van kunnen zijn niet meer met een dergelijk verhaal door mij verveeld te worden. Dat is dat. Wat dat toezwaaien van lof betreft, Mme de Staël doet dat *mij*; ik heb jou niet voorgesteld dat voorwerp van je bewondering op te hemelen en het lijkt me voor jou evenmin moeilijk bijzonder aangename, welverdiende lof over haar te verkondigen. In haar afwezigheid, sprekend met anderen, met mij, valt het je zo gemakkelijk staaltjes van de meest charmante ophemelarij bij elkaar te brengen, dat je haar

in haar aanwezigheid wel altijd moet bewieroken, de ene keer door je manier van luisteren, de andere keer door je wijze van antwoorden. Ik geloof alles wat je over haar vertelt. Ik geloof dat ze heel geestig is en niet minder goed dan intelligent, bovendien behulpzaam en voorkomend, wat anderen (ik bij voorbeeld) niet zijn en wat goedheid tot iets alledaags maakt en ten behoeve van jan en alleman. Ik heb je verzocht namens mij op haar brief te antwoorden, in de veronderstelling dat dit voor jullie allebei prettig en voor mij gemakkelijk zou zijn. Ik kan niet op brieven als de hare antwoorden en haar evenmin van tijd tot tijd *bewieroken*, zoals zij de goedheid heeft het mij te doen. Dat is alles. Maak je niet boos. Het is mijn schuld niet, als ik een nogal alledaags schepsel ben en als je voor de rest zo goed al mijn morele, politieke, enz. zwakheden kent, dat bij mijn eerste woord over onverschillig welk onderwerp, je al een bron van dwaasheid meent te zien, waarvan je de ontginning verhinderen moet. Het kost je heel wat moeite: je moet de opening van de bron weer dichtgooien en er zware stenen op leggen om de grond weer stevig te maken. Dat zitje dwars. *Compatisco*⁶³, maar ik zou niet weten wat ik eraan moest doen... Ik omhels je met liefde, hoewel een beetje gepikeerd over je twee uitdrukkingen: 'Ik ben zo gelukkig steriele gevoelens af te weren, enz.' en 'Het is mij onmogelijk op het stuk van Mme de Staël zo inschikkelijk voor je te zijn, enz.' Ik zweer je dat ik je dat op geen enkel stuk...⁶⁴ vraag.

Eindnoten:

- 62. Mme de Staël verbleef in die tijd in Lausanne en in Mézery.
- 62. Mme de Staël verbleef in die tijd in Lausanne en in Mézery.
- 63. Ik voel met je mee.
- 64. Woord geschrapt in de originele tekst.

Aan Henriette l'Hardy, 8 november 1794

Moet ik je schrijven, lieve kind? Moet ik je schrijven zonder je iets interessants te vertellen te hebben en met mijn hoofd nog vol van kinderachtige, idiote en toch heftige ruzies? Constant was vanaf eergisteren twaalf uur tot vanmorgen ik weet niet hoe laat hier. Ik heb hem vanmorgen niet gezien. Ik heb toegegeven dat het zijn goed recht was om van Mme de St. evenveel of meer te houden dan van mij, en dat het helemaal geen kwaad was dat ik hem verwijten kon, maar ik heb volgehouden dat ongeacht het eeuwige gevit dat ik beu kon worden, het mijn recht was onplezierig te vinden wat dan geen kwaad mag heten,

zo onprettig zelfs dat ik er de voorkeur aan gaf alle correspondentie af te breken dan mij langer te laten vervelen door de uitingen van zijn nieuwe enthousiasme. Bemin! Wees geestdriftig! heb ik hem gezegd: dat staat aan jou en het staat aan mij je niet meer te schrijven. - Ik stuur je het briefje dat ik net van hem heb ontvangen. Dit zijn nu geen echtelijke ruzies of ruzies van minnaars: hoe komt het dan dat ze zo heftig zijn? Ik lijk hierin heel belachelijk; maar terwijl ik dat heel goed voel, ga ik toch door en zeg ik wat ik denk. Gisteren waren Camille de Roussillon en een jongeman die Constant had meegebracht en die ik nog nooit gezien had, er getuigen van. Hij zal wel erg verbaasd zijn geweest; maar omdat we af en toe heel grappig waren en af en toe heel verstandig, wisten we toch wel belangstelling op te wekken. [...]

Aan Henriette l'Hardy, 15 november 1794

Ik heb vaak net zo over het leven nagedacht als zij (gravin von Dönhoff), maar ten slotte overwoog ik dat ik er een eind aan zou kunnen maken, als het mij inderdaad ondraaglijk werd en dat klagen erover zonder er een eind aan te maken de ontdekking was van een zwakte in mijn gehechtheid eraan of van een overdrijving van mijn geklaag. De ongelukkigen die geen zelfmoord plegen, voeren soms gewetensbezwaren aan, maar ik kan moeilijk geloven dat ze te goeder trouw zijn. Wat nu? Een koning zou zijn onderdanen in de oorlog mogen voeren, maar ik zou geen zelfmoord mogen plegen! En ieders leven zou in ettelijke gevallen afhangen van een of meer anderen, maar niet tot onze eigen beschikking zijn? Ik kan mij dat niet indenken of geloven dat iemand dat zo ernstig meent. In elk geval, als de zelfmoord een misdaad is, gemor is op zijn minst een fout. Ik heb eenmaal het vreemde verhaal gelezen van de ezelin van Balaam, maar herhaaldelijk dat van Jozef, een paar stukken van dat van Abraham, van dat van David. Wat was die David een aardige man en een ontroerend dichter! Zijn vriendschap voor Jonathan heeft mij vaak tot tranen toe bewogen. Waarom hield die zwakke man zo van de vrouwen? Zonder haar was er niets op hem

aan te merken, geweest, want sommige haatgevoelens die hij tegen, het eind van zijn leven had, lijken mij het gevolg van de leeftijd en van verschillende rampen. Lees eens hoe hij weigerde te drinken toen heel zijn leger dorstig was. Lees eens hoe hij Saul eerbiedigde en hoe teder zijn verwijten waren.

Ik ben erg te spreken over wat je allemaal doet. Voltaire is charmant, hoewel heel leugenachtig. Je moet er bij het lezen rekening mee houden dat hij de feiten in overeenstemming brengt met zijn leer, en dat zijn leer bijna uitsluitend gebaseerd is op de ijdelheid aanhang te kweken. *Mijn lieve oom*, zei Mme Denis eens tegen iemand, *kan uw redder niet uitstaan*. Ik heb altijd gedacht dat Voltaire en Rousseau jaloers waren op Jezus Christus, omdat ze eraan wanhoopten zo lang opschudding te weeg te brengen en hun invloed over zoveel plaatsen en eeuwen uit te spreiden. [...]

Aan Chambrier d'Oleyres, 19 november 1794

[...] Nog nooit deed zich zo'n mooie gelegenheid voor om een nieuwe sortering in te slaan, zoals de kooplui zeggen, van goede ingenieurs, artilleristen, werktuigkundigen, landmeters, artsen, chirurgen, taalgeleerden, enz., enz. Ik zou alles wat er over de wereld rondzwerft aan eerlijke en bekwame lieden die geen onderdak en geen brood hebben, willen inpalmen. Voor alle anderen zou ik werkplaatsen oprichten, en alles wat nergens voor deugt en niets goeds zou willen uitvoeren, alles wat onder zogenaamd respectabele bezigheden blijft, maar zich boven anderen verheven zou voelen, geen linnen zou willen weven, geen hoeden, schoenen geweren of pincetten maken, zou ik zonder genade over de grens zetten. [...]

Aan Henriette l'Hardy, 20 november 1794

[...] Ik heb niet zo'n hekel gehad als zij (gravin von Dönhoff) aan de Revolutie in haar beginperiode. Ik ben geboren republikeinse, en in mijn eigen land deed het mij verdriet te zien dat de Stadhouder en de buitenlanders te machtig waren, en dat de geest kwijnende. Hoewel bij ons de adel meer van de niet-adellij-

ken onderscheiden is dan waar ook, omdat er geen verheffing in de adelstand meer mogelijk is en er dus geen nieuwe families de voorrechten van onze oude families kunnen delen, bij ons, zei jk, kent de adel bijna geen privileges meer die op het volk drukken. Een bepaalde deelname aan de regering, waarop alleen zij aanspraak kunnen maken, een geboorterecht om zo te zeggen op de jacht, welk recht echter door de Prins van Oranje ook aan mensen die niet van adel zijn kan worden toegekend, daartoe beperkte zich alles; maar ook dat jachtrecht, zoals onze adel dat had, leek mij akelig, en ofschoon ik er niemand misbruik van zag maken, heb ik er mij dikwijls boos over gemaakt en ik heb mijn broers dikwijls geërgerd door te wensen dat het werd afgeschaft. De gelijkheid en de vrijheid bevielen mij; hun bedrieglijke en leugenachtige aankondiging verleidden mij en tot 10 augustus 1792 heb ik de Fransen meer goed- dan afgekeurd. Sindsdien zijn mijn indrukken heel verschillend geweest; maar de uitgeweken adel werd er in mijn ogen niet beter en interessanter door; alleen hun vijanden waren verfoeilijker. En kon men zich ontveinzen dat die twee delen van de natie, het kleine en het grote deel zo verschrikkelijk veel op elkaar leken? Onmatige begeerte naar plezier en geld, afkeer van alle remmingen, van elke regel, schaamteloosheid, ongeloof, overal heb ik hetzelfde menen te zien in dezelfde mate. Ook de dapperheid schijnen de Fransen gemeen te hebben; alles wat in een regiment loopt en onder Franse vlaggen marcheert tegen de vreemde vijand heeft zich onoverwinnelijk getoond. Welnu, de uitgewekenen in hun geheel, maar gescheiden van de andere Fransen, hebben mij dus weinig geïnteresseerd; ik heb ze beklagd, dat is alles. Ik heb uitzonderingen gemaakt, onderscheid: dat zou ik ook bij de revolutionairen hebben gedaan. Ik heb op een koning gewed, maar zonder een koning te wensen. Ik zou een republiek willen, als ik overtuigd was dat zij mogelijk zou zijn. Maar eigenlijk zie ik het allemaal niet zo duidelijk en is er niets wat ik nu echt wens. Laat maar gebeuren wat het Lot besloten heeft; het stelt zijn besluiten nooit uit en de mens kan er zich nooit aan onttrekken.

Aan Benjamin Constant, 27 november 1794

[...] Zelfs als ik soms nog een beetje aardig zou zijn, zou me dat belachelijk lijken. In alle romans en verhalen heb ik altijd gezien dat je een waardige en rustige vrouw moet worden... Enfin, men kan niet anders zijn dan men is... Wat de satelliet betreft, die ik volgens jou van je zou willen maken, niets is zo onecht als het geschitter aan de hemel van planeet en satelliet waargenomen door bewoners van de aarde. Schitter zoveel als je wilt en schitter alléén; maar als je het niet volkomen oneens met me wilt zijn, verwijder je dan niet van mij uit vrije keuze beweeg je niet langs het firmament zonder mij. Ik geloof dat ik gedacht heb, dat je nog tijd genoeg hebt als ik er niet meer ben om je de Montesquieu van *L'esprit des lois* te tonen en dat je intussen maar de Montesquieu van de *Lettres persanes* moest zijn. Ik voorzag daar al het genoegen in, je iets tot stand te zien brengen, iets te zien voltooien. Daarinkon ik je begrijpen en volgen. Als je taak niet zo onmetelijk was, zou ik je misschien kunnen helpen die te volbrengen, en als je je verwaardigt een klein werkje in welk genre ook te ondernemen, dan zal ik het lezen en beoordelen, dan zal ik alles doen wat je maar wilt; zo ook als je wilt dat ik iets schrijf om je te amuseren, dan heb je het maar te zeggen en ik zal dat iets zo aangenaam voor je maken als het mij maar mogelijk is. [...]

Aan Henriette l'Hardy, 29 november 1794

Benjamin is teruggekomen maar kon slechts twee dagen blijven. De eerste bracht alleen maar verdriet, verwijten, hatelijkheden; ten slotte heb ik gezegd: *Constantinus, laten we vrede sluiten!* Ik heb de hand gereikt, de vrede was gesloten. Adieu, lieve kind. Tussen ons was er nooit strijd.

Aan Benjamin Constant, 12 december 1794

Ik denk niet dat onze correspondentie heel regelmatig wordt. Maar wat doet het ertoe? Zij heeft ik weet niet welke nieuwe kleur gekregen die mij op dit ogenblik aangenaam lijkt. We zijn zo zachtvaardig! De onderwerpen waarover we ruzie maak-

ten zijn ons helemaal onverschillig geworden of opzij gezet! We lijken geen van beiden meer op onszelf. Ik ben erg blij dat de heer Huber naar je toekomt... Ik verzoek je je niet verplicht te voelen met Huberchen terug te komen. Het vorig jaar leek helemaal niet op dit jaar. Je was net ziek geweest, je had je verveeld bij je baden en met je bloedzuigers: je had bijna niemand gezien. Toen mocht je verblijf hier niet al te eenzaam en te monotoon lijken. Trouwens je had je boeken, en als je je tamelijk goed voelde, las en schreef je. Nu, denk er nog eens over en voel je volkomen vrij. Ik ben niet veeleisend, en niet slechts voor de helft gemakkelijk, en heeft men zich eenmaal niet al te zeer over mij te beklagen, dan heeft men helemaal niet meer te klagen. [...]

Jij hebt dus nog een beetje hoop en vooruitzicht nodig, aangezien je wenst dat de coalitie wordt verslagen om vrede en orde sneller te doen terugkeren. Ook al goed. Het kan mij niet veel schelen wie de overwinnaars en wie de overwonnenen zijn, ik ben met het geluk der volkeren tevreden. Maar ik geloof eraan zoals aan dat van individuen. De vrede tussen mensen in uniform zal wel mogelijk zijn. Orde, wat is dat? Waar is dat? Waar is dat geweest? Sinds de gruwelijkheden van Robespierre mij niet meer komen kwellen, voel ik maar een kille weerzin jegens de maatschappij en degenen die haar leiden en lastig vallen. Geen enkel standpunt ergert me nog, en aangenomen dat ik er een zou hebben, maar dat valt sterk te betwijfelen, laat het mij onverschillig of dit het ene of het andere is. Als ik wat koorts heb, merk ik dat aan het schijnsel van de vetkaars of de waskaars die ik dan geler en bleker zie dan gewoonlijk, en sinds enige tijd is voor mij de wereld nog slechts verlicht door een zwakke en gelige schijn. En ik houd wel van die zachte tint. Wat ik je hier zeg lijkt erg onsamenhangend. De samenhang zit alleen in mijn hoofd...

Aan Henriette l'Hardy, december 1794

Wat doen de armen als ze een tijd niet op het land of in de fabrieken kunnen werken, als de aardappelen die wij hun zou-

den kunnen geven bevrozen? Er bestaat vrees voor een totaal tekort aan graan...

Huberchen zal een dezer dagen wel terugkeren. Constant zal zo gauw niet meer komen. Verre van aandrang op hem uit te oefenen, nodig ik hem uit niet te komen, en ik heb daar een eenvoudige en alledaagse reden voor. En wel deze dat ik niet zou veten hoe ik een man te eten zou moeten geven die alleen maar bouillon en vlees gebruikt, en dat niet zozeer uit voorkeur als wel voor zijn gezondheid. Tegenwoordig kun je maar met moeite vlees krijgen, en men betaalt er buitensporig veel voor. Ik zou mej. Louise niet met bijzondere zorgen willen belasten en Constant geen honger willen laten lijden.

Aan Huber, 25 december 1794

Zegt u tegen de heer Constant dat het voor zijn gezondheid niet goed zou zijn op het ogenblik hier te leven, en dat is voldoende om mij te troosten over het feit dat deze winter niet op de andere lijkt. Ik voor mij, die rapen een voldoende substantieel voedsel vind en die maar heel weinig van mijn gelijken eet, kalveren, schapen, varkens, enz., ik voel geen ontbering of persoonlijke ongerustheid.

Aan Benjamin Constant, 25 december 1794

Je moet weten, beste Constantinus, dat ik net zoveel van je houd als altijd en dat ik het genoeg van het leven in jouw gezelschap boven ieder ander genoeg van gezelschap en vriendschap stel. Ik was er stellig van overtuigd dat je de winter zou doorbrengen waar je bent, en toch is het geen vals voorwendsel dat ik je liet vragen of aanraden om niet naar hier te komen... Werkelijk, je verblijf bij ons zou bezwaarlijk zijn geweest. Mej. Louise heeft al haar bedrevenheid nodig om voor haar zieke broer op alle mogelijke manieren gortsoep klaar te maken, meestal met water en boter en heel eenvoudig toe bereide groenten. Dat zou niets voor jou zijn geweest en ze zou weer op een heel andere manier voortdurend bezig hebben moeten zijn om voor jou eten klaar te maken dat geschikt voor je is. Ik zou niet-

temin geen zorg te veel hebben gevonden, en beroep hebben gedaan op iedereen in huis en op alle leveranciers van het kanton, als we nog in het verleden hadden geleefd. Maar je had je al disgenoot gemaakt van iemand anders: ik had je al van *wij* horen spreken over een andere *familie*; ik had je horen zeggen: ‘Het gezelschap waarin ik leef...’ ‘het huis waar ik elf van de vierentwintig uur doorbreng...’ Dat huis is beter voorzien dan dit, want het is rijker en ligt in een streek waar minder voedseltekort heerst. Ik heb gewenst dat je daar zou blijven. Een sul van een man zou zijn vrouw, wanneer ze eenmaal in een ander bed was gekropen dan het echtelijke, op het dekbed laten liggen en haar niet aansporen een oude, harde legerstede te komen delen. Het slechte humeur dat voorbij en achter de rug is, moet geen vergeefse last zijn geweest. We moeten niet op onze schreden terugkeren, niet het risico lopen nog eens die afschuwelijke weg te moeten afleggen, dat wil zeggen dat we ons voortaan verstandig moeten gedragen. Heb je een kleine *terzijde* van je gehoord de dag voor je laatste vertrek? Je herhaalde hardop, door de kamer lopend, wat ik je kort tevoren had geschreven: *vasthouden aan Lausamre, aan Colombier, aan Duitsland betekent nergens aan vasthouden*. De opdracht aan Christian om nog te blijven en *sommige dingen* mee te nemen was al gegeven; zij werd waarschijnlijk bevestigd en uitgebreid. Want Christian heeft alles meegenomen.

Elk ressentiment van mijn kant is over. God weet hoeveel achting, welke goedheden je mij nog belooft. Maar ik die aan de ene kant zo moeilijk tevreden te stellen ben, vraag aan de andere kant helemaal niets. Ik heb nooit iets gevraagd: zeg nu zelf of ik op dit moment het minste offer zou kunnen aanvaarden?... Vervolg je weg alsof ik er niet meer was... Het is waar dat ik noch de openhartigheid heb kunnen verdragen (die al te zwaar op mij drukte), noch het geveins (waarvan ik de edelmoedigheid wel heb erkend, maar die de doodsteek gaf aan onze verhouding); maar om dit alles ben ik niet onrechtvaardig, want ik heb niemand het geringste kwaad gedaan. Bias had het volste recht zijn eigen geld in de rivier te gooien.

Aan Benjamin Constant, zondag 11 januari 1795

Ja, de *verzoening was formeel*, daar ben ik het mee eens. Maar ik heb niet ineens de experimenten die je op me deed, vooral met de fameuze lofzang op Mme de Staël, kunnen vergeten en toen ik er weer aan dacht, rilde ik. Het was volgens mij alsof de heer de Charrière zijn hond Jaman onder de bak van een luchtpomp had geplaatst. Ik geloof dat hij geen kwade bedoelingen, zou hebben en alleen maar nieuwsgierig geweest zou zijn naar experimentele fysica en dat Jaman daarna weer evengoed had kunnen ademen, lopen en springen als voorheen, maar je twijfelt er niet aan dat er toch een paar dagen overheen hadden moeten gaan eer hij de hand van zijn meester weer was komen likken.

Bedenk dat je mij die dag zelf, bij het diner, toen we's avonds vrede sloten, gezegd hebt, terwijl je mij recht aankeek, naar aanleiding van ik weet niet meer wie of wat: *Evenveel schittering als nauwkeurigheid*, en die zin behoorde tot de lofzang. Ik deed niet alsof ik hem herkende. Waarschijnlijk leek het je of ik mij sinds twee of drie maanden aan al mijn belachelijke gevoelens had overgegeven; helemaal niet, ik heb nog meer verzwegen dan gezegd, wat mijn gezondheid en mijn hart geen goed heeft gedaan. De experimenten zijn dus doorgegaan, zelfs nog, toen je spijt scheen te hebben ermee te zijn begonnen. Het was je manier van doen geworden, je gewoonte, zoals je ook gewoon was mij te verwijten van plan te zijn je weg te sturen als je gevaarlijk ziek was geweest. Je zag er niet de minste kwade bedoeling in. Een kind rukt onder liet spelen een vlieg die hij helemaal geen kwaad wil doen, de vleugels en de poten uit. Ik was opgetogen over onze verzoening en ik hoopte stilaan de verloren veiligheid weer terug te vinden; maar niettemin wat een vermindering van plezier, wat een marteling in de plaats van grenzeloos vertrouwen en vrijheid! *Ik wil niet*, zei je, met betrekking tot de heer de St..., *dat je grapjes maakt over die familie*. En dat was jij?... Het doet er niet toe, het is je geoorloofd te veranderen, nieuwe voorwaarden te verbinden aan de betrekkingen die je met de mensen wilt hebben. Ik hoopte mij eraan

te kunnen onderwerpen; ik trachtte mij te doordringen van de voordelen van dit nieuwe contract, hoe kostbaar het mij ook leek: het is niet als vroeger, zei ik, maar het is nog veel. Ik jubelde, ik bedwelmde mijzelf, ik overtuigde mij dat het alleen van mijzelf afhing *Calistes* te schrijven, of wat dan ook, charmante dingen, en dat enkel om jou plezier te doen. Ik schreef je, en trachtte de schraalheid van uitdrukking die je mij verweten had te vervangen door de meest tedere stijl met bescheiden versierselen. Als je geweest was zoals ik, zou mijn brief je niet hebben bevallen, maar je vond hem charmant, en ik, die hem alleen maar geschreven had opdat je hem charmant zou vinden, was teleurgesteld over mijn succes en jouw waardering. Het was niet het enige verdriet dat je brief mij deed: na onze *formele verzoening*, en terwijl ik me dodelijk ongerust maakte over je... schreef je me minstens acht dagen niet, en dan terugkomend van een *uitstapje*. Ik dacht dat je om mij te ontzien mij gedurende dit uitstapje niet geschreven had, omdat je liever niet wilde dateren uit *Coppet, bij de heer Necker*. Zeker, de intentie zou prijzenswaardig zijn geweest en ik zou je er alleen maar erkentelijk voor moeten zijn. Maar waar waren we met onszelf aan toe? - In heel de *Camille* van je oom staat volgens mij maar één woord dat waard is te zijn geschreven: ‘*Vanaf het moment waarop wij gingen huichelen, werden we vreemden voor elkaar.*’ - Ik ga domweg door niet schrijven... en je bewijst me *in één keer*, zei je, het genoeg dat al mijn verschillende brieven je hebben gedaan. Tegelijkertijd antwoord je op wat je *getroffen* had, alsof je het niet had gelezen. Ik voor mij zei toen tegen mezelf dat het afgelopen was en dat ik van nu af aan met opgewektheid zowel de dood van onze omgang als alles wat komen zou, moest aanvaarden. [...]

Ik had te veel geleden, en ik moest mij zo mogelijk in acht nemen tegen de slapeloosheid, hartkloppingen en angsten die elk woord, elke regel van jou mij al sinds een lange tijd gaven. Even beweeglijk als jij en heel wat dieper gevoelig, werd ik sterker en genas mijzelf met behulp van mijn wilskracht en volharding. Het verblijf in Colombier was mij ondraaglijk⁶⁵, ik keer-

de er alleen nog met wanhoop terug. Ik heb het niet meer willen verlaten en ik heb het mij draaglijk kunnen maken. Je zult zeggen dat ik verlies als ik je alleen zo wil vasthouden, vooral ik, voor wie wat niet alles is, vrijwel niets is. Misschien; maar het is nu eenmaal gebeurd en gebeurd zonder mij; het verschil bestaat er alleen nog in dat ik van tijd tot tijd met een moeilijke en pijnlijke inspanning nog iets naar mij toe zou kunnen halen dat jij niet eens meer bent; want met dat iets dat terug zou komen omdat er aan getrokken wordt, zou ik ook niet meer tevreden zijn. Mijn ongeluk wil dat ik je uiterlijk veranderd vind. Je platte haren, je gele broek, je parfums, dat briefje van gisteren, dat naar amber ruikt, alles treft mij ineens. Was je ook al eens vriendelijker, je bent toch anders. Ik ken dat gevaar anders te zijn zo goed, dat toen je me dertien maanden geleden zei: *Wat zie je er slordig uit, ik heb je altijd behoorlijk gekleed gezien*, mij dat verdriet deed, en ik zou ondanks mijn pijn en de belachelijkheid ervan, meteen een *behoorlijk ziekengewaad* hebben besteld, als ik het niet zekerder en eenvoudiger had gevonden je te laten wennen aan mijn onverzorgde kleren, waarin je me nu toch al had gezien. *Je ziet er nu iveer heel plechtig uit*, zei je, toen ik iets anders, aantrok. Ik vroeg je of dat je niet beviel, al klaar om ook de zwarte jurk weer uit te trekken. Zelfs je verandering op politiek gebied hindert me. Wat dat aangaat, is het vooral de manier en niet de zaak zelf. Nadat ik ontelbare keren en met verdriet je wrange stelregels gelezen en gehoord heb, ben je nu ineens aanhanger geworden van Tallien, Talleyrand, van ik weet niet wie! Nogmaals, vooruit dan maar... [...]

Ziehier wat ik net geschreven heb, niet dat ik het denk, maar om mij te amuseren:

*Tout ou rien, c'est là ma devise:
Elle est hardie, on le sait bien;
Mais quoi qu'on fasse et quoi qu'on dise,
A quelque sort qu'on me réduise
Toujours je dirai: Tout ou rien.*

Lecteur, ami, point de méprise.
 C'est du coeur, comme du seul bien
 Que dans ce monde encore je prise
 Qu'en mes vers ici je devise.
 De ton coeur je veux *tout ou rien*.

(*Alles of niets*, dat is mijn devies:
 Het is gedurfd, dat weet ik wel;
 Maar wat ook gezegd wordt of gedaan,
 Tot welk lot men mij ook beperkt
 Altijd zal ik zeggen: *Alles of niets*.)

Lezer, mijn vriend, vergis je niet.
 Het is het hart, als enig goed
 Dat ik in deze wereld nog prijs
 Waar ik het in mijn gedicht over heb:
 Van jouw hart wil ik *alles of niets*.)

Eindnoten:

65. Mme de Charrière had zich destijds alleen in Chexbres en Payerne teruggetrokken.

Aan Henriette l'Hardy, 2 mei 1795

Constant is twee dagen bij de heer Huber geweest. Hij heeft hier gedineerd en gesoupeerd. We waren niet zo best met elkaar. Ik vind hem erg veranderd. Misschien bekijk ik hem met andere ogen dan destijds. Ik weet niet wat voor geheimzinnigs, gewichtigs en geaffaireerds de plaats schijnt te hebben ingenomen van een eenvoudiger en vrolijker kinderlijkheid. Zijn half politieke, half amoureuze carrière, kan mij niet meer interesseren. Ik wilde hem niets zeggen of vragen en behalve als we net als vroeger ruzieden, maar met wat meer scherpte, zaten we somber, ernstig en dom tegenover elkaar. We hebben over niets samen gelachen, behalve over onszelf, of liever over elkaar. Ik zou er bezwaar tegen hebben gehad hem als wapenmakker te hebben tegen anderen nu hij mijn kameraad niet meer is, en hij zou zelf, denk ik, dezelfde scrupules hebben gevoeld. Trouwens de Neckers en de Staëls vormden even zoveel heilige huisjes waar niet aan geraakt mocht worden, en die gêne was genoeg om het soort vrolijkheid in de grond te boren dat het belache-

lijke wel eens redden kan. Ik heb alleen maar een beetje de spot met hem gedreven, heel weinig, en hij een beetje meer met mij. Het was allemaal nogal bitter en triest. Ik had in vijf of zes weken niet meer geschreven; ik heb gezegd dat dit zwijgen mij goed beviel en dat ik ermee doorging... Een aflopende verhouding is een droevige zaak; en hoe intiemer ze geweest is hoe verdrietiger. Je zoekt de oude sympathie en je vindt ze niet. Soms lijkt het me mogelijk dat Constant en ik weer worden net als vroeger. We hebben tegenover elkaar geen ernstige tekorten, gehad. Al vaker hebben we grote onenigheden gehad en zijn we toch weer tot elkaar gekomen, maar er was dit verschil dat we niet vruchteloos in diverse gesprekken geprobeerd hadden het weer goed te maken. Voor mij is die breuk jammer. Maar hij die jonger is en ongetwijfeld behoefte heeft aan beweging en variatie, hij kan onze verhouding door tal van dingen vervangen, en Mme de Staël, die vol verwachtingen en plannen zit, die met heel de wereld verbonden is of overhoop ligt, is voor hem veel meer waard dan ik. Toch toonde hij zich erg ontstemd over onze breuk, maar dat komt omdat hij weinig gevoel heeft voor onze verkilling: het is een correspondentie minder, een beweging minder te ontvangen en te geven. Ik trek me niets van die teleurstelling aan en kan niet hetzelfde voelen.

Om het portret van de tegenwoordige Constant voor je af te maken, vertel ik je dat hij zich met gezochtheid kleedt, dat zijn haren vanachter niet meer gevlochten zijn maar met een klein karnmetje zijn opgestoken en ze van voren over zijn voorhoofd en oren vallen. Ik vind dat allemaal erg lelijk, omdat het anders is.

Aan Caroline de Sandoz Rollin, 3 april 1799

Worden koningen of sans-culotten de rijken en machtigen? Zullen de ondeugden van de een of van de ander op de gewone mensen drukken? Dat is waar de kwestie zich bijna toe beperkt en je zou haast kunnen zeggen dat het op hetzelfde neerkomt. Ik heb Frankrijk voor de Revolutie gezien: de heer de Breteuil, de Comte d'Artois, de heer de Calonne, de Polignac waren wat

de Directeuren zijn; hun creaturen en de dienaren van de vroegere regering, vanaf de opzichters tot de douanebeambten, vanaf de politieluitenant tot de spionnen, waren wat de Jakobijnen zijn, of beter, dat zijn de Jakobijnen: de dienaren van de vroegere regering zijn precies dezelfde als die van de nieuwe, en de magistratuur was niet beter, meer verlicht of minder omkoopbaar. De meest vastberaden Jakobijnen hebben ook van tijd tot tijd hun eerlijkheid. Ik heb redenen om aan te nemen dat de democratische vrijmetselaars de aristocratische vrijmetselaars sparen, dat ze diensten bewijzen aan hun uitgeweken broeders: in één woord, in mijn grootste medelijden met het tegenwoordige Frankrijk, heb ik het vroegere nog niet kunnen vergeten.

Aan Chambrier d'Oleyres, mei 1799

Als ik nog bang moet zijn voor het oordeel van de Fransen, zou ik zeker niet beven voor wat er overgebleven is van de Academie... Sinds de Revolutie, heb ik geen Frans publiek meer gevonden dat ons op het gebied van stijl en taal de wet zou kunnen voorschrijven en al voordien heb ik gedacht dat wij buitenlanders niet zo nederig behoeven te buigen voor een tribunaal dat in zekere zin denkbeeldig is of voor een groot deel uit mensen bestaat die geen enkel gezag hebben dat wij niet evengoed zouden kunnen overnemen. Toen ik in Parijs de *Lettres écrites de Lausanne* het herdrukken, had een Franse krant de uitdrukking *se dégonfler* aangeduid als zijnde Zwitsers en niet Frans. Ik veranderde het woord niet en de journalist kon het op een van de eerste bladzijden terugvinden. Ik heb nog niet zo lang geleden eigenhandig geschreven brieven van Rousseau aan de heer DuPeyrou gelezen. Deze laatste raadpleegde de ander over een uitdrukking: Bedenk goed wat je zeggen wilt, antwoordde Rousseau, en zeg het dan duidelijk zonder je om iets anders te bekommeren. - De heer de Salgas vertelde me eens dat in Genève een gezelschap van letterkundigen vaak geremd werd of gehinderd om iets te publiceren door de twijfel over een woord waarvan men niet zeker wist of het wel Frans was. Ik moest er een beetje spottend om lachen, wat de heer de Salgas

bijna boos maakte. Hij vroeg mij wat er in mijn hoofd omging: Ik denk, antwoordde ik, dat liet publiek geen spijt hoeft te hebben van wat die heren hun hebben onthouden. Men kan niet veel schitterende en interessante ideeën hebben en als schrijver maar weinig vuur en weinig toewijding, wanneer de angst om de Academie Française te kwetsen zó verlegen maakt! [...]

Aan haar neef Willem-René van Tuyll van Serooskerken, rond 1799⁶⁶.

Ik wil graag even de personages van mijn verbeelding en mijn, onbekende lezers in de steek laten, beste neef, en mij alleen met jou bezighouden. Niet alleen heb ik er zin in, maar ik voel er mij ook toe verplicht. Ik ben bang dat er onder alles wat ik elke dag zeg en schrijf, soms met meer heftigheid dan bezinning, tegenstrijdigheden te vinden zijn, althans schijnbare, die wanorde en verwarring in je gedachten zouden kunnen aanstichten, als ik niet, zoveel ik kan, er voor zou zorgen dat alles weer op zijn plaats terecht kwam. Je zult er in elk geval bij winnen dat je gemakkelijker het ware van het valse kunt onderscheiden en dat kan je helpen bij je gedrag rekening te houden met wat je zou kunnen schaden of tenminste nutteloos zou zijn. Als ik er door dit werk alleen maar in slaag je mijn genegenheid en mijn goede wil te tonen, dan is het niet voor niets.

Afwisselend laat ik je *Sainte-Anne*⁶⁷ lezen en beveel ik je de wetenschap aan; ik praat met je over de maatschappij die haar ondergang tegemoet snelt en ik raad je aan je gaven zo te gebruiken als alleen maar mogelijk is in een maatschappij die goed geordend en stevig gegroundvest is; ik beweer dat je voortaan alleen nog boer en handarbeider kunt zijn en ik stop je Vergilius in de handen; en ik beschouw ten slotte een hoge afkomst als een hersenschim die overal zijn krediet van eertijds heeft verloren, en ik doe niets dan die edelmoedige en delicate eer bij je verheerlijken, waarvan Don Quichot dacht dat ze het natuurlijk voorrecht was van ridders en schildknepen. Ik zou er mij maar heel slecht uit redden bij degenen die mij mijn inconsequenties wilden verwijten, als ik zei: verbaas u niet dat ik mij de ene keer

kat leiden door mijn verstand, de andere keer door mijn smaak, dat ik soms pleit voor het nuttige en mij dan weer laat meeslepen door mijn enthousiasme voor het mooie; ik ben al oud en op zijn hoogst sinds twaalf jaar is men overal bezig machten omver te werpen, de klassen te verwarren, onze instellingen en onze aanspraken op eigendommen te vernietigen.

Ik weet niet hoe anderen zulke verontschuldigen zouden aanvaarden, maar ik weet wel dat ze mij voor mijn eigen tribunaal niet vrijpleiten, want men moet anders gaan denken als de omstandigheden veranderen, men moet ophouden te zeggen wat niet meer kan worden gezegd zonder dat het dwaasheid is of niet zonder gevaar kan worden beluisterd. Laten we eens zien of ik in staat ben met mijzelf in het reine te komen, en of er een soort wijsheid bestaat die voor de meeste mensen geldt en een andere die alleen maar aan sommigen besteed is.

De omwenteling is bezig, maar nog niet voltooid, nog niet helemaal. Tal van mensen zijn van hun vroegere plaats verdreven, maar hebben nog geen andere gevonden waar ze zich vestigen kunnen, ver van die welke zij bezet hielden. Enkeligen zijn ontzettend diep gevallen, en anderen heel hoog gestegen, maar we weten nog niet of dat zo blijft. In die grote beweging van alles, kun je nauwelijks onderscheiden wat er gebeurt, je kunt niet voorspellen wat er komen gaat.

Je bent achttien jaar oud. Je familie, eertijds geacht, is nog niet aan lager wal geraakt. Lange tijd waren je ouders het voorwerp van respect en erkentelijkheid van hun medeburgers en zij hebben nog geen enkele blijk van afkeer of minachting ondervonden. Al is hun fortuin minder geworden, het is nog niet ten onder gegaan. Je staat dus dicht bij de toestand van vroeger dan ieder ander en in een dergelijke situatie moet je je denken, je geest, heel je wezen op elke eventualiteit voorbereiden; trouwens je opvoeding is grotendeels voltooid en hoewel je je tot nu toe niet bijzonder op de wetenschappen hebt toegelegd, heb je niets gedaan dat je niet geleid heeft tot het peil van een verlicht man. Iedere andere loopbaan dan die vroeger voor je bestemd zou zijn geweest, zou allicht te nieuw en te vreemd zijn,

te moeilijk ook en te onaangenaam. Maar eertijds lag die w niet alleen voor je open, hij was gebaad en geëffend, en zonder je wel heel ongewone ijver zou je die weg zonder inspanning hebben kunnen begaan, evengoed als de meest gewaardeerd onder je gelijken.

Maar zo is het niet meer. Aangenomen zelfs dat in Frankrijk en in jouw land de voorrechten van de adel in ere hersteld konden worden, dan zou het toch niet voor lange duur zijn. De achting voor hen is verdwenen en komt niet terug. De waarde die wijze mensen altijd aan titels en geboorte hebben toegekend wordt nu door iedereen ingezien. Men heeft te veel lieden van avonturiers zien rondzwerven, men heeft... Maar laten we de adel als as van de adel laten rusten en vermijden hem zijn ontluistering als een misdaad aan te rekenen na geweigerd te hebben zijn glorie als een verdienste te beschouwen. Als de mensen die met grote namen geboren worden niet tegelijkertijd werden begiftigd met grote talenten en grote kwaliteiten, dan hebben ze bij hun geboorte ook geen buitengewone verplichtingen aangegaan en laten we dan bij hen niet meer dan bij anderen hun verdorvenheid en dwaasheid verachten, dat zou betekenen dat we te hunnen koste weer op een vooroordeel zouden terugvallen, dat we verwierpen toen het in hun voordeel speelde. Waar de adel teniet wordt gedaan en de gelijkheid wordt uitgeroepen, kun je alleen door de kracht van je kennis en je wijsheid de plaats innemen die vroeger de lotsomstandigheden je schenen aan te wijzen.

Je beschikt, zoals ik zojuist zei, nog ten naaste bij over het fortuin van je voormalige stand, je hebt daar ook de opvoeding van genoten en ik voeg er aan toe dat die bij jou de bijbehorende aanleg heeft gevonden. Dat geheel lijkt je je plaats aan te wijzen en motiveert mijn raad. Aan de meeste mensen geef ik zeer uiteenlopende adviezen, zowel uit liefde voor het individuals voor de rust van de maatschappij, want voor haar is het van belang dat degenen die werken en gehoorzamen sterk in aantal toenemen vergeleken bij degenen die nadenken en er aanspraak op mogen maken tot de leiders te behoren.

Want wat de grondwetten en de filosofische dromerijen ook beweren mogen, er is geen gelijkheid en er kan geen gelijkheid onder de mensen zijn; maar er bestaan compensaties en die zijn dusdanig, dat ik niet weet wat ik zou moeten kiezen voor kinderen die nog geboren moeten worden, lichamelijke kracht of geestelijke verfijning, een verzekerd erfgoed of de noodzaak te moeten werken om te kunnen leven, hartstochten die de ziel opzwepen of de kalmte van een verbeelding, onderhouden door een frugaal en arbeidzaam leven, bekende of onbekende voorouders ten slotte, een verborgen leven of beroemdheid. Er bestaat geen werkelijke gelijkheid, maar er is evenmin ongelijkheid die beklag verdient, behalve dan dat zowel een overmaat aan rijkdom, die iedere smaak door te gemakkelijke genietingen afstompt, als een overmaat aan gebrek dat het dwingend vereiste, strikt noodzakelijke weigert, een onoverkomelijke hinderpaal vormt voor elk geluk.

Misschien hebben de revoluties, die zoveel kwaad hebben gesticht, althans dit goede gedaan, dat zij het bezit min of meer gelijk hebben gemaakt. Het goud van miljonairs, vorsten en financiers, uit hun brandkasten gehaald door oorlog, plunderingen, belastingen, is na door tal van onrechtmatige handen te zijn gegaan, ten slotte toch onder de meest behoeftige klassen verdeeld. Noot: ik voel dat men deze bewering zou kunnen bestrijden of liever dat men deze veronderstelling zou kunnen weerleggen, want ik bezit niet voldoende kennis van economie om ze te kunnen waarmaken. Maar ik denk dat men zal moeten toegeven dat er weinig geld in zee terecht is gekomen, dat er niet veel van onder de grond is gestopt; als echter de oogsten door gebrek aan cultuur minder geworden zijn en daardoor de levensmiddelen duurder, als er in Europa minder graan is geweest, minder vee, dan meen ik dat er met evenveel geld als vroeger toch een grote ellende kan heersen. Aan de andere kant, de oorlog heeft veel boeren aan het land onttrokken, maar ook het aantal verbruikers behoorlijk verminderd... Ik verlies mij in de uitkomst van zoveel wisselvalligheden, maar zou het niet mogelijk zijn dat het tekort aan boeren maar tijdelijk is en zullen degenen

die de weelde veroorzaken niet opnieuw aan de slag gaan?

Hier betaalt hij een ploeg of de mest die de grond van een arme boer vruchtbaar maakt, daar verhoogt hij het salaris van een arm meisje dat haast voor niets moest spinnen of naaien. Als er zoveel ijzer geëxploiteerd is, zoveel wapens zijn gesmeed, zoveel oorlogsschepen zijn gebouwd, zijn er minder mensen zonder werk gebleven. Laat je hart niet in verzet komen, ik ben de bewoners van de Valais, van Zug, Uri en Unterwasser niet vergeten, maar ondanks deze afschuwelijke uitzondering op een troostende opmerking wil ik niet nalaten te zeggen dat de rijke meer geplunderd is dan de arme, dat de rentenier meer geleden heeft dan de werkman, de koopman meer dan de kleine handelaar; de kunstenaar meer dan de handarbeider: ik denk zelfs dat het even moeilijk als ongelukkig zou zijn in dit opzicht de vroegere orde van zaken te herstellen of een even verwerpelijke in te stellen die alleen de rijkdom en de armoede, de schittering en het verloren aanzien van plaats zou veranderen, aan de rovers, de piraten, de hamsteraars een ontzaglijk fortuin zou geven en de rijken van vroeger tot de bedelstaf zou brengen.

De onverzadigbaarheid van de eersten zal ons, hoop ik, voor die ellende behoeden. Omdat ze iedere dag méér willen verdienen, hoop ik dat ze ongeveer alles zullen verliezen wat ze gewonnen hebben en ongewild hun enorme winsten zullen uitstrooien over degenen die alleen maar hebben verloren. O! Als een gelukkig toeval hun begerigheid eens even weldadig maken kon als zij rampzalig is geweest!

Als alle bekende ervaringen hebben aangetoond dat er geen gelijkheid onder de mensen bestaan kan en dat in de maatschappij de een het werk van zijn handen en de ander zijn meditaties moet inbrengen, het werk van zijn geest en alles wat gezag en invloed heeft; als het eveneens duidelijk is dat jij beter geschikt bent om deze laatste tol te betalen dan de eerste, mag ik dan niet zeggen: Zorg dat je geest alle ontwikkeling krijgt waartoe hij in staat is, zorg dat je gedrag de waardigheid, en je eerlijkheid niet een glans van uiterlijk vertoon, maar ik weet niet welke luister van ongeschonden zuiverheid krijgt die hem vermaard

en onbetwistbaar maakt. Op die manier zul je vroeg of laat door anderen op de plaats gesteld worden die het jou past te hebben en die het hun past je te geven. [...]

Ik heb tegenover jou nooit durven volhouden dat de Aeneis, de Poëtica van Horatius of van Boileau, dat de geschiedenis van de prehistorie en van de oudheid degenen die ze kennen grote voordelen opleveren voor de uitoefening van hun beroep in de moderne republieken, maar er zijn heel wat mensen die dat geloven of doen alsof. Werktuiglijk neemt men aan dat degene die veel geleerd heeft, wel zal weten wat nuttig voor ons is om door hem geweten te worden en men zou zich wellicht tot Homerus, Archimedes, Newton of Pascal hebben gewend, als er een meisje moest worden uitgehuwelijkt of een verkoopakte opgesteld. De onwetende is zo achterdochtig tegenover zijn medemens bij zaken die wat ingewikkelder zijn en waarover moet worden beraadslaagd, dat hij meteen naar de geleerde snelt. Dat vertrouwen, dat respect mag misschien onjuist zijn en weinig beredeneerd, maar het misleidt toch minder dan het lijkt en hier wijst het blinde vooroordeel ons precies dezelfde weg als het verstand. Ik herhaal, er bestaat geen gelijkheid onder de mensen, maar de grootste, de meest opvallende van alle ongelijkheden is die welke voortvloeit uit het ongelijke gebruik van hun vermogens. Het lijkt wel of de organen er werkelijk door gewijzigd en veranderd zijn, en dat het geen mensen van eenzelfde soort meer zijn, die zich van het begin van hun leven af exclusief hetzij met dit, hetzij met iets anders hebben beziggehouden. Inderdaad, wat bereik je niet met een sterke en volhardende opzet! Ziet een jager wild, hij schiet het neer, zijn blik is snel, zijn hand zeker en vlug. Een leidekker loopt over de top van het hoogste bouwwerk zonder dat hij er zich over verbaast of dat zijn voet wankelt. De schilder heeft een schilderachtig landschap nog niet gezien of zijn verbeelding ontbloeit; zij vernietigt, herschept, en het schilderij is gecomponeerd, de lichten schaduwmassa's worden op het doek gebracht, de groepen geordend, ongeduldig grijpt hij zijn penselen. Brengt een treffende gebeurtenis rouw of vreugde in een gezin of bij het volk,

de dichter heeft zijn muze al aangeroepen en aanstonds voorziet ze hem van duizend opgewekte of sombere beelden, de uitdrukkingen zelf zweven aan, dringen zich op, hij wordt in de schikking van het geheel alleen weerhouden door de overvloed aan details. Haller en Guibert hadden ongetwijfeld schoolkameraden die leerden lezen zoals zij en van dezelfde meesters. Maar daarna gingen hun gewoonten verschillende richtingen uit en zag de een op papier slechts een lettergreep ineens en de ander een woord, Haller en Guibert lazen in één oogopslag een hele pagina. Geef aan de heer de Charrière getallen te combineren, rekensommen op te lossen, met wat een snelheid, wat een zekerheid doet hij dat! Bij hem is het vermogen daartoe even groot als vergissingen zeldzaam zijn. En zo vormt de gewoonte de mensen, zij maakt ze zo verschillend van elkaar, zo ongeschikt en zo handig, de een hiervoor de ander daarvoor. De minderwaardigheid die men zelfs bij de meest ontwikkelde vrouwen opmerkt vergeleken bij een man van geest, heeft geen andere oorzaak. Van haar zijn geen aanhoudende en geregelde studies geëist, ze heeft de dingen alleen maar aangeroerd maar niet doorgrond; daardoor komt dat ze prettig schertst, slecht discussieert en een mening aanhangt die ze met een aardige invalken uitdrukken.

Nee, de eerbied die de gewone man toont voor voortreffelijk getrainde geesten is niet absurd en de hoop die ik voor je koester is niet onoverwogen. Ik zie wel in dat hij bedrogen zou kunnen uitkomen, dat overrompelende tirannen om zo te zeggen de enige bezitters van de wereld zouden kunnen worden en in eertijds beschaafde landen weer barbaarsheid en slavernij kunnen invoeren. Of het de Russen zijn die ons onderwerpen of dat er in ons midden leiders van gewapende benden opstaan, despotten, het effect zou hetzelfde zijn en niet alleen zouden de tekenen van rijkdom, het goud en het zilver, zich in barbaarse handen bevinden, maar de werkelijke rijkdommen, de opbrengst van de grond, de bronnen van het bestaan, zouden vernietigd kunnen worden door overstromingen of door andere rampen die de onverschilligheid van een tiran kan voorzien noch verhinderen. Waartoe zouden dan zonder regering, zonder andere wet

dan de willekeur van de onderdrukker, de wetenschap en de geleerden dienen? Welke aandacht zou er aan verdiensten besteed worden? De mensen zouden zeldzaam worden. Hier zou men ze over droge en dorre rotsen zien dwalen, elders zouden ze zich vol angst voortslepen, bang om door de drassige bodem waar alleen maar riet groeit te worden verzwolgen. Ongetwijfeld zou zo'n land door zijn overheersers weldra niet langer meer verdrukt worden. Verlaten en onbewoond zou het de rest van de aardbol in het niets voorafgaan. Maar waartoe dient het een overmaat aan rampen te voorzien en te vrezen, als er geen remedie of verbetering meer voor bestaat?

Laten we ons maar bepalen tot wat al gebeurd is en tot de meest waarschijnlijke gevolgen daarvan: de grote eigenaar heeft de helft van zijn bezit verloren, de rijke koopman de helft van zijn winst en zij durven niet te werken aan het herstel van hun verlies uit angst zich helemaal te ruïneren, de vroegere magistraten zijn afgezet, wanneer ze er al niet zelf genoeg van hebben gekregen, de adel, de vorsten zijn onttroond of worden daarmee bedreigd, de jeugd is weggemaaid in de oorlog of verminkt en door verwondingen of ziekten gelijk geworden aan de ellendige en verzwakte ouderdom.

Als het kwaad zich daartoe beperkt en er iets goeds uit voortkomt, minder rijkdom opgehoopt bij de een, minder wanhoop makende armoede bij de ander, dan kan men nog wel willen leven. En in de veronderstelling van de mogelijkheid van een geleidelijke terugkeer tot orde en vrede, denk ik dat het goed is zich voor te bereiden op de toekomst overeenkomstig ieders talenten en de wijze waarop hij, vóór deze tijd aanbrak, zijn leven was begonnen.

Met vertrouwen zou ik tegen een groot aantal durven zeggen: werk en zoek noch de wetenschap, noch het onderscheid. De natuur schijnt ons niet voor de abstracte en diepe bespiegelingen te hebben gemaakt. En inderdaad, de mensen gevormd in de samenleving moeten niet alleen háár raadplegen en volgen. De maatschappij kan er niet tegen wanneer in haar boezem iedereen werkt en wanneer niemand nadenkt; en de gelijkheid

waarover zoveel wordt gesproken is een hersenschim. Maar wat kan dat jou schelen? Kies voor je zelf de eenvoudigste de gezondste, de zekerste situatie, die waarin je het minst gehinderd wordt door onverzadigbare verlangens, waarin de behoeften van de eigenliefde niet oppermachtiger zijn dan de werkelijke behoeften; die situatie ten slotte waarin het leven zachter en de dood minder schrikwekkend is dan in iedere andere. [...]

Maar het fortuin in aanmerking genomen dat je nog bezit en dat je alle zorg voor het bestaan moet ontnemen, in aanmerking genomen wat de natuur en de opvoeding tot nu toe van je hebben gemaakt, zeg ik je, zoek naar alles wat je op een eervolle wijze kan onderscheiden. In moeilijkheden schenkt de gewone man zijn vertrouwen eerder aan degene die gestudeerd heeft, welke studie dat ook is geweest, dan aan de boer die nooit aan iets anders heeft gedacht dan aan zijn ploeg, of aan de koopman die nooit aan iets anders dacht dan aan zijn winst. De man van wie gezegd wordt dat hij bekwaam is, - jou, hoop ik - komen de mensen uit het volk raadplegen en zij hebben beslist geen ongelijk. Want gewend lang en diep na te denken over wat dan ook, gewend onvermoeibaar het voor en het tegen af te wegen, zonder ongeduld, zonder tussenkomst van enig van buitenaf komend of afgeleid argument, zal hij van alles spoedig op de hoogte worden gesteld. De bekwame sterrenkundige zal gauwer een goed advocaat worden, de knappe historicus gemakkelijker een goed rechter dan een herder, een landbouwer, een handarbeider of een man die niets is, niets heeft geleerd, die als enig tijdverdrijf eet, drinkt, slaapt, rookt, of de man die alleen maar met vrouwen omgaat en ten slotte op haar gaat lijken. Hij kan dan nog best genoeg geest bezitten, toewijding, geheugen om leuke geschiedenisjes te vertellen, op een fraaie manier verzen voor te dragen en dat tot zijn dertigste volhouden, als hij daarbij een aardig gezicht heeft, hij kan succes hebben in het society-leven om daar later uit medelijden of gewoonte geduld te worden.

Onze voorbeelden op dat gebied vinden wij in Frankrijk, of liever die zijn Frans. Arme lieden! Ze zwerven rond de vorsten-

huizen van het noorden of langs de grenzen van hun vaderland, waarom kunnen ze daar niet naar terug! Dat is de enige plek die voor hen geschikt is. De meesten zouden niet eens aan wraak denken. Ze zouden weer terug willen, al moesten ze er minder leven dan wegwijnen. Overal elders vinden ze meer mensen die hen naäpen dan mensen die hen begrijpen en die naäpers spreken hun taal slecht. Ze zijn niet luchtig en beminnelijk genoeg. Overal zien ze alleen maar vreemden die zich niet aan hen kunnen aanpassen en evenmin helemaal kunnen zijn zoals zij. Soms zie je er die grondige kennis, respectabele kwaliteiten paren aan onbenullige bekoorlijkheden, die ze zonder de minste moeite verworven hebben, terwijl een beminnelijke Hollander, zo'n man van wie Rousseau gezegd heeft: 'Hij maakt heel aardige versjes, hij schrijft heel aardige briefjes, hij speelt een beetje citer en knoeit wat met pastelkleuren,' bij ons niets anders zou doen dan dat en er dan nog alleen met hard werken en veel moeite toe gekomen is zich die kleine talenten eigen te maken. Dan was het beter geweest ineens maar een geleerd, betrouwbaar en nuttig man te worden, alles dus wat ik je toewens.

Nogmaals, het past niet bij jou een eenvoudige landbouwer te worden, en je zou, hoop ik, ook niet zo'n welgevallige knaap willen worden die op gevorderde leeftijd niets meer is. Het is een leegte waar je per ongeluk in kunt storten, maar die je met de geest die jij hebt toch moeilijk kunt kiezen als de beste bestaansmogelijkheid. Er blijft je dus maar één weg open, dat is je de waarde en het aanzien van de geestelijke toewijding en nauwgezette studie eigen te maken. Wees zo in werkelijkheid en verwaarloos er het voorkomen niet van. Je trekt dan je landgenoten aan en door ze nooit af te wijzen, omdat je niet naar ze kunt of wilt luisteren, door nooit te zeggen: 'Het duurt te lang, het is te lastig of te ingewikkeld,' door hun waardering en hun vertrouwen te winnen, zul je de meest begeerde plaatsen bereiken, alles wat je ambitie waardig is.

Als je me nu niet goed mocht hebben begrepen, zou je me kunnen zeggen: 'Het is heel duidelijk dat u me de studie van de geschiedenis aanraadt, vooral die van mijn land, maar waartoe

dienen Euclides en Vergilius?’ ‘Tot alles,’ geef ik je dan ten antwoord, ‘om je de kunst van het leren te leren, om je te dwingen tot het weten van datgene waarmee je bent begonnen en verder om je ijver en je vaardigheid te bewijzen aan hen wier waardering je ambieert, ten slotte om de gewone mens tot een blindelings vertrouwen te inspireren.’ Waarom zou je inderdaad niet weten wat zoveel mensen weten, een taal die geen enkel gestudeerd man niet heeft geleerd? Dat zou dan komen door luiheid of onvermogen, en welke achting kun je hebben voor iemand die lui en onbekwaam is? Welke zaken zou je helemaal aan zijn zorgen toevertrouwen? Tot welk overheidsambt zou men hem willen bevorderen? Zou men erover denken hem het toezicht op onze dijken toe te vertrouwen, op onze sluizen waarvan ons bestaan afhangt? Zou men hem het omgaan met de openbare financiën durven toevertrouwen, de binnenlandse politie, de onderhandelingen met het buitenland? ‘Maar...’ zou je me nog kunnen vragen, ‘bent u zeker van het succes van al mijn moeite? Zal men van dat vertrouwen dat ik zou verdienen, waarvan men zelfs zou weten dat ik het verdien, een duidelijk en blijvend bewijs geven? Eén intrigant is immers genoeg om de eerlijkste en meest aan zijn vaderland toegewijde man beentje te lichten.’

Nee, daar ben ik niet zeker van, ik ben in de verste verte niet zeker, wat zou je erbij verhezen? Of liever wat heb je al niet gewonnen, alleen al door te trachten een zo eervol succes te behalen? [...]

Op je 25ste, 28ste, 30ste, nog jong, gevoed met gedachten en beschouwingen, wanneer je om zo te zeggen jouw ervaringen en die van de mensen uit alle tijden hebt bijgehouden, als je jezelf kent en de anderen, jouw land en andere landen, dan is het tijd om voor je verdere leven te kiezen. Als je dan niets verwacht van je medeburgers en je niets aantrekt van de functies die zij je zouden kunnen toevertrouwen, als je het openbare leven met al zijn moeiten en zorgen verafschuwt, wordt het dan geen tijd om hetzij in je land, hetzij elders een toevluchtsoord en vergetelheid te zoeken met een gezellin die bij deze keuze past en daar tevreden mee is?

Ik veronderstel dat je dan, voor een tijdje tenminste, dat gedeelte van je inkomen dat je wezenlijke behoefte te buiten gaat, opzij zult leggen, dat je uit je woning, en geleidelijk ook uit je herinnering, boeken, kunsten, verfijning, alles bannen zult wat je nutteloos of schadelijk voorkomt. Maar wat je ook doet, je houdt genoeg onderscheidingsvermogen en de gewoonte om het te gebruiken over om je kinderen, als je vader wordt, de situatie te verschaffen die hun het beste past, de een die van landbouwer, de ander die van handarbeider en, aangenomen dat er een bij is die tot geen enkele arbeid in staat is, dan zul je, dank zij je spaarzaamheid nog rijk genoeg zijn om hem het brood te laten eten dat hij niet verdiend heeft. Leef zo, dat je kinderen, als ze hun afkomst niet kennen, zichzelf niet beschouwen als aan lager wal geraakt, maar integendeel als begunstigd door het lot. En dat zijn ze dan inderdaad, ze zullen welgestelder zijn dan vele anderen en een vader hebben die verstandiger is dan allemaal, omdat hij zijn en hun positie geregeld en gekozen heeft en er niet uit zwakheid, overschilligheid of per toeval in is terechtgekomen. Zij zullen niet vermoeden dat de gedachten die hen leiden uit de boeken geput zijn en dat jouw wijsheid zich heeft gevormd uit de wijsheid van alle tijden. De vrucht van je studies zal voor hen veranderen in een respectabele traditie. Ik zie je al te midden van je kinderen en kleinkinderen, want omdat je jeugd zich niet te buiten gaat aan excessen koester ik de hoop dat je leven lang en sterk zal zijn. Ik zie je van de meisjes de ijdelheid afhouden die hun geslacht ten val brengt, van de jongens de prikkelbare en ruzie-achtige trots, van allemaal de ambitie naar kennis en de onlesbare dorst naar bezit, het verlangen naar ijdele superioriteit en nog ijdelere loftuitingen, kortom alles wat schade en kwelling brengt. En als er dan toch een fel en vanuit de geest levend kind onder hen is dat de posities wil bereiken die ik op dit moment geneigd ben voor jou te verlangen, dan zul je hem moeten helpen, bedenkend dat tal van arbeidende mensen denkende mensen nodig hebben, dat geen maatschappij mensen kan ontberen die haar kunnen besturen.

Eindnoten:

66. Willem-René had eenjaar in Colombier doorgebracht.
67. *Sainte-Anne* is een korte roman van Mme de Charrière tegen de valse cultuur.

Aan Caroline de Sandoz Rollin (1802)

Aangezien ik de heer de Buch⁶⁸ belang inboezem in mijn kwaliteit van schrijvelaarster, kan je hem aansporen van de heer d'Ivernois een verzameling van 17 pamfletten te lenen; op een paar hiervan ben ik nogal trots. Vooral *Bien-Né*, die de verkoper ervan in de Bastille bracht omdat ik er Lodewijk XVI op al te vertrouwelijke toon in behandelde, verdient door de heer de Buch te worden gelezen en dat jij het herleest. Ik schreef het in het begin van '88. Je weet dat het in '89 als een strafbare flikflooiërij zou zijn beschouwd.

Eindnoten:

68. De heer Leopold de Buch was een bekend geoloog, de heer d'Ivernois was de burgemeester van Neuchâtel.

Aan G.G. Taets van Amerongen⁶⁹.

U laat mij lachen als u het over mijn werken hebt. Een mooie collectie zou dat worden! Toch zal ik proberen mij te herinneren wat een beetje de aandacht waard is.

Ik heb u gesproken over *Le Noble*: de verveling was toen mijn muze, als er tenminste sprake kan zijn van een muze voor het bedenken van een slecht romannetje. Veel later deed een andere verveling, of eerder het verdriet en de wens mij te verstrooien, mij de *Lettres Neuchâtelaises* schrijven. Ik had net in *Sara Burgerhart*⁷⁰ gezien hoe men door plaatsen en zeden uit te beelden die men goed kent, aan verzonden personages een kostbare werkelijkheid geven kan. De titel van mijn boek maakte velen erg bang, men vreesde er portretten en anekdoten in aan te treffen. Toen men zag dat het dat niet was, beweerde men dat er niets interessants in te vinden was. Maar als men niemand in het bijzonder schildert, schildert men iedereen. Het moet wel zo zijn en ik had daar niet aan gedacht. Wanneer men naar waarheid, maar uit de verbeelding, een kudde schapen schildert, vindt ieder schaap er zijn portret in, of tenminste het portret van zijn buurman. Dat is wat er met de bewoners van Neuchâtel gebeurde en zij maakten er zich boos over. Ik zou uittreksels willen sturen van wat dominee Chaillet in zijn dagboek over mijn 'brieven' schreef; het is vleidend en mooi. Iemand schreef mij een bijzonder ergerlijke anonieme brief. Er werden fraaie domheden ten beste gegeven. Mejjuffrouw XX beweerde dat ieder-

een een dergelijk boek kon maken. ‘Probeer het maar,’ zei haar vader. Men dacht dat ik enkele van mijn familieleden had willen afschilderen, maar het lijkt helemaal niet op hen. Het is wel om van de mensen te vervreemden. In Genève oordeelde men met meer verstand over mij; niet iedereen. Een zeer geestige, zeer Geneefse dame zei tegen een andere: ‘Er wordt gezegd dat het zo onnozel is, maar het amuseert me.’ Deze woorden bevielen mij bijzonder. [...]

Ik ga nu verder met het verslag over wat u mijn werken hebt willen noemen; een te belangrijke aanduiding voor niemendalletjes. Een jaar nadat de *Lettres Neuchâtelaises* waren gedrukt, vermeldde iemand uit de Pays de Vaud in een prospectus drie boekdelen *Lettres Lausannoises*. Hij kondigde de mooiste dingen aan maar verlangde een inschrijving. Wat, zei ik, mijn titel wordt gestolen! Maar ik zal die overmoedige betweter vóór zijn! Ik ging onmiddellijk naar mijn kamer en zette mij meteen aan het schrijven. Acht of tien dagen later waren de *Lettres écrites de Lausanne* klaar.

Caliste werd een beetje later geschreven, dat wil zeggen een jaar nadien. Tussendoor had ik *Mistress Henley* geschreven. Omdat ik mij *Mistress Henley* herinner en ik hier nog wat wit papier heb, wil ik u iets over dit zeer kleine werkje zeggen. Ik was naar Genève gegaan nadat ik de *Lettres Neuchâtelaises* aan een beul van een drukker in Lausanne had gegeven waar ze moesten worden herdrukt. De *Mari sentimental*¹ hield op dat tijdstip de bewoners van Genève bezig. Een vrouw van wie de man net zelfmoord had gepleegd was erg verontwaardigd. De schrijver verklaarde niet aan haar noch aan haar man gedacht te hebben; niemand geloofde hem, maar de vrouw kwam tot bedaren. Ik schreef *Mrs. Henley* dat een splitsing in de Geneefse society teweegbracht. Alle mannen waren voor de heer Henley; vele dames voor mevrouw, en de jonge meisjes durfden niet te zeggen hoe ze erover dachten. Nooit leken fictieve personen zo echt te bestaan, en men vroeg mij om uitleg, alsof ikze elders gekend had dan op mijn papier. Ik heb beleefde mensen er elkaar beledigende dingen over horen toevoegen. Soms was ik erdoor verveeld.

Over *Caliste* ben ik heengegleden, en misschien zou het wat meer aandacht van de kant van de schrijfster verdienen. Daaraan heb ik het grootste deel van mijn kleine succes te danken. Ik liet het in Parijs drukken en sindsdien heb ik de moed niet meer gehad het te herlezen. Ik had te veel gehuild onder het schrijven.

Bien-Né. Een paar dagen durfde ik het niet te laten zien, ik wist niet of het verheven of vlak was. En de eerste keer dat ik het manuscript uit een donkere hoek van mijn kamer te voorschijn haalde, keek ik onrustig en nieuwsgierig mijn luisteraars onder het voorlezen in het wit van de ogen om er hun indruk en hun vonnis over *Bien-Né* in te lezen. Dat vonnis was vleidend. - Op een dag toen we discussieerden over de bewering van Helvetius dat men de verdienste die ons te boven gaat niet voelt en dat het niet eerlijk is die toe te juichen, was Benjamin Constant vóór Helvetius tegen de heer Chaillet en hij eindigde de discussie met de volgende woorden: 'Ik bewonder lang niet alles wat Mme de Charrière schrijft, maar wel *Bien-Né* al voel ik heel goed dat ik het niet had kunnen schrijven.'

Ik kan, afgezien van de betamelijkheid, onmogelijk de lof onderschrijven die u mij toezwaait. Ik heb niets geschreven dat niet een beetje pit heeft of een zekere verhevenheid van karakter, maar evenmin iets dat niet te gehaast is, te onsamenhangend, of dat een gebrek vertoont in de conceptie en geduld in de uitvoering. Het is bijna steeds te kort, het slot is bruusk en ik kan voor mijzelf noch een grote waardering voelen, noch ook mezelf helemaal afwijzen. Op een dag zal ik de geschiedenis van wat ik geschreven heb nog eens opnemen.

[...] De heer Huber maakt, behalve een zeer gewaardeerde krant, sinds kort ook een Dagboek getiteld 'Vierteljährige Unterhaltungen'. Ik heb hem voor zijn eerste nummer een geschriftje gestuurd dat hij heeft vertaald en dat net verschenen is. De vertaling ervan is nauwgezet en prettig, maar het ding zelf leek mij middelmatig, want het vormde geen geheel, behalve dan in mijn hoofd. Dat is een van mijn grote gebreken: er komt een gedachte bij mij op, die ik volg zonder te bemerken hoe on-

samenhangend en van de hak op de tak springerig het voor anderen is. Ik ontdek het pas achteraf en wat is er dan nog aan te doen? Het ding is niet goed genoeg om het te waarderen en niet slecht genoeg om in het vuur te gooien. Het toeval beslist erover en begraaft het in de vergetelheid of laat het leven en in de openbaarheid verschijnen. Na de heer Huber ‘Zes brieven van twee prinsessen’ te hebben gestuurd en hem verzocht te hebben ze te vertalen en uit te geven, schreef ik hem de volgende dag dat ze niets waard waren en dat hij ze mocht verbranden zonder dat ik er wat van zou zeggen. Ze zijn verschenen, ik ontving de krant; en daarna had ik zin ermee door te gaan en het beter te doen!... Het is al uren geleden verzonden en het staat mij nog niet tegen.

[...] Vergilius en ik lijken niet op elkaar en toch...

[...] Ik ben verbaasd als ik zie dat de heer Huber mij zo goed vertaalt als hij doet. Ik ben niet alleen verbaasd, maar een beetje ijdel voor hem, en misschien ook voor mij, want dat komt, geloof ik, door de bijzondere helderheid en eenvoud van mijn stijl; maar als ik ooit een gedicht schreef, zou ik erg boos zijn wanneer de heer Huber mij vertalen zou of zou kunnen vertalen. [...]

Eindnoten:

69. Kort na het verschijnen van zijn boek ‘Madame de Charrière et ses amis’ ontdekte Ph. Godet in de bibliotheek van de familie Monvert een bundel papieren waarop stond ‘Lettres sur Madame de Charrière.’ Hij vond er een brief van G.G. Taets van Amerongen van 30 januari 1806 (Kasteel Ysselstein bij Utrecht) gericht aan iemand uit Neuchâtel. Er stond geen naam op vermeld, maar Godet vermoedt dat het Henriette FHardy is, die hem blijkbaar de dood van Mme de Charrière had gemeld. Uit de reactie van G.G. Taets van Amerongen blijkt duidelijk dat hij grote waardering koesterde voor zijn landgenote en haar ook in Colombier had opgezocht. Henriette l’Hardy had hem kennelijk ook gevraagd om uittreksels uit aan hem gerichte brieven over haar eigen werk. De volledige brieven zijn tot nu toe niet teruggevonden, zodat ik slechts een vertaling kan geven van de uittreksels van die brieven welke G.G. Taets van Amerongen overschreef en die gepubliceerd werden door Ph. Godet in het Journal de Genève van 14 mei 1906.
70. Er wordt wel aangenomen (zie J. Dyserinck, *Van en over Betje Wolff*, De Gids 1884) dat Mme de Charrière *Sara Burgerhart* in het Frans vertaalde. De Koninklijke Bibliotheek in Den Haag bezit een exemplaar van deze 4-delige uitgave die in 1787 bij François Grasset & Comp. in Lausanne verscheen. De naam van de vertaler wordt niet vermeld. In het Documentatieblad nr. 9 (nov. 1970) van de Werkgroep 18e Eeuw betoogt de heer H.A. Höweler in een goed geargumenteerde uiteenzetting dat de vertaling afkomstig is van Henry Rieu (1721-1787.)
71. Van Samuel de Constant.

Klad van een brief over haar eigen werk aan een onbekend correspondent omstreeks 1800⁷².

Ik heb u verteld wat een mooi antwoord ik kreeg van de heer Tronchin. Zijn vrouw, die het mij overbracht, voegde er aan toe: ‘Denk er niet meer aan geld te verdienen met wat u nog wilt schrijven; behalve dat dit volgens mij weinig eerzaam zou zijn, geef ik u de verzekering dat het niet zou kunnen.’ Ik werd bijna boos omdat ik dacht

dat het betekende dat ik geen lezers zou hebben. Maar mevrouw Tronchin had gelijk en al heb ik niet verzaakt aan de winst die een schrijver met zijn boeken kan maken, uit eerbijde entrots, door geen enkele nobele band die ik voel of wil hebben met Montesquieu en hoewel ik het nooit formeel heb opgegeven, integendeel meer dan eens wenste ik een schuld te betalen of een geschenk te geven met het geld dat

ik zou verdienen, heb ik er m feite toch van af moeten zien, dat wil zeggen het buiten de winst stellen. Ik heb het niet kunnen doen zonder wat te blozen over mijn buitengewone onhandigheid. En als mijn ongeluk er zich nog maar toe had beperkt niets te verdienen! Maar de ene keer betaalde ikzelf de kosten van het drukken, dan weer het nodige papier, dan de prenten waarvan ik zo dwaas en zo ijdel was te denken dat ik er mijn arme *Trois Femmes* mee kon opluisteren, zonder dat iemand mij ooit iets heeft teruggegeven of betaald, ook dat is belachelijk.

In Parijs ontving de drukker of boekhandelaar Buisson mij onbeschaamd. Hij had uit Genève alles laten komen wat er overbleef van een tweede editie van de *Lettres Neuchâtelaises* en wat er gedrukt was van de *Lettres écrites de Lausanne*. Ik kocht er wat exemplaren voor mijzelf en voor mijn vrienden die, denkend dat ze van mij waren, ze mij gewoon vroegen; en, inderdaad, ik had zelfde *Lettres Neuchâtelaises* volledig betaald. Welnu, die Buisson liet, toen hij zag dat ik aarzelde te betalen, mij door mijn bediende zeggen dat ik wel beweren kon de eigenaar van die twee uitgaven en de schrijfster van allebei te zijn, maar dat hij niet verplicht was mij te geloven, en hij verzocht mij hem meteen zijn geld te sturen. De boekhandelaar Bailly verkocht *Mrs. Henley*, waaraan men *Le mari sentimental* had toegevoegd plus een ellendige aanvulling op mijn boekje bestaande uit een kritiek erop die nog meer vervelend was dan kwetsend. En de kranten verbaasden er zich over dat de twee deeltjes van eenzelfde werk zo weinig op elkaar leken.

De heer Prault, dezelfde tegen wie de heer de Bièvre zei: Meneer *Pro blème*, waarom zie ik niet mevrouw *Pro fanée* noch mej. *Pro nobis?* - die meneer Prault dus kwam met de heer Suard overeen dat hij *Caliste* zou drukken, en ook de *Lettres de Lausanne* voor gemeenschappelijke winsten en verlies voor hem en de schrijver, maar ik vergat deze overeenkomst op schrift te laten stenen en te ondertekenen, en toen ik de componist Zingarelli naar hem toestuurde om voor hem, Zingarelli, de helft van de winst te vragen, die nogal hoog moest zijn, omdat *Caliste* een grote afzet had gehad, beweerde hij dat ik bij het corrige-

ren van de proeven voor het afdrukken zo langzaam en precies was geweest, dat hij er helemaal niets aan verdiend had. Het is waar dat ik langzaam en onhandig was geweest, maar niet dat hij er niets aan verdiend had. Op zijn verzoek had ik maandenlang het grootste stilzwijgen bewaard over *Caliste*, omdat hij het pas na januari in de handel wilde brengen, dat wil zeggen na de verkoop van de kalenders.

Het is een zonderling iets, een boek. Het tot stond komen ervan, de druk, de handel die er mee gedreven wordt, de waardering die het geniet, de afkeuring die het ten deel valt, wat de auteur er aan waardering bij wint of verliest, het zijn dingen die onderling eigenlijk niets met elkaar te maken hebben. Onder alle beroemde schrijvers is Voltaire, geloof ik, de handigste verkoper van zijn boeken geweest, en de enige die er behoorlijk rijk van is geworden. Maar waarom worden de uitgevers die hun schrijvers bedriegen zo zelden zelf rijk? Dat begrijp ik helemaal niet. Vele ruïneren zich met stelen.

Na mijn terugkomst uit Parijs, boos op de Prinses van Oranje, schreef ik het eerste pamflet van de *Observations et Conjectures politiques*. Om het te laten opvallen en te doen lezen schreef ik een tweede, waarvan de strekking wat algemener moest zijn; de heer Witel gaf er de voorkeur aan dit als eerste in de bundel te plaatsen die hij ervan maakte. Daarna kwamen de andere. Verontwaardiging, of beter, vaderlandse ijver inspireerde mij tot verschillende. Ik verlangde van de drukker dat bij ze, naarmate ze gedrukt werden, zou toesturen aan de heer de Salgas, de heer Van de Spiegel en de heer Charles Bentinck. De eerste ontving ze inderdaad en liet ze lezen aan zijn vrienden, waarvan niemand de auteur vermoeden kon. Ik wilde dat ze naar Parijs werden gezonden en daar verkocht, zoals men met ieder ander vervolgwerk zou hebben gedaan, ik twijfelde er niet aan dat het ook gebeurde.

Toen kwam Benjamin Constant. Hij zag mij schrijven, toonde belangstelling voor mijn pamfletten, verbeterde soms de interpunctie en lachte om een paar alexandrijnen die in mijn proza waren gegleden. We hadden heel veel plezier. Aan de andere

kant van de tafel schreef hij op kaarten van een tarokspel, die hij van plan was aan elkaar te rijgen, een werk over de geest en de invloed van de godsdienst, van alle bekende godsdiensten. Hie liet er mij niets van lezen omdat hij zich niet aan kritiek en spotternij wilde blootstellen zoals ik. Mme de Staël spreekt er in een van haar boeken over. Ze noemt het *een groot werk*, hoewel ze, zegt ze, alleen het begin ervan heeft gezien - een paar kaarten zeker - en ze nodigt de *Literatuur* en de *Filosofie* uit om gezamenlijk van de schrijver te eisen dat hij dit werk weer opvat en het voltooit. Maar ze noemt de auteur niet en geeft zijn adres niet, zodat het voor de *Literatuur* en de *Filosofie* heel moeilijk geweest zou zijn hem een briefte schrijven. [...]

Eindnoten:

72. Het lijkt ons niet onmogelijk dat de brief waarvan dit klad werd teruggevonden eveneens bestemd was voor G.G. Taets van Amerongen.

Aan Benjamin Constant, april 1800

[...] Er blijft altijd iets over van sommige neigingen, van sommige gehechtheden; die waar niets van overblijft hebben werkelijk niet bestaan. Het was schijn of illusie. Ik heb nooit geklaagd dat je me slecht begrepen hebt; ik ben er niet van overtuigd dat ik jou slecht heb begrepen; het leek me dat ik begreep en dat ik ontevreden was. Misschien heb ik op dat tweede punt ongelijk gehad, misschien vergiste ik mij in het eerste.

Aan Benjamin Constant, 22 januari 1801

We hebben een afschuwelijk weer gehad, het lijkt me dat het huis verslijt en wij tegelijkertijd, het is een dubbele reden tot lijden in een heel scherpe kou of een heel harde wind. De vorige nacht heb ik doorgebracht met het luisteren naar de wind.

Aan Benjamin Constant, 22 februari 1801

Ik ben net klaar met je tweede toespraak. Ik ben er volkomen over tevreden. Zoiets heb ik je nog nooit gezegd, ik heb gewacht tot ik het dacht. Gisteren, nadat ik je mening had gelezen over de vrederechters, heb ik de heer de Charrière gevraagd ze nog eens voor te lezen: het deed me opnieuw genoegen en ik heb het zijne gedeeld. Je mening, behalve dat ik die verstandig vind, is beminnelijk en met gratie en bevalligheid uitgedrukt.

De citaten zijn welwillend voor verschillende van je collega's, en de zo duidelijke herinnering aan alles wat bij verschillende gelegenheden gezegd is, al bij de Constituerende Vergadering, over soortgelijke onderwerpen, kondigt de studie aan van alles wat men moet weten en het respect voor alles wat respect verdient. Het is een mooie gedachte die over de onbetaalde functies, maar hersenschimmig gezien de natie; laten we het heel zachtjes zeggen, ze is allerminst liberaal. In Genève, bij uitstek een kleine koopmans-republiek, werden de ambten bijna niet betaald, maar in Frankrijk heeft men zich gehaast geen wetten te willen maken dan voor 18 franc per dag... Het lezen van het andere standpunt heeft mij nog meer genoeg gedaan. Kracht, moed, bekwaamheid, ik zie er alles in wat ik waardeer; we kunnen ons dus de holle frases besparen nadat we er aan gewend geraakt waren! Ik betwijfelde het, maar nu betwijfel ik het niet meer en ik ben er erg blij mee dat ik die overtuiging van jou krijg. [...]

Aan Benjamin Constant, 16 maart 1802

Het is waar, ik ben niet in een opgewekte stemming, maar mijn lot interesseert me nauwelijks meer, nu het ten einde loopt. Ik heb nooit een gedragslijn gehad, nooit enige ambitie. Het ene ogenblik wenste ik dit, het andere dat, en naarmate mij datgene werd ontnomen waarvan ik een tijdlang had genoten, of waarop mijn hoop gevestigd was, kreeg ik spijt en was ik verdrietig. Ik heb niet gedacht dat men zijn eigen lot in handen hield, ik heb geen al te hoge dunk van mijzelf gehad. Mijn leven, noch mijn herinneringen vormen één geheel: mijn plannen evenmin. *Het moet en kan althans anders zijn met jou: ik zou het echter niet gedacht hebben.* Het verwondert mij dat ik nog leef en ik ben ook verbaasd nu en dan nog wat levendigheid bij mijzelf, wat beweging in mijn ziel te ontdekken. Maar veel betekent die beweging niet, want op het moment dat ik het meest eenvoudige verlang of vraag, ben ik er al zeker van dat het niet gebeurt.

Mej. Forster verbaast mij en doet mij genoeg door gene-

genheid voor mij te tonen. Ik heb haar wat Engels bijgebracht en nu wat Latijn en ik ben haar dankbaar dat ze het wil leren. Gisteren zei ze: 'Mme de Charrière is heel makkelijk: ze kent en onderwijst alles wat men graag wil weten.' Ik had haar uit erkentelijkheid wel kunnen omhelzen: maar we waren niet alleen en ik liet haar mijn genoegen blijken door een knipoogje.

Dat is de mooie kant van mijn huidige toestand. Laat ons de dorre en onvruchtbare akkers maar met rust laten; maar jij, wat ga jij doen? In geen twintig jaar zul je er aan kunnen wennen geen wensen te koesteren, of de voorwerpen van je verlangens te zien wegglijden, zien vluchten bij je nadering en doornen zien ontstaan onder je voeten in plaats van bloemen. Voor de rest, als je verstandig bent, zul je weinig spijt hebben van wat je hebt verwaarloosd: bij nader onderzoek zouden die dingen maar weinig waard zijn gebleken.

Chronologie

- 1707 Geboorte van Diederik Jacob, Baron van Tuyll van Serooskerken, Heer van Zuylen en Westbroek.
- 1724 Geboorte van Helena Jacoba de Vicq.
- 1739 Huwelijk van Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken met Helena Jacoba de Vicq.
- 1740 20 oktober, geboorte van Isabella Agneta Elisabeth (Belle) op Zuylen, gevolgd door Retnout Gerard, 1741; Willem-René, 1743; Diederik Jacob (Ditie), 1744; Johanna Maria (Mitie), 1746; Vincent Maximiliaan, 1747 en Gertruda Jacoba, 1749.
- 1750 Verblijf van Belle in Genève, reis door Frankrijk en Zwitserland, kort verblijf in Parijs. Zij ondergaat de invloed van Franse schrijvers en van de Verlichting; ontmoet de pasteltekenaar Quentin de la Tour.
- 1751 Terugkeer in Nederland met mej. Prévost, haar Zwitserse gouvernante. Zij moet opnieuw Nederlands leren.
- 1753-1758 Uitvoerige correspondentie met mej. Prévost, sinds haar vertrek naar Zwitserland. De brieven van Belle zijn echter niet teruggevonden. Uit de antwoorden van mej. Prévost kan worden opgemaakt dat Belle vaak onderhevig was aan melancholische buien door gebrek aan begrip en gemis aan levendigheid in haar omgeving.
- 1755 Zij maakt haar entree in de salons van Utrecht en Den Haag. Godsdienstige problemen en afkeer van kerk en dominees. Groeiende belangstelling voor wetenschappen en talen.
- 1759 Dood van haar broer Reinout ten gevolge van een ongeluk, toen hij te paard de Vecht wilde oversteken. Voltaire: *Candide*.
- 1760 Kennismaking met Constant d'Hermenches en eerste geheime brief aan hem.
- 1761 J.J. Rousseau: *La Nouvelle Héloïse*.
- 1762 Begin van een vijftien jaar lang durende correspondentie met Constant d'Hermenches. J.J. Rousseau: *Le Contrat Social*. Eerste publicatie van *Le Noble* in het tijdschrift 'Le journal combiné avec l'Année Littéraire.'

1763 *Le Noble* verschijnt als afzonderlijke uitgave in Amsterdam en Parijs. Zij schrijft *Portrait de Melle de Z... sous le nom de Zélide fait par elle-meme, Addition au portrait de Zélide* en verzen voor haar vriendenkring. Vriendschap met James Boswell, die een jaar in Utrecht verbleef.

1764 Briefwisseling met James Boswell. Kennismaking met de Markies de Bellegarde en eerste plannen voor een huwelijk met hem. Verzet van haar ouders, omdat de Bellegarde katholiek is.

1765 Constant d'Hermenches verlaat Den Haag en treedt in Franse dienst. Portret van Belle door Quentin de la Tour, bij wie zij ook lessen neemt.

1766 De Bellegarde mag als 'verloofde' worden ontvangen.

1766-1767 Verblijf van Belle in Engeland, ontvangst aan het Hof en ontmoeting met David Hume.

1768 De Bellegarde trekt zich terug, omdat hij zich niet waardig genoeg acht. Op zoek naar een nieuwe verloofde. Laatste brief en liefdesverklaring van James Boswell. Dood van mevrouw Van Tuyll van Serooskerken-de Vicq. Constant d'Hermenches wordt met zijn regiment naar Corsica gezonden om dit voor Frankrijk te veroveren. James Boswell: *An Account of Corsica*.

1770 Verloving met Charles-Emmanuel de Charrière.

1771 Huwelijk van Belle van Zuylen met Ch. E. de Charrière, ingezegend in de dorpskerk van Zuylen op 17 februari. Mme de Charrière is enkele maanden ziek. Half juli vertrek naar Parijs, waar zij schildert onder leiding van de la Tour en waar Houdon een borstbeeld van Mme de Charrière vervaardigt. Eind september aankomst in het huis van de familie de Charrière 'Le Pontet' te Colombier bij Neuchâtel, waar zij tot aan haar dood blijft wonen. Ontmoetingen met haar broer Ditie. Bezoek van Constant d'Hermenches aan 'Le Pontet'. In de eerste jaren van haar huwelijk bezoeken aan Neuchâtel, Lausanne en andere Zwitserse plaatsen, in de winter meestal enkele maanden in Genève. Vriendschap met Pierre-Alexandre DuPeyrou, vriend en beschermer van Jean-Jacques Rousseau.

1773 Dood van Ditie, die haar lievelingsbroer was.

1774 Reis van de heer en mevrouw de Charrière naar Nederland en verblijf van enkele maanden bij haar vader.

1775 Laatste brief van Constant d'Hermenches.

1776 Dood van haar vader te Utrecht.

1777 Bezoek aan Voltaire.

1780 Bezoek van haar broer Vincent en diens vrouw aan 'Le Pontet'.

1781-1785 Moeilijkheden tussen de heer en mevrouw de Charrière. Verlaat liefdesavontuur van Belle? Trekt zich een tijdlang alleen terug in Chexbres en Payerne. J.J. Rousseau: *Les Confessions* Patriottenbe-

weging in Nederland Schrijven en componeren worden voortaan Belles belangrijkste bezigheden
 Publikatie van *Lettres de Mistriss Henley* en de *Lettres Neuchâtelaises*

1785 Publikatie van *Lettres écrites de Lausanne*. Dood van d'Hermenches in Parijs

1786 Verblijf van meer dan eenjaar met de heer de Charrière in Parijs waar *Caliste ou Continuation des Lettres écrites de Lausanne* verschijnt Ontmoeting met Benjamin Constant en begin van een nieuwe vriendschap en correspondentie

1787 Bezoek van Benjamin aan 'Le Pontet' na een verblijf in Engeland.

Amsterdam bezet door Pruisisch leger. De patriotten wijken uit naar Frankrijk en België. Willem v in ere hersteld.

1788 Henriette Monachon treedt in dienst van Mme de Charrière. Eerste pamfletten geïnspireerd door politieke toestanden in Nederland: *Observations et Conjectures politiques*. *Bien-Né*, novellen en anekdoten. Schrijft toneelstuk *Les Phéniciennes* en componeert een opera *Pénélope*.

1789 Franse revolutie. Zij publiceert de pamfletten *Lettres d'un évêque français à la nation* en *Plainte et Défense de Thérèse Levasseur*, een aanval op Mme de Staël. Huwelijk van Benjamin Constant met Wilhelmina von Cram.

1790 Publiceert *Eclaircissements relatifs à la publication des Confessions de Rousseau* en *Eloge de Jean-Jacques Rousseau, qui a concouru pour le prix de l'Académie française*.

1791 Bezoek van Benjamin Constant aan Colombier. Vriendschap en correspondentie van Mme de Charrière met Henriette l'Hardy. Franse emigranten stromen Neuchâtel binnen.

1792, Moeilijkheden met haar milieu door zwangerschap van haar. ongehuwde dienstbode Henriette. Reis van de heer de Charrière naar Parijs om van nabij te zien 'wat men op afstand niet kan geloven'. Mme de Charrière weigerde hem te vergezellen.

1793 Publikatie van *Lettres trouvées dans la neige*. Terechtstelling van Lodewijk XVI en Marie-Antoinette. Publikatie van *Lettres trouvées dans les porte-feuilles d' Emigrés*. Kennismaking met Huber, vertaler van haar werken in het Duits. Eerste bezoek van Mme de Staël aan Mme de Charrière. Bezoek van Benjamin Constant en vertrek zonder persoonlijk afscheid.

1794 *Der Trostlosc*, een komedie, verschijnt in het Duits; de Franse tekst, *l'Inconsolable*, bleef onuitgegeven. Publikatie van *l'Emigré*, komedie in drie bedrijven. De Fransen willen Nederland binnenrukken. Dood van haar broer Vincent in Pont-Saint-Maxence. Mme de Staël brengt een tweede bezoek aan Mme de Charrière. Benjamin Constant maakt kennis met Mme de Staël. Een aangekondigd bezoek aan Colombier wordt steeds uitgesteld, hij heeft de weg gevonden naar Cop-

pet. Felle briefwisseling tussen Benjamin Constant en Mme de Charrière over zijn nieuwe vriendschap. Dood van Pierre-Alexandre Du-Peyrou.

1795 Het Directoire in Frankrijk. Vertrek van Benjamin Constant en Mme de Staël naar Parijs. Publikatie van *Les Trois Femmes*, *Eitelkeit und Liebe*, vertaling van *Elise ou l'Université*, *Du und Sie*, vertaling van *La parfaite liberté ou les Vous et les Tot*, beide bleven onuitgegeven in het Frans. De Bataafse republiek wordt uitgeroepen. Willem v vlucht naar Engeland.

1796 Tweede zwangerschap van Henriette Monachon en nog grotere moeilijkheden met haar omgeving. Publikatie in het Duits van *Honorine von Ueserche*, waarschijnlijk niet in het Frans verschenen.

1799 Publikatie van *Sainte-Anne* en *Les Ruines de Yedburg*, novellen. Bezoek van haar neef Willem-René, zoon van Vincent en correspondentie met hem.

1802 Napoleon benoemd tot consul voor het leven.

1804 Kroning van Napoleon tot keizer.

1805 Dood van Mme de Charrière op 27 december. Melle l'Hardy erft al haar brieven en manuscripten.

1806 Huwelijk van Melle l'Hardy met Gaullieur. Postume uitgave van de novelle *Sir Walter Finch et son fils William*.

1808 Dood van Mevr. Gaullieur-l'Hardy bij de geboorte van een zoon, de latere prof. E.H. Gaullieur die een begin maakte met de uit-gave van brieven van Mme de Charrière in de *Revue Suisse* en aan Sainte-Beuve de inlichtingen verstrekte voor zijn studie *Madame de Charrière* opgenomen in *Portraits de Femmes*.

Dood van de heer de Charrière op 22 april.

‘privé-domein’

Michael Bakoenin *Bakoenin's biecht*
 Walter Benjamin *Berlijnse jeugd*
 Valentin Boelgakov *Het laatste levensjaar van L.N. Tolstoj*
 Jeroen Brouwers *Mijn Vlaamse jaren*
 Elias Canetti *Wat de mens betreft*
 Elias Canetti *De behouden tong*
 Robert Craft *Igor Strawinsky, de kroniek van een vriendschap*
 A.G. Dostojevskaya *Herinneringen*
 F. Scott Fitzgerald *De namiddag van een schrijver*
 Claire Goll *Alles is ijdelheid*
 Julien Green *Journal 1926-1945*
 Knut Hamsun *Langs overwoekerde paden*
 Peter Handke *De last van de wereld*
 Heinrich Heine *De Harzreis*
 Hermann Hesse *Zinnig eigenzinnig*
 Paul Léautaud *Literair dagboek 1893-1921*
 Paul Léautaud *Particulier dagboek 1925-1950*
 Giacomo Leopardi *Gedachten*
 Pablo Neruda *Ik beken ik heb geleefd 2 delen*
 Friedrich Nietzsche *Ecce homo*
 George Orwell *Een olifant omleggen*
 Konstantin Paustovskij *Verre jaren*
 Konstantin Paustovskij *Onrustige jeugd*
 Konstantin Paustovskij *Begin van een onbekend tijdperk*
 J.J. Peereboom *Ik ben niets veranderd*
 Arthur Power *Gesprekken met James Joyce*

Annie Romein-Verschoor *Omzien in verwondering* 2 delen
Martin Ros en Th. Sontrop *Schrijvers over zichzelf*
Arthur Schopenhauer *Er is geen vrouw die deugt*
August Strindberg *De zoon van een dienstbode*
August Strindberg *Tijd van gisting*
I.S. Toergenjev *Herinneringen*
Virginia Woolf *Schrijversdagboek* 2 delen
Belle van Zuylen *Rebels en beminnelijk*.